

ВИДАВНИЦТВО
ХУДОЖНЬОЇ
ЛІТЕРАТУРИ
„ДНІПРО“
КИЇВ
1967

ТВОРИ В ВОСЬМИ ТОМАХ

ВАНДА

ТОМ
7

ВАСИЛЕВСКА

НАРИСИ
СТАТИ

У2 + 32И
В19

Видається за постановою
Ради Міністрів Української РСР

Примітки склав *Л. М. ВЕНГЕРОВ*

КИЇВСЬКА ФАБРИКА НАБОРУ

$\frac{7-3-4}{105-67M}$

Нариси

Подорож по Тур'ї

Випливаємо байдарою на середину річки. Ось де вона, Тур'я, що її ми досі знали тільки на карті,— тонесенька ниточка, яка впадає в Прип'ять.

Перед нами розгортається широка-широка рівнина. Швидко зникають з очей малі будиночки Ковеля. Зараз ми пливемо серед верб, що схилили до води гілля, серед безкраїх боліт.

Хлюпотить вода під веслами. Золотом виблискують на сонці летючі бризки. Блакить небес, і зелені простори, і синь води. Як відпочивають тут легені, очі й вічно напружені нерви!

Змією звивається річка, тікаючи в зелено-блакитну далечінь. Помалу хилиться до заходу сонце. Над полями, багнами, над річкою здійснюються

Виходимо на подвір'я. Поволі, мовчки збираються селяни. Сідають на колодки біля хати. Мовчазна сіра групка. Уважно придивляються до нас. Намагаємось почати розмову.

— Що це у вас ніде садків не видно?

— Не родить ця земля. Геть скрізь болота, а де сухіше — піски...

— Молока у вас купити можна?

Загадково презираються.

— Ет, де там у нас молоко?

— Капусту садите?

— Не родить у нас капуста...

Розмова не тулиться. Сумні, втомлені обличчя. Сумне, все якесь замучене, сіре село. Воно потопає в грязюці кальних доріг. Хати — напівзруйновані. Мовчать виснажені люди.

Перев'язую дядькові порізану косою ногу. Велика гнійна рана. Розмотую брудне ганчір'я. У хаті — ні клаптика полотна. На щастя, в нас є з собою бинти. Вичищаю краї рани, змащую йодом, бинтую. Не зморщившись, хворий терпеливо зносить цю операцію.

Увечері бабуся, що лежить на печі, несміливо починає свою розповідь. От лежить, лежить, і смерть про неї забула. А як хотілося б умерти, нарешті умерти... Досить цього життя, ох, досить...

Пригнічені, втомлені, вибираємось із смутку й смороду цієї хати до річки. Мерехтить зоряна ніч, таємниче переморгуються зорі в блискотливій воді. Ніч, повна пахошів, перегукується тисячами голосів.

Біля мосту хтось насвистує пісеньку. Молодий технік, що працює на будові.

— Ну й село ви обрали для ночівлі!

— А чого вам це село не до вподоби?

— Таке село... Адже тут жодної хати не знайдеш, щоб хтось не сидів у тюрмі! Чоловіки, жінки — всі. Один лише староста не сидів.

— За що ж це?

Технік жбурляє камінчики в нерухому воду.

— За що? За грабунки, напевне, або й за бандитизм...

Ідемо до клуні. Крізь шпари в покрівлі поблискують зорі. Над селом пливе повна пахошів червнева ніч, що бринить тисячами голосів.

Згодом один єврей з містечка на ріці Мухавець сказав нам:

— Бузаки? Щитинь? Та ви ж їхали слідами пацифікації!..

Тепер ми все зрозуміли. Похмуре, затуркане село, бліді обличчя, хати без зелені, без садків, порожні хліви, солом'яні покрівлі, що зяяли дірами. Три роки тому тут лютував жажливий терор. Різали худобу, вирубували плодові дерева, зривали солому з покрівель, спалювали хліб, били людей, юрбами гнали їх до тюрем. Ураган страхіть промчав над тихими Бузаками, що прищулилися над річкою. Отож нічого дивного, що й через три роки після пацифікації печать пережитого лежить на людях, на селі.

А нам ніхто не прохопився й словом. Тільки в сусідніх повітах почули ми безліч деталей.

— Так-так, повіт Камінь-Каширський... Це ж там три роки тому повстали селяни...

— Під Каменем-Каширським... Скільки тоді народу загнуло... Боже праведний, як люто карали народ...

— У цьому повіті поліція особливі права має...

— Які ж це особливі права?

— Ну, для цієї... пацифікації... Там вона може стріляти й бити, коли заманеться. Уже три роки б'ють людей, б'ють, і нічого досі не вибили.

Річка Стоход тече серед зелених вільшаних гаїв, і вода в річці зелена, а над бистриною хилиться листя папороті й лілові лісові дзвоники. Швидко мчить байдара по зеленій воді, в зеленому затінку дерев. Мерехтять тисячами барв, виграє веселкою всіх кольорів гарячий липень.

У хаті над річкою нас зустрічає високий безрукий чоловік. Довго розмовляємо ввечері, сидячи на лаві. А поговорити є про що.

Поряд, тут-таки неподалік,— розкішний парк. Величезний палац криється в хащі прадавніх дерев. На кожному дереві гнізда граків. Сотні й сотні гнізд. Графиня мешкає в Варшаві, тут тільки управитель. Навесні, коли селяни кидають дрібне зерно в ріллю, з графського парку налітають на селянські поля чорні хмари граків. Міцні дзьоби розкидають мілко зорану, ледве забороновану землю. Тисячі граків нищать зерно на селянських полях, перше ніж воно проросте.

— Адже граків можна знищити.

— Не дозволяє пані графиня. Вона, бачите, дуже любить пташок...

— Але ж вони також видзьобують її зерно.

Безрукий хитає головою.

— Ні-і-і... У неї сівалкою сіють, глибоко загортають зерно. Це тільки наше... Ходили ми до управителя, непоганий чоловік, та що він вдіє... Не дозволить пані графиня чіпати птахів, а їх рік у рік усе більше...

— Ви повинні, як приїде графиня, піти до неї, розтлумачити, що і як, коли з управителем не можна домовитись...

Темні очі здивовано втупилися в мене.

— Ми? До графині? Графиня буде з селяком балакати?

Пливемо далі. Ще довго женеться за нами гамір грачних голосів. Чорною величезною хмарою кружляють граки над парком, певне, хтось сполохав їх. Аж у вухах лящить від несамовитого лементу птахів, що їх так ніжно любить пані графиня з Зарудча.

Пахне аїром і м'ятою Стоход. Пливемо серед чудових, буйних, нескінченних лук. А на піску стадами стоять на берегах худі, миршаві селянські корівчини й тупо дивляться у воду.

— Луки панські. У нас немає лук.

Без кінця, без краю тягнуться панські луки. А поряд з ними — вискубані, поганенькі селянські пасовиська. Над Стоходом, над Стиром гине, здихає без корму селянська худоба, тому що луки ці — пана Орди, пані Хойницької, панотця з Рафалувки.

Широкий Стир. Буйною хвилею рине він по родючій, багатющій землі. Кущі калини в білому цвіту, щільна хаща квітів, а далі — дуби в високій, до пояса, траві й гнізда лелек на високих деревах. Дурманливі пахощі квітів. Казкова земля, блакитна, золота земля, здається створеною для щастя.

На березі Стиру — два живі кістяки в лахмітті. Молодий і старий. Але треба добре придивитися, щоб визначити їх вік. Глибокі зморшки надають їх обличчям виразу невимовної гіркоти. Пальці — мов пазури хижого птаха, худі, довгі шії. На тлі зелені, серед квітів, у сайві сонячного дня ці люди здаються привидами.

— Пани, хліба!

Простягають до нас руки. Благально дивляться на нас. Поспіхом витягаємо з байдари хліб, наш запас у до-рогу.

— Звідки ви?

Вони з села Бяли. Лежить село Бяла на піщаному пагорбі. Важко добитися врожаю на неродючих пісках. Сохне кинуте в землю зерно, кволі, миршаві виростають колоски.

А потім ще град вибиває до пня те, чого не встигли зв'ялити пісний ґрунт, палюча спека, весняний приморозок. Село Бяла не збере цього року ні хліба, ні картоплі. І піде село Бяла з торбами.

Широко стелеться голубий Стир. Слухаємо розповідь. Просять, наполягають, щоб ми пройшли п'ять кілометрів від Стиру, побачили б, що лишилося від села. У хатах лежать спухлі з голоду люди. Старі, діти, хворі. Решта пішла старцювати по сусідніх селах, таких самих знедолених, як і це село.

На розлогих затоках Прип'яті, завітчаних білими купавами, зустрічаємо важкі «дуби» — човни, видовбані з дубової колоди. Це жінки й діти подалися шукати їжі. Рвуть траву оситняг, жують її м'які стеблини.

— Можна їсти?

— Як хліба нема, то й трава добра.

Увечері сідаємо за спільну вечерю. Господиня ставить на стіл полив'яну миску. У мисці молоко з водою, в молоці заварена дрібна біла кашка — квіти, що їх можна знайти на луках у цю пору року.

— Добра наша юшка?

Імо дуже повільно. Діти жадібно носять до рота ложки з цією стравою, якою хочуть обдурити вічно порожні шлунки...

Дістаємо шоколад, приносимо з байдари ковбасу. Господиня, мати чотирьох дітей, уперше в житті їсть ковбасу.

— Де вже нам?.. Треба купувати, а звідки взяти гроші?

Озеро Нобель б'є блакитною хвилею об кам'янистий берег. Кружляють над водою сіро-білі, з чорними голівками чайки. Сідають на паколи, що стирчать з води, здіймаються, б'ючи крильми, гостро й пронизливо кричать. Монотонно колишеться озеро Нобель, набігає хвиля на берег, розплескується, відступає й знов повертає-

ться. Без угаву шумить озеро. Над озером — село. Суться на березі потемнілі сіті, верші й неводи.

В озері, в річці, що впадає в нього, в тисячах заток, у сітці вод, яка оповила цей край,— сила-силенна риби. Довжелазні щуки з хижими головами річкових розбійників, обережні в'язі, що здіймаються з глибочини тисячними зграями. Окуні, що виблискують райдужною лускою. Сріблясті табунці верховодок. Незліченні багатства.

На це озеро приїхав одного разу пан інженер. Хутко підрахував, які скарби криються в глибинах вод. Скликав селян, запропонував їм чудову угоду.

Як відомо, уряд провадить комасацію. Землі, роздрібнені так, що часто десять гектарів розшматовані на сто клаптиків, будуть об'єднувати. Кожного дня може приїхати комісія, взятися до цієї справи. Звісна річ, казенна комісія зробить, як сама схоче, ще й грошей зцупить багато, а він, пан інженер, має намір допомогти селянкам: дуже-бо він, пан інженер, селянків любить. От сам він і проведе комасацію, приватним чином. І коштувати це їм нічого не буде, зовсім безкоштовно. Тільки одне — послуга за послугу. На чотирнадцять років пан інженер дістане право ловити рибу в озері Нобель та його притоках. Одну третину улову селяни віддаватимуть задурно. Дві третини теж продаватимуть йому. Ціни, звісно, визначатиме він сам, бо тямиться на цінах краще, ніж рибалки з озера Нобель.

Дехто на селі заперечував, дехто намагався пояснити людям, що нічого доброго з цієї угоди не вийде. Але пан інженер не міг втратити таку щасливу нагоду. Небажану людину можна усунути — варто тільки повідомити, де слід, що це, мовляв, комуніст, провадить агітацію серед селян. І тоді все піде гладенько. Селяни з Нобеля чотирнадцять років ловитимуть рибу для пана інженера. Одну третину улову задурно, дві третини — у шість разів дешевше, ніж на базарі.

А якщо підрахувати вартість комасації, то за неї можна було б заплатити, продавши один осінній улов, коли сіті витягають тонни в'язів і центнери щук. Але це підрахував тільки один чоловік, той, що зараз сидить у тюрмі. Тепер село Нобель виходить на лов, закидає сіті, тягне неводом рибу, добуває дуже багато риби для пана інженера. І так триватиме чотирнадцять років.

Байдара гойдається на хвилях. Блакитний Стир, чорна Тур'я, зелений Стоход і Льва з коричневою, як чай, водою. І скрізь луки, буйні, зелені, і скрізь ліси, високі, шумливі, і скрізь блакить, синява, зелень і золото, мов у казковій країні.

І скрізь живуть тут сумні, замучені люди.

Луки, луки, луки... Червоні від пухнастих китиць шавлю, білі від зірок деревию, рожеві од бузькового вогню, що маячить у далечині, мов пронизана сонцем хмара, що впала на землю. От лука, оточена великими дубами. Панська лука. Роками косили її селяни за тутешнім звичаєм — з половини.

Скосять, траву висушать і заберуть — собі половину, панові половину. І ще доплатять «за місце». Вісім, десять злотих — ціле багатство для селянської кишені.

Пішла якомсь чутка — казна забирає луку за податки. Що ж воно буде з лукою? Селяни пишуть заяву, витягають з вузликів останні копійки на гербовий збір. Повезли заяву до міста. Але відповіді немає. Чекають. Відповіді немає.

Довго-довго тривало це. І нарешті прийшла відповідь. Не лист прийшов, у конверті, з казенною печаткою. Відповіддю був осадник з сусіднього села. Він одержав луку. Зелену, квітучу, буйну луку. А селянам з Ухринищ дали неродюче, болотяне пасовисько коло річки.

Шумить сосновий бір над Білим озером. Колишуться високі-високі дерева. Червонясті стовбури виблискують на сонці. Лине горою шерех хистких гілок. Вдивляються сторічні сосни в блакитну гладінь Білого озера.

Хаща на березі річки Льви. Вільха і дуб, непрохідні зарості. Крізь них продираються лось і кабан, поспішає до своєї нори борсук.

День, другий пливемо бором, не зустрічаючи й душі живої. Тільки ліс, ліс і ліс. Виринає з води кругла голівка черепахи, з шелестом і тріскотнявою зведеться з очеретів сердитий лось, жовто-біла козуля майне на галяві. Ліс, ліс і ліс, без кінця, без краю.

А в селянських хатах нема палива, нема жердин на горожу, нема колод на нову повітку. Селюк тільки рубає ліс і жене його в далекі країни. Пливають плоти по Стиру, Прип'яті, Мухавцю — нескінченні плоти. Березові білі стовбури, й червоняста сосна, і могутні дубові колоди.

Для заморських далеких портів, для чужих доків ростуть тутешня сосна й тутешній дуб.

На плотах люди, в сорочках з закачаними рукавами, спітнілі, задихані, довгими тичками відштовхують стовбури від берега. Від світанку й до ночі пливуть, борючись із течією, з обмілинами, із схованими під водою палями давно зруйнованих мостів. Помалу сунуть дерева за течією. Пече сонце. Шматок сухого коржа й випадково спіймана риба — от і весь обід.

А потім доведеться ж і додому повертатися—за десяти-які сотні кілометрів. Платня — один злотий на день. Але на це треба й їжу в дорозі купувати, й додому добиратися, а дорогу назад до уваги не беруть. Проте плотарям ще припала краща доля — далеко гірше тим, що тягнуть навантажені деревом баржі проти течії. До Луцька, до Любашева, до інших містечок і міст. Тридцять тисяч кілограмів дерева на баржі. Запряжеться чоловік у полотняну шлею, схилившись, бреде берегом і тягне за собою страшний тягар. Ноги до колін грузнуть у багні, в прибережному мулі. Дряпають ноги густі колючі кущі. Піт тече з лоба, з пораних ніг струмує кров. Чотири чоловіка, зігнувшись, тягнуть баржу, течія відносить її, затягає на поворотах річки. Нема коли спину випростати, нема й хвилини на перепочинок. І за це теж злотий на день — от які багатства перепадають селянам від тутешніх лісів.

У виданому Головним статистичним управлінням «Малому статистичному щорічнику», котрий є багатющим джерелом усіляких довідок, знаходжу відомості про склад тутешньої людності. Кількість, рідна мова, ірровизнання.

І в рубриці «Рідна мова» впадає в очі дивовижне визначення. Виявляється, що тут, над Тур'єю, над Стоходом, над Стиром, вісімдесят відсотків населення говорить «місцевою мовою».

Не знаю такої мови. І коли ми плывемо байдарою по хвилях зелених і голубих річок, мені згадуються ця рубрика й це дивовижне визначення.

Рибалки з човнів закидають сітки у глибочінь. Якусь хвилину дивимосся, як коричневі вчка зникають у воді.

— А ви якою мовою говорите?

— Українською. Ми українці.

Розпитуємо дітей на березі, жінок на селах, чоловіків, що тягнуть баржі з лісом. Ні, ніхто не говорить

«місцевою» мовою. Ніхто не дає нам відповіді, що фігурує в офіційному виданні.

— Українською мовою.

— Ми українці.

— Говоримо по-українськи.

— По-білоруськи.

Білоруські землі, українські землі в просторах вод, у зелені лук, у шелестінні лісів, під блакитним небом — і в страшному примарному ярмі.

Проте не до кінця ще придушило їх це ярмо. Ще виходять дівчата до мосту над струменем і співають вечірньої пори. Довго слухаємо, я записую слова пісень.

Високі, ясні голоси. Над потемнілою річкою, в якій відбиваються зорі, над сонним селом під іскристе зоряне небо пливе скарга української землі — пісня про тюремну камеру й кайдани.

У селі Прикладники багатий селянин застерігає нас, завбачливо оглядаючись навколо.

— А ви дивіться тут... Бо таке село, що й говорити не варто... Тут комуністи, самі комуністи...

— Та що ви кажете!

— Аякже. Відомо, що тут за народ... Та що там? Мало хіба вони в тюрмах сиділи й сидять? А як повернуться — ще гірше. Їх там, у тюрмі, гарненько навчать, почують там усяку всячину, тоді вже не дай боже.... Той, що вам рибу вранці продав, — комуніст, у самому Кракові сидів у тюрмі... А он той, біля дороги, бачите? Теж комуніст! От яке село... На Іспанію збирають, папірці різні розносять, збори влаштовують — звісно, комуністи...

Тут, у цих селах, формується контингент в'язнів для Равича, Бронек, Коронова. Звідси, з зелених ланів, з шумливих вод, з широких просторів, — у тугу й задуху тюремної камери, де сухоти швидко сточують селянські легені. Це тут, у цих селах, сиплються найсуворіші вирокки — десять-дванадцять років у справі без усяких доказів, що ґрунтується на самих підозрах, ґрунтується на «внутрішньому переконанні» суддів.

Уперта, глуха підпільна боротьба триває тут день і ніч. Бореться з поміщиком староста із Судчі — його село намагаються обдурити під час розподілу сервітутів. Борються селяни з поміщиками, з осадниками, з поліцаями, з повітовою управою.

Бореться й інша сторона. Тисяча незрозумілих нака-

зів, тисяча ніде в інших місцях не бачених звичаїв, що їм тут, на «окраїні», суворі виконавчі органи надають сили закону. І надсилають сюди на роботу набрид, по-кидьки з усієї Польщі.

Одних надсилають, інші прибувають самопливом; на зразок хоча б отого інженера з озера Нобель,— усі, хто почува, що тут можна робити «гарні справи», використувуючи темноту, недосвідченість, добродушність тутешніх селян. Злітаються, як вороння, зачувши легку, певну здобич.

Колишуться хвилі. Плескотять весла. Мій блокнот дедалі більше спухає від записів.

Так, у нас більше знали про хаші Амазонки, ніж про ліси над Львою, більше про села в Африці, ніж про села над Горинню, більше про життя китайського кулі, ніж про життя тутешнього селяка.

Перша подорож закінчена. Повертаюсь до Варшави, щоб писати про те, що я бачила.

Писати треба обережно, обминаючи тисячі питань. Недремне око цензора чатує наді мною.

Але дещо все ж таки побачило світ. Номери журналу з кореспонденціями з Тур'ї дійшли до пана повітового начальника в Камінь-Каширський.

Пан повітовий начальник покликав старост з усіх сіл. Вони стоять, злякано дожидаючи, що воно буде. Пан повітовий начальник має повідомити їх, що в пресі з'явилися брехливі, наклепницькі статті. Найбільше скривджений Камінь-Каширський повіт. З цих кореспонденцій видно, що така собі Ванда Василевська довгий час безкарно блукала по всьому повіту і їй не тільки ніхто не перешкоджав у цій злочинній мандрівці, а ще й давали їй інформацію, показували дорогу, пускали ночувати, взагалі всіляко допомагали. Не виключено, що ця ж таки Ванда Василевська схоче ще раз з'явитися на цій території. В такому разі треба негайно її затримати й повідомити найближчий поліцейський постерунок, а вже поліція закличе її до порядку.

Через декілька років мені довелося знову побувати в цих місцях. Ми вже не пливли байдарою. Біля пристані в палаючій Варшаві залишилась наша красуня «Чайка», якою ми пропливли по воді кілька тисяч кілометрів. Тепер довелося сотні кілометрів мандрувати пішки.

І знову ми спали на сіні в українських селах. І знову

руки українських селянок подавали нам хліб і молоко. Тільки тепер ми вже не були безтурботними екскурсантами, що могли частувати шоколадом дітей і платити за хліб. Цього разу кишені наші були порожні, а ноги стерті до крові. Але скрізь перед нами гостинно відчинялися двері хат, і скрізь добрі люди давали нам хліб, і скрізь чули ми добре слово.

І тому чекає мене ще одна подорож у ці краї. Піти від села до села, в ті самі хати, до тих самих осель. Побачити, як тепер живеться цим людям. Відвідати давніх знайомих, побачити, як вирости діти, як змінилися обличчя. А потім написати другу частину книги «Пісня над водами». Перша — «Полум'я на болотах» — виникла з моїх подорожей в краю неволі, в краю гноблення. Друга покаже долю моїх героїв у Радянській Батьківщині.

Зійшло сонце

Зелена вільшина і миршава трава поміж вільшиною. Іде дощ — мрячить з раннього ранку. Засновує світ сірою пеленою.

Дівча накинуло на голову мішок, високо підкасало спідничину. Корови розбрелися між вільшиною. Скубуть, пережовують мокру холодну траву. Іде дощ — чорні патьоки на рудих коров'ячих спинах, чорні плями на мішку, накинutoму на голову. Сині від холоду руки. Сині від холоду ноги. А дощ мрячить і сірою стіною стоїть перед очима. І нема вітру, щоб розвіяв важку імлу, яка лягла на поля.

Тихо наспівує собі дівча сумну дівочу пісеньку. Про сірий дощ і сіру долю.

З раннього ранку — за коровами. Холодну картоплину в руку й пішла — хліба в хаті нема. Отак і ходитиме поміж мокрою вільшиною, витолоченим вигоном, поки не впаде на поле надвечірня імла. Мусить пильнувати, аби не вскочила корова в шкоду, — понад дорогою високою стіною зелене панська конюшина. «Гей, Красуле, не тягнись до конюшини — то конюшина панська, не наша. Іди, не оглядайся!»

Прийшла, коли в печі вже погасло. Мати лишила холодного коржа скраю на припічку. Їж, як голодна. Але швидше, чекає робота. Треба поросяті натовкти картоплі в цебрику, й пошукати курку, бо щось нема на сідалі, і заколичати малого брата, що кричить у колисці. А ще намочити на завтра сорочки у ночвах; як приженеш корову — випереш.

А завтра знову дощ. А то спека. Сонце пече в голову, від холодної роси судомить ноги. Спливають помалу дні — аж ось надходить зима, а з зимою — інша робота.

Час уже братися до льону, адже ти вже велика дівка. «Хіба так тягнуть нитку, недотепо?»

І брата малого на руках носи,— бач, кричить, у колісці вже не хоче лежати, а пусти самого, то вилізе через поріг із хати на дорогу або ще куди, недовго й до нещастя. А він, малий отой, такий важкий, наче свинцем налитий.

Зашкарублі, потріскані од вітру й холоду руки. Ех, якби оце рукавиці — а де їх узяти? А нащо тобі черевики? Адже ж до школи не ходиш. А коло хати можна й босо.

Біжать, біжать зимові дні. А коли надворі запахне весною і повіє теплий вітер, так хочеться вибігти йому назустріч і жадібно вдихнути свіжі, молоді пахощі, що линуть з поля. Та не смій про це й думати. Перебирай картоплю — скоро садити. Та рівненько ріж, щоб вічка не ушкодити. А тоді треба приставити до вогню казан з картоплею для поросяти, підкинути корові сіна, випрати сорочки, перебити горшки та й малого не спускати з ока, бо чим далі, тим більше клопоту з ним.

А тільки-но виткнеться зелена трава — з коровою на вигін. Аж поки настане час полоти льон, допомагати на сіножаті, в'язати колючі остисті снопи.

Незчуєшся, як і дитинство мине. Де ж воно було, твоє дитинство, якою дорогою пройшло, що ти з ним так ніколи й не зустрілась? Не усміхнулось воно до тебе радісною усмішкою, не продзвеніло веселою пісенькою. Минуло — й нема. От уже ти й дівчина, а що далі?

Прясти льон, нитки рівненькі. Робота на сіножаті, на жнивях. Пісенька завжди однакова, смутна пісенька твоєї молодості:

Гей, з криниці беру воду, вітер воду розливає,
Молодая молодиця свою долю проклинає.

А завтра що? А позавтра? Однакова біда. Хлопець-сокіл у в'язниці, не один рік сидіти йому. Та й як тобі, зрештою, віддаватися? Хіба є в тебе щось? Тільки й того, що сорочка на плечах. Хто тебе візьме, дочку бідняка?

Спливають один за одним сірі дні. Минає молодість,— не встигаєш і озирнутись. Що буде завтра? А позавтра? Такий самий сірий день. Нічого на тебе не чекає, нічого не прийде здаля, ніщо вдалину не покличе. От виросте брат, якого ти виняньчила своїми руками, ожениється. Можливо, візьме тебе до своєї хати. І будеш ти тепер братових

дітей бавити і слухати невістчині покрикування. І знов тобі пригадається пісенька, смутна мелодія:

Гей, з криниці беру воду, вітер воду розливає,
Молодая молодиця свою долю проклинає.

Та й того нема. Бо яка ти там молодиця? Прошло життя, минуло безнадійним, сірим бідняцьким днем, без радості й без усмішки.

Але все змінилося одного вересневого дня. Зовсім невпізнанно. Багрянцем червоноармійських зірок, багрянцем червоних прапорів розквітає вересневий день визволення.

Почекай грошки, почекай з рік. А тоді піди на село, подивись.

Бігають пастушки за колгоспними коровами. Вже останні дні, бо починається школа, і вони підуть теж вчитися. Пасуть тільки влітку.

Пастуша мелодія — пастуша безнадійна пісенька, сирітська співанка, загублена серед сірих дощових днів, серед літньої спеки, — скінчилася раз і назавжди. Іди, дівча, до школи — тепер у тебе є своя школа. Школа для всіх.

Гуркотить колгоспна молотарка. Підійди, подивись, як працює вона. Час у тебе є — маленький брат у дитячому садку. Не болять тобі руки від коливання.

Лине сміх над городами. Усі працюють гуртом, громадою. Заспівай веселої пісні, дівчино-колгоспнице. Сама вона на уста проситься, сама лине над зеленою вільшиною, по вижатах полях, позолочених вересневим сонцем славної річниці.

А коли тебе спитають, що буде завтра, позавтра, ти посміхнешся радісною усмішкою дитинства, яке нарешті стало дитинством, радісною усмішкою молодості, яка нарешті стала молодістю:

- Буду льотчицею.
- Поїду на медичні курси.
- Буду вчителькою.

І виспівують тобі радісну мелодію крила літака, і веселий гомін лине від учбових корпусів, і кличе тебе далека далина, і день обіцяє тобі все, чого ти прагнеш, на що ти тільки здатна, на що здатна твоя буйна молодість, визволена з кайданів злиденних, підневільних, похмурих днів.

Мої зустрічі

Далекі передмістя Львова грузнуть у болоті. Бурливо тане сніг і струмками брудної води заливає дорогу. Брижуваті од вітру калюжі стоять коло самих порогів врослих у землю будиночків.

Маленький зал клубу вщерт набитий людьми. Це мої майбутні виборці.

Я розповідаю їм про Радянський Союз, про те, що я бачила по той бік Збруча. Слухають уважно, мовчать. Я говорю і вдивляюся в обличчя. Я знаю їх. Довгі-довгі роки ці вічно безробітні люди жили невідомо з чого у напіврозвалених халупах. Жінки наймалися прати, прибирати квартири. Діти були цілком полишені вулиці. А над усім цим сувору владу тримав бог, наказуючи страждати в покорі, обіцяючи нагороду після смерті.

Я кажу їм про єдину в світі соціалістичну державу. Я знаю, про що вони мимоволі думають, уважно прислухаючись до моїх слів. Про черевики, до яких потрібні підметки, про дах, який знову протікає, про спідницю, яка рветься, і про чиряк, що гноїться на шиї у дитини. Я кажу їм і про це.

Я знаю це буденне життя, сповнене сірої турботи. І говорю про щастя, яке настає, про нове життя, що будеється й твориться. Слухають уважно. Життя обманувало їх з раннього дитинства, не приносячи жодного радісного дня. І вони відучилися вірити йому. Потрібен час, щоб підвелися їхні похилені голови, щоб губи навчилися посміхатись, щоб випросталися спина.

Я насили протискуюсь через переповнений зал. Мене хапають зморщені руки: «Прошу пані! Дайте вашу адресу, хочу поговорити з вами в одній справі...»

Це нічого. Прийшов час, коли проясніють людські обличчя, залунає весела пісня, коли люди навчаться вимовляти слово «товариш».

Інше передмістя. Зал кінотеатру гуде, мов великий вулик. На гальорці молодь. Збори ще не починались, але люди не можуть сидіти спокійно.

— Хай живе Червона Армія!

— Хай живе! — відповідає зал молодому голосу з гальорки.

Я стою на трибуні. Переді мною море облич. Блискучі очі, живі, радісні. Чекають, що я скажу. Тут легко говорити. Це ті, що йшли в лавах демонстрацій, розстрілюваних поліцейськими кулями. Це ті, що співали «Інтернаціонал» на вулицях Львова. Це ті, що до кінця провадили страйки. Це ті, що безперервно бунтували, невтомно боролися й сьогодні, нарешті, дочекалися свого дня. Робітничі передмістя. Немає потреби агітувати їх. Вони давно переконані. Радянський Союз — це їхня країна, їхня держава; червоний прапор — їх прапор. Вони не дали зломити себе. Не підкорилися владі попа й фабриканта. Для них вибори — це свято. Хай іще нелегко, дуже нелегко. Вони це розуміють і готові переборювати труднощі, будувати соціалізм. Бо вони — в себе, у своїй країні, у своїй державі.

Яка радість — дістати можливість голосно висловитись про те, про що раніше доводилося говорити пошепки!

— Хто хоче взяти слово?

Один, два, десять! Жінка, яку викинули з роботи за участь у страйку. Поліція силою витягла її з фабричного цеху, а сьогодні їй дали можливість працювати. Молодий хлопець, який одержав нарешті право голосу. Старий робітник, що сидів у тюрмі. Кожен хоче сказати щось, висловити свою радість, своє бажання працювати.

Збори кінчились. Усі встають. Співають «Інтернаціонал». По-українському, потім по-польському...

Уже пізно. Але ніхто не хоче розходитись по домівках. Я виходжу на темну вулицю...

Так, ці люди добре розуміють, про що йдеться. Вони готові боронити свою владу — Радянську владу. Вони віддадуть усі свої сили і весь ентузіазм своїй державі — Союзу Радянських Соціалістичних Республік.

Збори на фабриках, де раніше працювали два-три дні

на тиждень, де кількість робітників досі не перевищувала двохсот-трьохсот чоловік. Тепер ці фабрики працюють у три зміни, на них зайнято тисячу й більше тисячі людей. Тут є медична допомога, якої вони раніше не одержували. Тут піклуються про їхніх дітей. Тут директор перестав бути недосяжним як бог.

Фабрики більші й менші... Одна за другою. Свої люди. І скрізь знайомі.

— Ви мене, товаришко, не знаєте... Але ви в нас виступали на зборах у тисяча дев'ятсот тридцять дев'ятому році, коли був страйк будівельників.

— Товаришко, моя мати була у вас, коли я сидів у концтаборі, в Березі.

— Я писала вам записку з тюрми у Фордоні...

Скрізь, на кожній фабриці мої друзі, мої близькі знайомі — колишні політв'язні з Берези. Ось цей худорлявий чоловік просидів дванадцять років у в'язниці — тепер він працює на заводі. Ця дівчина в білій хустці просиділа сім років. А тепер усі ми разом вільні люди, і червоні прапори палають у залі, палають серця, і туман сліз застилає очі.

Шелестить папірець, на якому записано план зборів. День за днем, година за годиною. З одного району в інший, один зал за іншим. Безліч людей. З усіма хочеться поділитися своєю найглибшою вірою, своєю турботою і радістю. Підбадьорити тих, хто вагається. Переконати тих, у кого скептична посмішка на обличчі. І самій почерпнути силу в пісні, що лунає під склепінням залу, у блиску сяючих очей, у твердих і простих словах вільної людини.

У плані сьогоднішнього дня лише одні збори. Ввечері. Але вже з раннього ранку під'їздить автомашина.

— Товаришко, треба поїхати в казарми. Бійці Червоної Армії запрошують.

Нічого не зробиш: бійці Червоної Армії — це особлива річ. Про це чудово знають товариші у військовій формі, що приходять до мене з приводу зборів. Я стомилась, звичайно, я страшенно стомилась, але...

— Адже ж нам не відмовите?

Не відмовлю, вони добре знають це.

І ось я їду. Мене вже чекають. Але що можу я сказати їм, котрі виростили вже після революції, не знають мороку життя, в якому жили ми аж до вересня?

Збори проходять піднесено, радісно. Коли я виходжу, біля воріт стоїть уже автомашина.

— Товаришко, танкісти зібрались і чекають вас.

У танкістів до мене знову підходять:

— Товаришко, коли тут закінчите, поїдьмо до нас, до артилеристів, машина готова...

З машини до машини, з залу до залу — і скрізь молоді, привітні обличчя, і скрізь пісня, і скрізь буря вигуків.

Ще шість місяців тому Червона Армія була для мене легендою, сном. Ще шість місяців тому вона була чимось далеким, неясним. І ось тепер я стою перед нею, виступаю і сама слухаю слова про Радянський Союз, про міжнародну солідарність трудящих, про братерську дружбу народів Радянського Союзу.

Мені важко говорити. І соромно, що сльози течуть з очей. І соромно, що не можу добути голосу з горла. Молоді товариші, вам не зрозуміти, чим для мене, зацькованій людини, яка довгі роки бачила жахливе життя рабів, — чим для мене є те, що я стою серед вас, що ви сердечно посміхаєтесь до мене й тиснете мою руку, — ви, кому я завдячую свободою, і життям, і батьківщиною, яка є вашою і моєю батьківщиною і батьківщиною трудящих усього світу.

І тут, у залі, повному червоноармійців, у залі, який дзвенить піснями, у залі, який буяє молодістю і силою, мене до глибини душі пронизує щастя, що мені дано служити тій самій справі, якій служать вони, — нашій спільній справі, спільній справі Радянського Союзу, справі світового пролетаріату.

Перший колгосп

Ми з'їжджаємо з шосе на путівець. Обабіч — зелені переліски, вільшина. Перед нами поволі котиться селянський віз.

— Як проїхати до колгоспу імені 17 вересня? Жінка, що сидить на возі, весело посміхається:

— Та це до нас! Ми теж із колгоспу! І коні колгоспні. Я покажу.

Ми швидко наближаємося до села Уховець. Це тут, за вісімнадцять кілометрів від Ковеля, виник перший колгосп.

Село Уховець. Пам'ятна кривава історія цього волинського села.

Спокійно, неквапливо розповідає її голова колгоспу, депутат Верховної Ради СРСР.

Його самого тоді не було дома. Він сидів у в'язниці. Увечері всі полягали спати. Мати — в хаті, брат — у сараї, на сіні, батько — за сараєм.

Уночі мати почула постріл. Вона підвелася на ліжку й хвилину прислухалась, але скрізь було тихо. Вранці вийшла глянути, чого чоловік не йде до хати.

Він лежав за сараєм у калюжі крові.

На крик жінки збіглися сусіди. Слідом за ними з'явилася з найближчого посту поліція. Поліцейські захопилися розганяти людей, які прийшли подивитися на небіжчика.

Дружина забитого кинулася в сарай, щоб збудити сина. Він лежав на сіні й, видно, міцно спав. Його не розбудили крики надворі. Коли мати доторкнулася до нього, то відчула холод смерті. Двадцятирічний хлопець був мертвий. Його вбили уночі пострілом впритул, коли він спав.

Жінка вибігла на вулицю. Побачивши, як б'ють і розганяють людей, вона вигукнула:

— Убили, а тепер не даєть людям навіть подивитися!
Її арештували. Повели до міста. А вбитих поховали
нишком, тихо, щоб про це ніхто й не знав.

Так розправлявся з людьми уховецький поліцейський
пост. Арешти? Тюрми? Суд? Надто довга й марудна про-
цедура. Значно простіше й легше прийти нишком уночі,
коли людина спить міцним сном, приставити їй револьвер
до грудей і вистрілити.

Каральний поліцейський загін сидів у селі роками.
В білому будиночку над дорогою гніздилося, залежно
від обставин, десять, тридцять поліцейських.

Ми переходимо через дорогу. В невеликому сосновому
ліску — могила. Чітко вирізняються слова напису: «По-
леглим у боротьбі...»

Могила свіжа. Але в ній лежать троє убитих іще
1932 року. Троє юнаків-комуністів. Поліцейські застре-
лили їх у сусідньому селі, привезли вбитих сюди, на свій
пост, вночі закопали у ліску, утоптали землю, закидали
гіллям і глицею свіжі сліди, щоб ніхто не дізнався, де
вони лежать.

Поліцейський пост нависав над селом чорним кошма-
ром. Минаючи його, селяни мусили скидати шапку, з не-
покритою головою проходити повз кубло убивць. Безпе-
рестану, кожну мить дня і ночі відчував на собі уховець-
кий селянин олив'яний погляд поліцейського. Від десяти
до тридцяти поліцейських добре «обслуговували» віддане
на їхню волю бунтівне село.

А село бунтувало безперестану.

У церковні свята уховецький селянин виходив на ро-
боту. В нього були свої свята, інші, ніж в офіційному ка-
лендарі.

Перше травня, річниця Жовтневої революції, день
«Трьох Л.»¹, антивоєнний день.

Поліція стояла на варті попівських інтересів. Вона
проганяла з полів тих, хто працював у церковні свята.
Накладала на них штрафи, цькувала всіма доступними
їй засобами.

Поліція стояла на варті інтересів капіталу. В день
Першого травня з Уховця рушила велика група селян з
прапором. Не встигли демонстранти дійти до сусіднього
села Волошки, як з'явилися поліцейські. Затріскотів ку-
лет. Кров'ю відзначило село Уховець свято Першого
травня.

Гинули люди під кулями поліцейських. Ніхто не відповідав за постріли, що лунали в темряві сараїв, по хатніх комірчинах. Адже на те й існував каральний загін. Село було віддане на волю кількох десятків певних у своїй безкарності озвірілих людей. Вони тут були єдиними хазяями — хазяями життя й смерті. Вони диктували закони.

А крім того, був іще суд. Сипалися вироки — роки й роки тюрми.

— Першого разу я дістав п'ять років, потім десять, — говорить Михайло Васюта. — Брат — шість, дядько — дванадцять.

Шість, десять, дванадцять років. Вироки селянинові з волинського села сипалися щедрою рукою. За всяку ціну, будь-якими засобами намагалися загасити тліючі червоні іскри, які раз у раз спалахували жарким полум'ям.

Не допомагали убивства, не допомагали тюрми. Село Уховець кілька разів «утихомирювали». На нього несподівано налітала синя хмара поліцейських. Трус, шукання зброї. Цю зброю шукали в солом'яній стрісі, шматуючи її на клапті. Шукали в стінах, розвалюючи будівлі. Шукали в хаті, деручи селянську одіж, і в клуні, розсипаючи зерно. Після поліцейського нальоту село виглядало мов після землетрусу.

Але селяни, зціпивши зуби, лагодили розвалені хати, ушивали розторгані стріхи та, як і раніше, виходили на роботу в церковні свята, як і раніше, Першого травня ставали в ряди демонстрантів, як і раніше, читали нелегальну літературу, як і раніше, вішали червоний прапор біля в'їзду в село.

І, нарешті, прийшов вересень 1939 року. Село Уховець дочекалося. Хто-хто, а вони чесно, стражданнями і кров'ю заробили цей день. Невеликий загін Червоної Армії з'явився в селі ясного вересневого дня.

...Тепер у будинку, де був поліцейський пост, міститься сільрада. Грати з вікон виїнято — від них лишився тільки слід, остання згадка. У ліску відшукали могилу таємно похованих товаришів, урочисто насипали над нею земляний горбок. І село Уховець перше в західних областях України взялося за організацію колгоспу.

Триста двадцять бажуючих прийняли. Сімдесятьом відмовили. Відмовили усім, хто був колись зв'язаний з по-

ліцією, усім, хто не стояв в одних лавах з селом, усім, на чий совісті тяжили ті чи інші гріхи проти робітничої, проти селянської справи, усім, хто думав лише про себе й не жив спільним, важким, кривавим життям Уховця...

Дві тисячі з лишком гектарів землі. Сто двадцять коней. Є вже й чотири трактори. Трактори йдуть по окупленій потом і кров'ю землі. По селянській землі й по землі, яку раніше банк здавав приватному орендареві.

Багато довелося потрудитися, щоб привести до ладу цю банківську землю. Вона була занедбана, поросла бур'яном. Селянські руки вирвали бур'ян із землі, яка стала власністю колгоспу. Тепер на ній досягають помідори — величезні, чудові помідори, кучерявляться грядки моркви, красується добірний буряк, росте перець.

Будівлі за колишнім поліцейським постом, які стояли пустою і руйнувалися, тепер відремонтовано і в них зберігається зерно, а далі — конюшня, корівник. Ревуть телята, ідуть з пасовища корови. Колгоспне добро.

Садівник у саду оглядає яблуні. Зима була сувора, але все заморозити їй не вдалося. Червоніють спілі яблука.

Здала чути гуркіт молотарки. Розмірене, безугавне стукотіння. Сиплеться зерно — нарешті своє власне зерно. Ми обходимо з Михайлом Васютою колгоспне господарство.

— Лікар? Аякже, є. Дитячий садок? Є, звичайно. Ветеринар? Авжеж.

Я йду по зеленій траві саду, і мені важко говорити. Радість, від якої перехоплює подих. Я щаслива глибоким щастям цих людей, щастям села Уховець.

Із сільради чути гомін. На вулицю виходить купка молоді. З клунками, згортками.

— Наша молодь їде здавати екзамени, — посміхається Михайло Васюта.

Іде. Вони вчитимуться на педагогічних курсах, санітарних курсах, на курсах виховательок дитячих садків.

Село Уховець вчиться, працює, піднімається до нового життя. Перед його молоддю прослалась велика, широка дорога. Лише рік тому перед цією молоддю була тільки перспектива тюрми.

Ми підраховуємо виробіток колгоспників.

— Виробляють по два, по три трудодні на день. Добре працюють. Аякже, для себе ж! Глянули б, як в'язали

снопи. Молодь поспішає, літні жінки не хочуть поступитися — як день, то й новий рекорд! Скоро будуть свої трактористи. Хлопці багато чого навчилися за цей час. Навесні вони вже самі поведуть трактори.

Колгоспна земля ще нагадує шахівницю. Тільки навесні можна буде об'єднати в одне ціле вузькі смужки й квадратики. Поки що це неможливо, бо вже було посіяно озимину.

Колгосп живе планами, проектами. Налагодити цегельню, побудувати, закласти, організувати...

І обов'язково побудують, налагодять, організують. Досить глянути на цих людей.

...Я добре пам'ятаю волинське село два-три роки тому. Похмурі, невеселі обличчя пригнічених над усяку міру і над усяку силу людей. А тепер — нам весело посміхаються дівчата, на помідорних грядках весела розмова. Село Уховець ожило, спина розігнулися, очі блищать радістю.

— А як інші села? — питаю я у Васюти.

— Придивляються. Були такі, що розпускали чутки, ніби колгосп розвалюється, все пропаде. Але ж усі бачать, як іде справа.

Ночую я в колгоспника, бригадира. Весела дівчинка світить мені в сараї ліхтарем.

— А ти ким будеш?

— Я буду льотчицею, — відповідає вона упевнено.

Я лежу в темряві на сіні. У щілини заглядає ясна ніч. Я думаю про ті ночі, які провела у волинських селах під час колишніх мандрів, — в утихомирених селах, в злидених хатах, в домівках людей, убитих поліцією, в домівках людей, умираючих з голоду, — в замучених, пригноблених, багатостраждальних волинських селах. Серце тоді розривалося від болю, а кулаки стискалися від гніву.

Пахне сіном. Здалека долинає стукіт молотарки. Молотарка працює тепер без перерви, вдень і вночі.

Десь далеко гуркоче поїзд — колгоспна молодь їде на курси.

Росте, розвивається, розквітає перший колгосп західних областей України. Ростуть, розвиваються, розквітають люди села Уховець. У колгоспі працюють шістдесят колишніх політв'язнів. У далеке минуле відійшли ті дні, коли їх відділяли від зелених полів тюремні ґрати. Михайло Васюта — син і брат убитих поліцією, який і сам

відсидів сім років за комунізм,— тепер депутат Верховної Ради. Винагороджено довгі роки боротьби, мук і крові.

Тиха ніч над колгоспом імені 17 вересня. Лише невтомно гуркотить молотарка.

Так, тут кожен до самої глибини серця відчуває радість визволення. Свідомо, чесно, від усієї душі працює колгосп імені 17 вересня.

Пахне сіном. Глибоко, до самої глибини серця я переживаю найбільшу радість, найбільше щастя і найбільшу гордість за мою Батьківщину.

В. Василевська. Фото 1949 року.

Зустрічі

Біля селянської хати під солом'яною стріхою стоїть селянин. Зіркі очі пильно стежать за рухом на дорозі. На смаглявому, обпаленому сонцем і вітром обличчі привітно всміхаються очі назвстріч людям у червоноармійській формі. Селянин запалює сірника. Один із червоноармійців підходить, прикурює від цього сірника, що блимає в нерухомому повітрі.

— Дякую.

Селянин крутить у пальцях свою цигарку. Вогник сірника в нерухомому повітрі. Зіркі очі пильно дивляться в обличчя червоноармійцеві.

— Німці далеко?

— Ні, недалеко,— лунає відповідь, і червоноармієць повертається на дорогу.

Селянин закурює, нарешті, свою цигарку.

Обличчя його не змінило виразу. Пальці не тремтять. Тим самим напівдогорілим сірником він торкається стріхи своєї хати. Сизий димок цигарки, швидкий клубок диму на висохлій соломі. Селянин дивиться, як полум'я охоплює стріху...

Ще не минуло двох років відтоді, як тут, на цьому самому місці, вітали Червону Армію, що принесла свободу в західні області України. Життя змінилося до глибини, до самого коріння.

А зараз там, на дорозі, відходять останні червоноармійці. Селянин не розмірковував — за годину чи дві тут можуть бути гітлерівці. Під його стріхою вони можуть знайти притулок, стіни його хати дадуть тінь розпаленим під сталевими касками головам. Селянин не вагається. Один порух руки — і кінець. Не стерогтиме українська стріха гітлерівського сну, не стане українська солома під-

стилкою для загарбників. Його хата перетвориться на вогнений стовп. Селянин навіть не оглядається. Недбалим рухом кидає в канаву недокурок, переходить по вузькому містку на шосе, розміреним кроком рушає туди, куди пішли червоноармійці.

Будував свою хату упертою працею, кожну колоду, кожну дошку обтесав власними руками, старанно в'язав соломку для стріхи, думав про свою хату довгими днями, бачив її вві сні короткими ночами після важкого трудового дня.

Та зараз ніколи думати про це. Він зробив усе, що від нього залежало,— жодної стріхи над головою у ворога, жодної соломини ворогові, ні шматка хліба ворогові. Якщо не можна забрати з собою, нехай іде димом, нехай гине праця всього життя, аби не лишити, аби не допомогти працею своїх довгих днів, тривогою своїх ночей — успіху ворога.

Від самого кордону по дорогах ідуть валками селяни з колгоспів. Поламали комбайни там, де не вдалося здати їх військовим частинам, висадили в повітря бензосховища. У руках клунок, шматок хліба в кишені — нічого більше не треба. Адже вони йдуть у свою країну, до своїх братів.

Стомлені коні тягнуть віз. На возі серед мішків біляві дитячі голівки. Чоловіки й жінки ідуть за возом. Грузнуть у піску босі ноги.

— Колгоспники?

— Звичайно, колгоспники.

Білий порох здіймається над дорогою, осідає на дитячих голівках. Діти весело щебечуть, не розуміючи, не усвідомлюючи, що коїться навколо. Їх забавляє несподівана мандрівка, рух на дорозі, гуркіт тракторів. Чоловік дивиться довірливими ясними очима.

— Усе забрали з собою?

— Де там усе? Що вдалося, те на возі, а що ні, те спалили. Щоб не потрапило їм до рук,— додає він квапливо, немов боячись, що ми можемо подумати, ніби він про щось шкодує.

— От земля лишилася. Повернемося, відбудуємось швидко...

У білому мареві пилюки зникає віз. Високо в небі кружляє літак, десь у далині б'є зенітка. Спокійно іде сім'я колгоспника, не оглядаючись назад, де ворогові лиши-

лася пустиня, спалена хата, згарище, на якому він нічим не поживиться. Скошено зелений хліб, якого не зібрати ворогові.

Довгим запорошеним шосе іде колгоспна сім'я. Під гудіння літака, під гуркіт далеких пострілів іде назустріч тому, що ясно бачать селянські очі: хвилює од вітру золота пшениця на широкій неозорій ниві. Гудуть комбайни, трактори. Від хати до хати летить весела пісня. Широко й вільно випростуються плечі, вільно дихають груди вільної людини. В ім'я цього дня залишають селяни все своє майно, працю всього свого життя. В ім'я цього дня обертають вони на попіл свою хату, кидають рідне згарище без жалю, щоб не лишити ні зернини, ні колоска, який наситив би хоч ненадовго ненаситну пельку грабіжників.

Обличчя селян, які йдуть на схід, спокійні. Вони знають, навіщо й чому. Заради прекрасного, великого Дня Перемоги, який настане, коли буде стерто з лица землі ворога людства. А заради цього дня не слід шкодувати ні хат, ні нив, нічого, що можна відбудувати, відновити, створити на вільній радянській землі.

Безсмертя

Знявся північний вітер. Вітер із заток Білого моря, з неосяжних просторів Льодовитого океану. Назустріч йому зірвався інший, стрімкий і теплий, з Чорного моря, з далеких південних степів і ще далі, звідти, з палючих африканських пустель. Два вихори зустрілися на пагорбах і рівнинах Київщини. І на землю ринув буйний, зливний дощ і тривав три дні, заливаючи світ потоками води, ніби це була не зима, а грозове літо.

Дощ розмив сипкий пісок, порослий де-не-де висохлою травою та колючими реп'яхами, і оголив білу кістку — мертвий череп. З-під тонкого шару зибучого піску визирнула мертва нога. Дощ оголив, вимив, виполоскав лахміття гітлерівського мундира і заіржавілу каску. Їх було тут троє — «арійських переможців», «володарів світу», «приборкувачів» Європи. Далекі дороги пройшли вони — по скривавленій Польщі, по витоптаних полях Франції, по палаючих радянських містах і селах.

У пісках Київщини, між Вишгородом та Межигір'ям¹, їх наздогнав караючий снаряд. Вогняним факелом запалала машина, несподіване, швидко полум'я охопило їхні тіла. Вони померли в пісках Київщини, між Вишгородом і Межигір'ям.

Колись, багато віків тому, тут проходили татарські орди. Лавиною сунули Батиеві воїни. Рипіли гарби, хрипо лунали в повітрі гортанні голоси. В голубій далині на піщаній рівнині мріло місто, розквітаючи на горбах золотими банями церков. Хижо горіли косі очі кочівників. Ніздрі роздувалися від запаху крові й гіркого диму підпалених будинків. Золотим факелом запалав Київ, полилася крутими схилами кров у великий Дніпро...

...Шість разів на протязі історії палав Київ², спустошуваний вогнем і мечем. Шість разів підводився він із попелу, відбудовувався, розквітав білою піною садів. убирався зеленню дерев.

А тепер він палав сьомий раз. Відступали арійці, світловолосі «володарі світу», завойовники Європи. Їх на вально гнали на захід слов'янські воїни, гнали сини всіх народів Радянського Союзу.

Зубами, нігтями чіплялися гітлерівці за кожний клапоть землі, за кожний пагорб, за кожне деревце.

За їх спинами високо на горах мерехтіли золоті бані міста. Міста, що було в їхніх руках.

Неозора піщана рівнина. Вдалині, праворуч,— Вишгород, ліворуч — Межигір'я. Місця легенд і казок, що губляться в тумані віків.

Там, де кінчаються піски, стіною встають сосни, скріплюючи корінням зибучий піщаний ґрунт. Здіймаються у височину могутнім гіллям, живою зеленню хвої. Куди не кинеш оком — пухнастий, запашний буйний ліс.

Тепер тут проклала кривавий слід війна. Верховіття дерев зрізані артилерійськими снарядами. Вибухами бомб у гущавині лісу вибито величезні прогалини. Стирчить оголене коріння дерев, повалених найстрашнішою грозою, яку тільки бачив світ. Голоवेशки чорніють на місці, де були хати ближчих сіл, і в дорожній грязюці розметано солону зірваних стріх.

То тут, то там розкидані по піщаній рівнині танки. Лежать невибухлі снаряди, уламки заліза, понівечені гармати. І здається, що в повітрі й досі стоїть гуркіт і грім канонади, лунають вигуки команд, лиховісне гудіння літаків.

Рівнина живе, дихає. Підбитий танк, у сталевому боці зяє рана. Здіймається ствол гармати, немов рука, піднята до неба в пориві несподіваного відчаю. Цей ствол чорним силуетом вирізняється на тлі неба. Другий танк, повалившись на бік, немов іще дихає, намагається підвестися, встати, борючись із безсиллям, що охопило його. За зруйнованою хатою — гармата. Причаїлася там, припала до землі, і здається — хоче сховати свою жахливу рану.

Зрізані шаленим вогнем дерева, повалені на землю золотаво-руді соснові стовбури плачуть смолистими сльозами. Під сухою корою ще пульсує життя. Ще

зберігся зелений сік у пахучій глищі, в поламаних гілках.

Обережно йди вгору крутою стежкою. Тут лежать не-вибухлі снаряди, плутаються мотки колючого дроту. У довгастого ставка грабіжники вкрали його красу — шпалери чорної смородини, що тісним кільцем охоплювали сонну воду. Німці викопали з корінням кущі смородини й завезли свою здобич далеко від цих місць, де колись стомлений тяжкими походами запорізький козак стукав у браму Межигірського монастиря, щоб знайти там тихе пристановище на схилі віку.

Йди поволі. Тут, де колись квітли клумби, тепер могили. Стрімкі потоки дощу змили імена, написані на дерев'яних дощечках. Залишилися тільки червоні зірки.

Прийде весна, і в Межигір'ї зацвітуть фіалки, як цвіли вони тут щороку. Дрібним листячком, ніжними пахучими квітами вкриють вони могильні горбки. І полегли будуть дивитися очима фіалок на вічно живу зелень, на вічний Дніпро, що котить удалину свої хвилі.

Говори тихо. Не порушуючи спокою тих, хто помер за свою землю, на своїй землі. Нехай шумить ім Дніпро, який майже звільнився від крижаних кайданів, нехай він їм наспіває пісню про Батьківщину.

Чиясь рука, дружня й ніжна, поклала паперові квіти на могили. Але навесні вони зацвітуть справжнім життям — фіалками і конваліями. І здається, ніби в гомоні Дніпра чути слова пісні, прості, сильні слова: «Кто погіб за Днепр, будет жить в веках...»

Уже не палає пожежа над Києвом. Лежить у руїнах Хрещатик. Мертва вулиця? Ні-ні, жива вулиця! Кличуть, волають, говорять руїни! Залізні рейки немов звиваються в нелюдських муках. Наче жили, вирвані з живого тіла, сталеве пруття бетонних стін. Наче темні од відчаю очі — отвори, де колись були вікна.

Пройди тут у вогку лютневу місячну ніч. Хрещатик говорить, шепоче, розповідає щось. У руїнах б'ється серце міста. Знищена вулиця зітхає. Виграють тіні в руїнах. Хрещатик живе таємним, непереможним, прихованим життям.

Вийдуть на роботу тисячі людей. Зникнуть руїни. Зведуться до неба білі, сонячні будівлі. Шість разів палав Київ, і шість разів підводився з попелу й знову вистав. Він виросте і сьомий раз.

Відросте чорна смородина над межигірським ставком. І ліс укріє свої рани свіжою зеленню. Прийдуть люди і заберуть із пісків підбиті танки. У заводських печач залізо і сталь будуть переплавлені на трактор, що оратиме золотоносну землю, на комбайн, що збиратиме стократний урожай. У фіалках і конваліях, у легендах і піснях воскреснуть полегли герої, які вирвали рідну землю з рук ворога.

Іди ж, поглянь на трьох арійських завойовників, яким марився сон Чингісханового внука, сон Батия. І спробуй переконати себе: те, що тут лежить, це людські тіла. Білий череп, обмитий дощами,— людський череп.

Ні, ти дивишся спокійно. Як на річ, як на мертву покидь, що їй і слід бути мертвою.

Там десь, далеко, в сірій, похмурій країні арійських завойовників, може, чекає на нього якась Грета чи Лотта, перучи прислані їй звідси скривавлені дитячі платтячка. Може, вона пише сентиментального листа і вкладає у конверт засушену незабудку.

Але він — лише мертва покидь.

Воскресне у світлих будівлях Київ. У піснях, в легендах воскреснуть полегли за свою землю герої. У новій зелені воскресне ліс. Сповнені нових сил, тракторами на полях воскреснуть танки й гармати.

Тільки ці троє не воскреснуть. Вони — лише мертва покидь.

Оживуть міста й села і тут, і на сплюндрованій фашистським чоботом польській землі, і далі, далі, скрізь, де пройшла залізна лавина війни. І скрізь у піснях і легендах воскреснуть ті, хто поліг за рідну землю. Із їхніх тіл виростуть квіти й колосся, з їхнього подвигу й мужності — свобода й щастя.

Але арійські завойовники ніколи не воскреснуть з могил. Їхні кості розсиплються на порох і пил у мертвому піску.

Сонячна земля

Залишаємо за собою дрібний, рясний дощик і хмарки мли, що снуються над полями. Зараз літак мчить на сонці, і долі видно зелено-жовто-сіру шахівницю. Квадратики, прямокутники, смужки меж рябіють замість просторів неосяжних, колихливих нив, що стеляться від Києва аж сюди. Це вже Ізмаїльська округа. А зелений острів серед різнобарвних полів — місто Ізмаїл.

Колись шкірила тут кам'яні зуби турецька фортеця. З валу, на чотири сажні заввишки, дихало вогнем триста гармат. Колись трибунчужний¹ паша Айдосл-Ахмет двічі відкидав пропозиції здатися — і військам Суворова довелося брати фортецю штурмом². Майор Нехлюдов перший ступив на недосяжні досі кам'яні мури. Чотириста турецьких прапорів впало до ніг переможців.

Та сьогодні даремно було б шукати слідів давньої битви, й вухо не почує луни шаленого штурму... Місто Ізмаїл потопає в зелені, в садах ховаються малі одноповерхові будиночки. Мало не до землі звисає обтяжене плодами гілля абрикосів, червоніють вишні, тремтять під легким вітерцем ясно-зелені листочки акацій. Здається, місто пірнуло в неперушну, солодку дрімоту, танучи під полуденним сонцем.

Але в порту кипить життя. Темні баржі, пароплави, човни щільною лавою товпляться в прибережних водах. Маленькі золоті сонця — зерна кукурудзи — жовтіють на землі коло елеватора. Сиплеться кукурудза — буйна, дорідна. На пароплавах — коні. Поблискує на сонці гладенька шерсть, глухо тупотять копита по дерев'яному помості: коні сходять на берег. Це повертається назад частина того, що захопили загарбники. Повертається в

херсонські, одеські, миколаївські степи, до радгоспів, колгоспів, на розлогі українські поля.

І лише коли моторка відпливає від берега й порт хутко зникає з очей, ми усвідомлюємо: це ж Дунай! Дунай— велика вода, що в народних піснях польських, українських та російських давно вже втратив своє первісне значення й став загальною назвою, що означає велику ріку.

Ріка, уславлена в історії, в легендах, в піснях. Здіймається хвиля, як на морі. Моторка раз у раз злітає на спінений гребінь і м'яко спадає вниз по схилу наступної хвилі. Ні, Дунай не блакитний. Він коричнево-жовтий, величний, неозорий, хоч це тільки одна з головних його відног — килійська. Вітер колише важкі води, протилежний — румунський — берег вкривається летючою блакитною млою. Широко дихає ріка.

І раптом над водою, мов одірваний клаптик неба,— блакитна, сяйна блискавиця. Це сиворакша летить на той берег, не боячись хвиль, не боячись великої води.

У повітрі — солодкі міцні пахощі. Праворуч острів — кілька тисяч гектарів орної землі. З-між звихрених вершин верб видко дахи будиночків.

Весь острів — мов великий букет зелені. Міцно, солодко пахнуть квітучі оливки. Високі султани кукурудзи, яскрава зелень пшениці, плодові дерева. А на прибережному піску, в очеретах — рибальські човни.

Плине Дунай. У мілкій воді край берега нерухомо стоять сніжно-білі чаплі. Я бачу їх уперше в житті. У Польщі їх винищили вже давно — сто чи й двісті років тому... Тут їх безліч. Вони не звертають уваги на моторки, що пропливають зовсім близьенько, на військовий корабель, що снує щільні чорні клубки диму, на баржі, які сунуть уздовж ріки, на човники, де веслюють підлітки й жінки. І не тільки чаплі — кумедні рухливі вівчарки дріботять по березі, низько, майже над головою, шугає болотяне птаство, безбоязно кружляють чайки. Всі вони анітрохи не лякаються людей, і ці сміливі птахи, що не звертають на нас уваги, надають ріці та її берегам вигляду прадавніх хащ, яких ще не торкалася рука людини.

А це ж зовсім не так. Навпаки, скрізь видко людську працю. Тупцяє кінь, крутить великі колеса-чигирі, що черпають і ллють воду на поля. Біліють чистенькі хатки, оточені деревами. Невеличкі отари овець заходять у мілку

воду й стоять нерухомо, торкаючись ніздрами прибережної хвилі, що береться брижами.

Моторка причалює до берега. Тут стеляться рисові поля. Завзято працює мотор — качає воду. На рівних квадратах, що виблискують мілкою блакитною водою, зеленіють шуплі, тоненькі стеблинки рису. Колосків ще нема, посіви схожі на ріденьку траву. Виявляється, і над Дунаєм може рости рис, і пораються коло нього звичайні радянські колгоспники.

Знову несе нас вода. Знов колишеться хвиля, знов стоять на березі поважні чаплі й плескотить риба, несподівано вискакуючи з води. Ліворуч на ледве окреслених пагорбах поблискують білі будинки. Це — Килія.

Сюди стелився колись шлях київських князів, що ходили до Болгарії й до Візантії. Тепер уже нема й сліду давньої фортеці, а колись, у п'ятнадцятому-шістнадцятому сторіччі, турки чотири рази брали штурмом Килію. А потім лунала тут козацька пісня, й Наливайко³ штурмом здобував килійські мури, й Сулима⁴ встромляв між зубцями оборонних веж свого бунчука. А зараз тут, так само, як в Ізмаїлі, — зелень садів і сонний спокій містечка, що ніби тане під полуденним сонцем.

Там, далі, знов селище. Підпливаємо до помосту. Поруч — вузьенька вуличка, але нею ніхто не ходить. Човен пливе й зупиняється біля порога хати. Венеція? Гондоли? Ні, просто Вилково, рибальське село. Хати над самісінькою водою, канали замість доріг. Скрізь повно човнів, гострий запах риби чути в повітрі. На землі, на дошках помостів, на човнах — риб'яча луска. У людей засмагли обличчя, дужі, мускулясті руки. І якийсь особливий погляд — погляд людей, звиклих без краю вдивлятися в морську далеч, у безмежний простір, у безмір вод і неба.

— Національність?

Старий бородатий рибалка поважно пояснює:

— Українці, старовіри, є трохи молдаван.

Але в юрбі годі відрізнити їх одне від одного. Це рибалки, насамперед рибалки. На місяць-півтора випливають у море своїми невеликими човнами. Шарпає їх холодний осінній вітер, шмагають нескінченні весняні зливи. Трапляється й так, що вітер заганяє човна на Зміїний острів, безлюдний, оповитий туманом легенд та фантастичних переказів. А буває, що ніяк не можна причалити

до берега, і шторм жбурляє човна, і голод скручує шлунок, і спрага сушить горлянку. Або й зовсім не повертається човен із далекої подорожі, чи заплутається рибалка в зрадливих гаках, і його мертвого витягають разом з уловом.

— Трое-четверо гине щороку! — спокійно пояснюють нам співбесідники.

Вони вже звикли. Понад усе люблять свої човни, і солоний морський вітер, і морські хвилі. Вони до крові, до кісток — ловці, жителі морських та дунайських просторів. Давали їм землю на городи — не схотіли. Давали поле — не схотіли теж. Вони — рибалки. Чоловіки, жінки, навіть діти.

— Жінки теж?

— Ого, ще й які!

Пахне рибою. Ідемо на невеличку консервну фабрику — оглянути вчорашній улов. На підлозі лежить чудисько — слизьке, величезне. Півкругла, як ворота, пащека, могутні зябра. Це білуга.

— Рідкісний екземпляр. Двадцять шість пудів! Якби ще з ікрою — було б, мабуть, із тридцять кілограмів. Але десь раніше випустила.

Поряд, у бочках, — білуги по сто кілограмів. Але всі дивляться на цю одну — не щодня трапляються велетні, що важать двадцять шість пудів. Коло хвоста дві рани. Тут уп'ялися в слизьке тіло сталеві гаки.

Оглядаю рибину й обчислюю — скільки ж це буде кілограмів. Чотириста шістнадцять — не жарти!

Нам показують рибальське знаряддя. Рівними кружалами звивається грубий шнур, на ньому — на рівних відстанях — короткі шнурки, що закінчуються гачками.

Звідки я це знаю? Де я це могла бачити? Ніде! А проте який знайомий рух засмаглої, коричневої руки, м'які звої шнура, полиск гачків, навіть силует рибалки, що стоїть у човні... Ах, правда, це ж Купрін — «Лістриго-ни»⁵. Повість про життя рибалок у Балаклаві. І те, що мене захопило в повісті, зараз постає навчч — живе, пластичне, знайоме до краю. Ті самі пахощі, якими віє від повісті Купріна, ті самі деталі, що їх так пильно схопило гостре око письменника, так майстерно відтворило його перо.

Люди безкраїх морських просторів, ловці, моряки... Чого вони просять? Смоли для човнів, шнурів на сіті —

всього, що потрібне для їхнього ремесла. А море віддасть, море поверне стократ — щедre, багате, покiрне безстрашним людським рукам. Дасть бiлугу з лиснючою чорною iкрою, сiрблясту скумбрію, бичків, велику пласку камбалу, гостроногого осетра. А їм бiльш нічого й не треба.

Тут споконвіку всі рибалки. З діда-прадіда овiвав їх обличчя солоний морський вiтер, колихало море й хвилі Дунаю.

1856 року, коли Вилково⁶ вiддали Молдавії, румунський уряд заборонив людям ловити рибу. Так наче заборонив дихати повітрям. Понад двадцять рокiв тривала рибальська недоля — недоля рибалок без сiтей і човнів, недоля ловців, приречених на бездiяльне животiння на суходолі, де вони завжди мали лише тимчасовий притулок. І тiльки коли Вилково знов повернулося до Росії — впливли на лов рибальські човни, заплескотiли весла на хвилі. Отож вилков'яни мають з колишньою боярською, румунською владою давні порахунки, що не поменшали пiд час останньої окупації. Але тепер уже працюють у радянському Вилкові чотири рибальські колгоспи, і рибалки кажуть нам, що вони вперше дiстали вiд держави спецодяг, за Радянської влади — ще перед вiвною. І смiливо вимагають вiд своєї влади всього, що їм потрібне, — линв, смоли, сiтей.

Тхне рибою. Тхне гострим морським вiтром. У каналах помiж хатами пливуть човни. Горію громадиться в них риба. І всі тут пахнуть рибою й морем: дiди, що вже незабаром скiнчать своє рибальське життя, зрiлі люди, що плавають з лову на лов, і дiти, якi ще тiльки навчаються рибальського ремесла. Їх прадiди, дiди, батьки були рибалками, будуть ними й цi дiтлахи. Тiльки прадiди, дiди й батьки жили пiд утиском румунських панiв, пiд царським утиском...

Тепер рибальська дiтвора бiгає до школи, і в амбулаторії при фабриці лiкар оглядає хворих. Вже не заливають рану вiд гачка смолою, вже не одрубують сокирою покаліченого пальця. Є своя школа, своя лiкарня, свiй лiкар, свої колгоспи — і своя влада.

Моторка пливе за течією назад, до Ізмаїла. Трохи згодом їдемо автомашиною серед очеретів і розлогих лук, заллятих водою. Над луками кружляє болотяне птаство, на вузькій смужечці чистої води мiж очеретами несподi-

вано з'являється табунець: дика качка, а за нею — шнуром — каченята. Не бояться нас, не схоплюються летіти, не ховаються в очеретах. Мабуть, ніхто їх тут не полохає, вони не знають грому пострілів. Дивне враження справляє ця природа, первісна й незаймана, порослі очеретами оази серед ланів та селищ.

Тут, у селі Денжелер,— болгарський колгосп імені Димитрова, один з перших в Ізмаїльській окрузі, заснований ще перед війною. Прийшла війна, окупація — голова евакуювався на схід, окупанти розігнали колгосп. Але тільки-но повернулася Радянська Армія — колгосп організувався знову. Вступили всі, що були до війни, приєдналися й нові. У пограбованому дощенту селі на сто двадцять колгоспних родин залишилось шість корів у власному користуванні й одна колгоспна. Але колгосп працює, працює завзято, й на обличчях людей не видно турботи. Надбають, зароблять: будуть корови, будуть коні, будуть машини. Люди знають, що так станеться. І сто двадцять бідняцьких родин з успіхом дивляться на середняків, які й собі придивляються й чекають, що з того буде. Та колгоспники знають: прийдуть і ці. Разом працюватимуть на ланах, сіятимуть кукурудзу й пшеницю, обробуватимуть та під'язуватимуть виноградні лози.

Дорога біжить далі. Серед полів, при дорозі, виринають села. Чисті будиночки потопаять у зелені. Сади, сади й акації — делікатні, блідо-зелені. І шовковиця: в хатах шовкопряди повзають по щойно зірваному листі. Кожне село — букет зелені. І весь цей край залишається в пам'яті, як лагідна, м'яка, зелена просторинь.

У стодолі пахне сіно, й крізь шпари в даху видно над головою зорі. Це ж тут, у Татарбунарах⁷, повстали селяни проти румунсько-боярської влади. Тут, у Татарбунарах, лилася кров і ховали сто двадцять полеглих, сто двадцять селян, що загинули за велику Радянську Вітчизну, відокремлені від неї непереїденим кордоном, загинули, глибоко відчуваючи свою приналежність до Радянської України, вимагаючи возз'єднання з нею ще тоді, 1923 року.

Чарівна, сонячна, оповита зеленню земля криє в глибині муку й кров. Це ж тут румунський пан гнобив селян, що гинули з голоду на багатющій, родючій землі. Це тут румунський поліцай вбивав у горлянку кожне слово, кожен вигук протесту. Це тут, нарешті, ще так недавно

лунали звуки гітлерівської команди, і знов гриміли постріли, знов падали на землю вбиті діти й жінки, а жадібні, хижі руки загарбників хапали селянське добро.

Але сьогодні ізмаїльська земля квітне зеленню, й зеленню поростають могили вбитих та згадки про давні утиски й кривди. Ще несміливо, боязко, але вже відчутно увиходить Ізмаїльська округа Радянської України в нове, ясне життя.

Знов на обрії велика вода. Це лиман Дніпра, а над лиманом — Акерман. Біле місто. Багато будинків, зруйнованих бомбами, — незагоєні сліди війни. Але на базарі повно людей. Стоять бочки вина, на тарілках, у мисках — смажена риба й бринза. Наливають тобі в склянку просто з бочки червоне, як рубін, або золотисте, як мед, вино, бери в руку смажену камбалу чи скумбрію, пий і їж під золотим, лагідним сонцем.

І коли дивишся на засмаглих людей, на струмки ясного й темного вина, на білі гори чудової овечої бринзи, коричневі купи смаженої риби — відчуваєш подих глибокої давнини, ніби луною поем давно вмерлої Еллади.

Край берега на лимані — пором. Вільно в'їжджає на дошки п'ять легкових автомашин, стають люди й ще залишається багато місця... Біля стерна — засмагла, кремезна жінка. Вона спритно орудує величезною важкою тичкою.

— Я — з землі. Тільки двадцять дев'ять років на воді. А онук — на воді народився. І його батько теж на воді. На воді й загинув.

— Де?

— Під Очаковом... На пароплаві. Потопили німці пароплав — так і загинув. А дід — он він веде пором — теж усе життя на воді. Тут усі на воді народжуються, на воді вмирають. Тільки я на лимані лише двадцять дев'ять років.

Легенький вітерець повіває над лиманом. Вода зовсім блакитна. Наче просто з неї зростають фантастичні мури давньої акерманської фортеці.

Акерман — це ж про акерманські степи писав Міцкевич:

Пливу на обширі сухого океану.
Як човен, мій візок в зеленій гущині
Минає острови у хвилях запашні⁸.

Ні, нема вже того степу. Переорали його людські руки, змірили трактори, лягло в землю зерно, й замість «коралових островів бур'яну» родять тепер пшениця і виноград, кукурудза й золоті зорі соняшників.

Але тут, навколо нас, широко розливається вода. Помалу суне пором. Онук стерничого в спідниці бігає скрізь. Бабця поглядає на нього з гордістю.

— А ти ким будеш?

Жінка знизує плечима й відповідає за малого:

— А ким же він має бути? На воді буде, як батько, як дід, як усі. Це ж тільки я з землі прийшла.

Невеличка дужа рука налягає на стерно.

— Коли йшли німці, позатоплювали ми все — і пором, і баржі. А тепер усе є: самі й повитягали з води. І шнури, й линви — все чисто. Скільки той дід за ними пірнав, а таки витяг. Як же воно без порома... А малий усе тобі зна напам'ять. Оце до нас приїздили хлопці з морської школи, то розпитували його, що й до чого... Певне, чого вони там у тій школі встигли навчитися? А Льоню спитайте — геть усе знає, в рибальстві — кожну річ. Звісно, це ж його дім.

Вона на хвилину зникає в халабуді, сьак-так збитій на кормі. Виносить тарілку величезних червоних раків.

— Іжте, їжте. Це Льоня наловив. Сіткою.

Двічі на день змірює пором десятикілометрову просторінь лиману туди й назад. Сорок кілометрів. А якщо приїжджають автомашини — робить ще додатковий рейс. День у день стоїть біля стерна засмагла жінка, висушений вітрами дідусь веде пором, і малий хлопчик, батько якого загинув геройською смертю під Очаковом, невідступно супроводить їх — навчається моряцької справи, звекає до запаху вітру й води, щоб уже ніколи з ними не розлучатися.

Плескотить риба. Тут рибу ловлять і в лимані, і в Дніпрі, і в Дністрі, і в морі.

Вода годує, вода напуває, вода надає обличчям того особливого виразу, який ми вже бачили у Вилкові, — виразу твердості й гордості, а очам — далекозорості й прозорого блиску. Такий вираз очей мають і дід, і жінка біля стерна, і навіть малий хлопчик.

Причалюємо до берега. Тут теж скрізь сліди війни — розбиті будинки, спалені клуні, поламані, порубані дере-

ва. Моторошно й згадати, що так ще недавно гриміли тут гармати, вибухали бомби й міни.

Довга гребля перетинає лиман на дві частини: з одного боку — вода солона, з другого — солодка. Помалу сунуть автомашини вузькою дорогою. Діти ловлять рибу вудкою — нанизані на мотузок бички сріблясто виблискують на сонці.

На пагорбі — інститут Таїрова. Далеко стеляться зелені виноградники. Рясно звисають вже великі, важкі грона. Назустріч виходять засмагли люди. Це купка ентузіастів, яка працює тут, досліджує, садить, розмножує виноградні лози, пристосовуючи їх до клімату, до ґрунтів.

— Вино тут може бути краще, ніж у Грузії. Може бути краще, ніж...

Так, це одне їх хвилює. Щоб було хороше, якнайкраще. Щоб було українське вино таке, яке воно може бути, — чудове, неперевершене. Нам пояснюють таємниці сортів, таємниці схрещення.

Пограбована під час окупації лабораторія поволі повертається до ладу. І тепер виявляється, що часом може бути проблемою кілька шибок, дощок чи лабораторний посуд.

Чого їм треба? Так само, як там, у Вилкові, потрібний трактор. Конче потрібний. І ще — на популярні брошури для колгоспів — чотириста кілограмів паперу.

Дивлюся на пошарпану одіж, на подерте взуття моїх співбесідників. Це — люди з вищою освітою, серед них є вчені. Але ніхто не пам'ятає про себе. Пам'ятають тільки про те, що потрібно для роботи. Трактор, папір, шибки. І я бачу ясну, міцну нить, що єднає рибалок з надбережного села з цими науковцями в пошарпаних убраннях, котрі працюють отут над українським вином, з цими вченими, що їм і на думку не спадає говорити про якісь свої власні, приватні потреби.

У холоді склепінчастих льохів — велетенські бочки з вином. На подвір'ї привертає нашу увагу купка людей у незнайомій нам військовій формі.

— Хто це?

— Французи. Їх наші війська звільнили з каторги — тепер чекають, коли можна буде повернутися додому. Самі зголосилися, попрохали, щоб дозволили їм тут працювати.

Французи приязно всміхаються нам. Веселі, привітні

обличчя. Хто вони? Переважно робітники й селяни. Один — немолодий уже чоловік — театральний суфлер. Він радісно хапає Корнійчука за руку. Ще б пак: суфлер і драматург — це ж ніби рідні брати!

— Ми не схотіли бити байди, чекаючи. Попросили, щоб дали нам роботу.

— Ну як, добре вам тут?

— О, ще й як! — білі зуби блискають в усміху.

Золоте південне сонце, виноградники — все це, мабуть, нагадує їм батьківщину.

Коли ми куштуємо вино, виконуючи неодмінний для всіх відвідувачів обряд, виявляється ще одна причина задоволення французів.

— Отой високий — з Бургундії. Він каже, що наше вино — он те — майже, як бургундське. А той чоловік з Бордо... Він каже...

Виявляється, їх можна рівняти — українське й французьке вино. І цим людям, загнаним гітлерівцями на каторгу й звільненим Радянською Армією, пахтить тепер українське вино ясним сонцем Франції, торкає уста незабутнім смаком батьківщини.

Напевне, вони ніколи не забудуть родючу українську землю, радянських людей, що привітали їх, як брати.

На дорозі клубочить курява Під'їжджаємо до Одеси. Я бачу її вперше в житті. Яка ж вона не схожа на ту, якою мені ввижалася: вузькі, брудні вулички, скрізь купи товарів, скрізь дим і сморід.

А перед нами лежить Одеса вся в квітах і зелені, овіяна чистим подихом моря. На вулицях нема й сліду куряви, а головне, зовсім не видно того, що впадає в очі в усіх інших містах, що пройшов тут ворог, знищив людиність, спустошив вулиці. Тут повно народу. Гуляють гарно вбрані дівчата, походжають англійські, французькі моряки. Гамір, поспіх, веселе, кипуче життя. І веселе, кипуче життя в театрі незвичайної краси. Коли я вперше заходжу до залу — мені здається, що це якась казкова декорація...

У порту стоять великі пароплави, лежать паки товарів, риплять підйомні крани. Загарбники нашвидку пограбували порт — він хутко гоїть свої рани. Ще чорніе поламаними ребрами сталевих кріплень холодильник, але вже працюють механізми, вантаження йде швидше, ніж до

війни. Вже стоять на якорях, припливають і відпливають великі пароплави. Вже рояться люди, й кипить напружене, швидке, переможне життя — життя дужче, ніж бомби, ніж міни, ніж накази гестапо й жадібні лапи румунської сигуранци. І знову, мабуть усоте, відчуваєш радість, що так швидко відроджується, розквітає пограбована, покалічена земля. І так швидко беруться до роботи неохитні, терплячі люди.

У великому будинку зустрічаємо тих, кому Радянська Армія принесла порятунок і свободу. Це вже не французи — це наші. Чоловіки й жінки.

— Звідки?

— З-під Орла. Із Смоленська! З Мінська! З Житомира! — сиплються відповіді. Всі території, що були в окупації.

— А в армії були?

— Ні. Я ж двадцять сьомого...

— Я двадцять восьмого.

— А я двадцять шостого року...

Можна швидко обчислити... Їх погнали на каторгу сорок першого, сорок другого року. Теоретично знаєш це, але одна річ знати, й зовсім інша — бачити на власні очі, що цих хлопців і дівчат погнали на чужину, коли вони були дітьми, підлітками, коли їм було чотирнадцять, п'ятнадцять, шістнадцять років. Два, три, чотири роки життя минули в нелюдській праці, в пазурах ворога. Скільки ж то з них не повернеться вже ніколи, скільки загинуло й лежить у чужій землі!

Нас юрбою оточують дівчата.

— Звідки?

— З Вінниці! З Кам'янця-Подільського! З Києва! З Криму! Зі Львова!

— А ми з Полтави!

Скільки років? Вісімнадцять, сімнадцять, дев'ятнадцять. І цих теж позабирали в неволю дітьми.

— Що ж ви робили там, на каторзі?

— Різне, — відповідає невисока засмагла дівчина. — Хто у баера (бауера) робив, хто на фабриці, а хто й у партизанах був.

— У партизанах? Хто?

— А хоч би й я. В югославському загоні, — всміхається наша співбесідниця.

І справді, коли трохи згодом усі збираються на по-

двір'ї, в багатьох на грудях видно блакитну стьожку і ясне кружальце югославської медалі.

Брюнетка з Вінниці була й на фабриці, й у двох баєрів. Від одного втекла, її кинули в тюрму. Вона затялася, не згодилася повернутись — і гітлерівці поступилися. Вирядили на роботу до іншого баєра.

— Здохла б у тюрмі, а до нього б не повернулася! — з люттю каже дівчина. Знати, що вона довго не забуде цього: ще кипить у ній згадка про недавню кривду й гнів стискає кулаки.

Чого вони хочуть? Швидше додому! Хоч тепер уже вдома — на своїй землі.

Виявляється, від'їзд призначено на наступний день.

— Можемо хоч і пішки піти! — кидає одна.

— З Німеччини пішки хотіли тікати, то що нам ця дорога!

Але вони не підуть пішки. Поїдуть поїздами. Більшість не знає, чи вцілів, чи існує ще батьківський дім, чи живі батьки, брати, сестри. Вони дітьми пішли з дому, а тепер повертаються дорослі, пройшовши крізь вогонь і кров, крізь справжнє пекло... Та вони вже на своїй землі, й сміх осяває обличчя, і в погляді, в словах оживає вбите, втрачене дитинство, яке всупереч усьому допомагається своїх прав. Так, тепер вони працюватимуть не у баєра — у себе. На своєму полі, в колгоспі. Не отруїла їх неволя — це ж ті самі мужні, веселі радянські дівчата, які билися з ворогом у лавах армії, працювали на фабриках, несли на плечах надсильний тягар війни. Вони зуміють будувати, зуміють творити. Навчені гіркою тугою, ще палкіше, ще дужче любитимуть свою землю.

А ця земля квітне перед нашими очима новою красою. Там, де дорога підходить до моря, рибалки закидають сіті. Коло села Григор'ївки працює машина, ріже вапняк. Це тільки перша спроба. Але вона дає добрі наслідки, і виявляється, що не треба вже різати вапняк пилкою, обмивати його гарячим потом. Машина нарізає шість тисяч блоків на добу — ростимуть, мов на дріжджах, будинки й будиночки. Будівельний матеріал міцний, практичний, надійний. А його ж повно скрізь. Величезні родовища колишніх покладів морського дна виходять майже на поверхню, лежать під тонесеньким шаром ґрунту. Білі й жовті — тільки ріж і бери! Сюди — подивитися,

як працює нова машина,— приїдуть і з Миколаєва, і з Херсона, і з тих усіх місцевостей, де є поклади вапняку. Робитимуть такі машини і в себе. Хутко ростимуть нові будинки на місці спалених, зруйнованих і там, де ще ніхто не жив,— приміром, он на тих пагорках, над лиманом, що аж просять людських осель.

Вапняку повно скрізь. Не треба будувати цегельні, не треба возити здалека дерево, бери те, що лежить під ногами, та будуй. І знов — невідомо вже в котрий раз — вражає мене багатство цієї землі, яка дає людині все, що треба, аби тільки хотіли та вміли брати.

Пече сонце. У Києві всі скаржилися на дощі, й земля там вщерть напоєна вологою, а тут вона попечена, вкрита твердою шкаралушею... Тут чекають дощу, мов порятунку. Майже стиглі хліба — зовсім низенькі. Де-не-де вже починаються жнива, але ще чекають хоча б одного дощу городи й баштани!

Дорогою нас минають отари овець, табуни коней, череди корів. Це повертається загарбана фашистами радянська худоба. Ідуть дівчата, запорошені пилюгою, чорні від сонця, ідуть і радісно всміхаються. Ідуть верхи запорошені, засмаглі чоловіки — і теж усміхаються. Повертаються до колгоспів коні, вівці, корови. Не стільки, скільки було, але навіщо людська праця, людський розум? Хутко зростуть, розмножаться ці стада, принесуть добробут і багатство.

За нами залишився Миколаїв, широкий Буг, Інгул, Інгулець. Висаджені в повітря мости, що їх треба відбудувати. Розбиті бомбами будинки. Попереду Херсон. Хто це казав нам про нього? Ах, так, жінка-стерничий, ота, що прийшла на свій пором з землі. Її «земля» — це саме Херсон. І говорила вона про нього, як про єдине місце в світі, варте уваги.

Херсон теж зелений і теж піниться гущавиною садів. В порту працює величезний елеватор. І знов підйомні крани, пароплави, човни, рух, поспіх.

З Херсона пливемо моторкою до Каховки. Лівий берег Дніпра високий — на ньому знов вапнякові скелі. Білі й жовті, тонші й товщі поклади. Коли дивишся — бачиш не камінь, а будинки, сухі, теплі, надійні, що їх з нього збудують.

Тут теж кружляє водяне птаство й плескотить риба. Але в Каховці вже чекають на нас машини. Ми знову

рушаємо в дорогу — в степ, справжній, безмежний степ, з пісень та дум.

Рівна, неосяжна просторінь... Де-не-де нечисленні села. Кінь крутить коловорот: стирчать величезні колеса, воду треба тягти з глибини тридцяти-сорока метрів. Поля і пасовиська — рослинність низенька, спалена сонцем.

Але ген праворуч голубіє озеро. На озері — острів, відбиваються в воді дерева.

У машині сміх. Нічого не вдієш, я ніколи не уявляла собі, що марево виглядає саме так. Бачиш його абсолютно реально, воно нічим не зраджує своєї несправжності. Пливають хвилі, лагідно ллються в степу: не вір їм — це марево. Чорні висаджений в повітря міст, стирчать зруйновані прогони — це теж марево. На луці, повз яку ми проїжджаємо, за кілька кроків від дороги мерехтить прозора, холодна вода — марево! Копи сіна стоять у воді, і тут нічого немає — степ і степ, скільки скинути оком. Раптом з легенької, тремтячої юги на обрії здіймаються дві червоні кулі, великі, як балони. Поволі втрачають свої обриси — ні, це не балони. Це розмаяні червоні прапори. Вітер шарпає, лопотить ними.

Це вже комбінація марева з дійсністю. Коли ми підїжджаємо зовсім близько, прапори виявляються червоною черепицею, якою вкриті колгоспні будинки. Дахи, звичайно, нерухомі, й око даремно шукає племінної барви, майоріння прапорів у тремтячій повітрі.

Ген, за великим озером, якого немає, — Асканія-Нова. На дорозі біля будинку — дівчина, висока, засмагла, схожа на бедуїнку⁹. Степ виховує особливих людей, їх рухи величні й спокійні. Горда постава голови, м'який голос.

Степ, степ, всюди степ. Людей мало. Дівчата запнуті хустками: видно тільки очі. Чоло, ніс, підборіддя — все закутане хусткою. Засмага суперечить тутешнім уявленням про жіночу вроду: з відкритим обличчям пораються в степу лише наукові працівники радгоспу та старі жінки... А молоді — старанно запинаються, неймовірно нагадуючи фотографії арабок.

Ми підїжджаємо дедалі ближче. Розтануло — бо це виглядає саме так — останнє оманливе озеро. Перед нами Асканія-Нова — селище в степу. Нічого схожого я досі не бачила. Далека від міста, від залізниці оаза, сповне-

на свого власного, незвичайного життя,— справжня казкова місцевість.

— Рай у степу! — казали гітлерівці. Здається, тут побували й Ріббентроп, і Розенберг. Було на що подивитися в Асканії, було чим удовольнити бандитські інстинкти. Сліди цих відвідин тяжким тавром позначилися на житті «степового раю».

...Здалека — нічого особливого: будинки, дерева, сади. Але в парку минаєш ставок — у ставку дика качка, руда, якоїсь рідкісної породи, з табунцем малят. Плаває собі, не звертаючи найменшої уваги на людей, що стоять навколо. А трохи далі, за сіткою, радісно підскакує лис, обнюхує руки, завзято крутить хвостом, точнісінько, як зрадлий пес.

На купині серед ставка — екзотичні птахи з барвистим пір'ям. Це все — рештки чудового колись зоологічного парку. Більшу частину тварин і птахів гітлерівці встигли вивезти. Багато знищили, перестріляли. Ганяли панцерником по степу, вбивали напівприручених антилоп. Навіть бавилися в наукові дослідження — приїжджав з Берліна «професор», спеціально відшукував самиць. Їх убивали, щоб тварини не могли плодитися. Але й самці теж падали під кулями, надто коли «володарі світу» зрозуміли, що доведеться тікати з чужої пограбованої землі. Від колишньої Асканії лишилися жалюгідні рештки. Та незважаючи на це, ми бачили антилоп різних порід. У степу, за тваринницькою фермою, табун чудових, великих канн стрілою мчав по траві, відкинувши назад голови, обтяжені великими, мов шаблі, рогами. Бачили горбатих антилоп-гну, і зубра, і самицю бізона, і страусів, що сиділи на яйцях. Серед них найбільше знищили самців, і тепер страуса, переконаного моногаміста, примушують мати двох жінок, замість одної. Він дуже неохоче пристає на це, тим більше, що страус-самець висиджує яйця, величезні, ніби виточені із слонової кістки, по черзі з самицею. Отож йому треба удвічі більше сидіти на яйцях — доводиться допомагати обом дружинам.

З високого хисткого помосту дивимося, як пасуться в степу тварини. Як вони бігають, відпочивають під гарячим сонцем на порослих травою просторах, вільно, безбоязно.

Гітлерівці мали легку здобич — тварини самі йшли до рук, не треба було докладати великих зусиль, щоб їх за-

стрелити. Після цих варварських полювань багато антилоп порозбігалось по степу й загинуло без догляду.

Звіринець Асканії-Нова помалу відроджується. Страуси сидять на яйцях, у вольєрі вже бігають страусенята, кумедно-голі й незграбні. Вже Москва надсилає дещо, вже відшуковують рідкісних тварин, замість убитих та вкрадених.

Але частина господарства Асканії відроджується швидше, ніж звіринець. У високих, ясних будівлях — хліви. У відгороджених боксах — чудові свиноматки. Це спеціальні породи — українська степова біла й українська степова ряба. Чотирнадцять поросят товчеться коло льохи, що лежить на боці й важко дихає від спеки. Це найменші. Поруч уже бігають більші — жадібні, завжди голодні, настирливі.

Звідси, з Асканії, підуть породисті свині до колгоспів України. Якнайкраще пристосовані до клімату, до всяких умов. Знищені гітлерівцями господарства одержать найкращих свиноматок і кнурів. Тут схрещують різні види, добирають кращі, утворюють нові породи — майбутнє багатство. І коли дивишся на купки поросят, коли виявляється, що одна льоха приводить їх двічі на рік по чотирнадцять, — відчуваєш у цій, здавалося б, прозаїчній справі нотку романтики. І вже, без сумніву, романтик, незвичайний романтик нового життя — оцей професор, що ходить з нами, пояснює все, показує, з запалом, з вогнем. Його очі вже бачать — і разом з ним бачимо ми — людське багатство, добробут, ситість, радість днів, забезпечених від голоду й турбот.

У степу пасуться корови. Це теж нові породи — наслідок схрещення української червоної степової з індійським зебу. Велика, дужа корова дивиться на нас очима газелі — домішка крові зебу дає їй силу й красу, опірність хворобам, витривалість. Ці корови теж підуть до колгоспів.

Між тваринами ходять люди. З любов'ю, з увагою дивляться на своїх вихованців. А я думаю не про цю літню пору, коли степ диха пахощами й квітне, коли жарке сонце стоїть у погожому небі, а про осінню сльоту, коли розмокають дороги і це невеличке селище стає островцем, відрізанним від усього світу. Коли завне зимовий вітер, закружляє по степу, і ця невеличка жменька людей працюватиме тут справді, мов на безлюдному острові, робитиме свою справу — для нас усіх.

Серед трав, що пахнуть гостро, пронизливо,— отара мериносів. Дорогоцінна порода, що дає тонку вовну найкращого гатунку. За отарою іде старий чабан.

Коли гітлерівці вже наближались, чабан не став чекати розпоряджень чи наказів. Зібрав свою отару й погнав на схід. У степах над Волгою зберігалось багатство Асканії. А коли вшухла завірюха й люди повернулися до зруйнованих, розбитих осель, чабан пригнав свою отару назад.

Ці мериноси теж підуть до колгоспів. Теж даватимуть людям достаток. Чабан ходить за отарою, догляда її. Мабуть, йому здається, що, врятувавши овець під час війни, він зробив звичайнісіньку в світі справу. І мені приємно потиснути йому руку...

Прощаємося з Асканією. За нами, поперед нас — незайманий степ, неораний, неборонований, отакий, як був сторіччя тому. То тут, то там кружляють піщані смерчівихори. Спробуй влучити в нього ножем — ніж упаде скривавлений. Та краще не пробуй — у смерчі може бути тільки пісок. А степ аж просить казок та легенд.

Та ось вона перед нами — легенда. На пагорках — кам'яні скіфські баби. Споконвіку вдивляються вони мертвими очима в степову далеч, у незайману глибіню неба. Не руйнують їх вітри й дощі — стоять непорушні, завжди однакові.

А поряд, мов підстрелені чорні птахи,— фашистські літаки. Тут, над неозорим степом, що пам'ятає рипіння чумацьких возів, пісні козацьких походів, хрипкі поклики татарських чамбулів і ще давніші часи, від яких залишилися тільки ці кам'яні баби, точилися повітряні бої й падали вниз фашистські шуліки. Ніхто їх не забрав звідси — лежать собі, поростають запашним зіллям, і скіфські баби з кам'яною байдужістю дивляться на цей начинний слід поразки загарбницьких орд.

Плине степ, як море. Єдиний слід цивілізації — дороги й телеграфні стовпи. Але на стовпах сидять степові орли — могутні, величезні. Їх не лякає гуркіт машини. Через дорогу щохвилини перебігають ховрахи, в траві скачуть довговухі зайці.

Западає вечір. На дорозі раптом спалахують холодним прозорим блиском найчистішої води смарагди. Це лис. Він звертає вбік лише тоді, коли фари автомашини

вихоплюють з темряви вже не тільки зелене полум'я очей, а й усе його руде вузьке тіло. Кількома стрибками він тікає з дороги й зникає в траві. Один, другий, третій. Протягом чотирьох чи п'яти годин мандрівки в темряві ми бачили сім лисів. І за кожним разом вже здалека видко було незвичайний яскраво-зелений блиск очей хижака, запалений світлом автомобільних фар.

Праворуч і ліворуч степ. Нічого не видко. Тільки міцні пахощі трав свідчать, що ми й далі їдемо степом. Пахне сіно — тут побували люди. На темному обрії раптом спалахують блискавки. Надходить буря. Перекочується далекий грім, луна лине глухим відгомоном. Диха пахощами степ, пахне сіно, одсвічують смарагдовим блиском лисячі очі, миготять блискавки в чорному небі, котиться грім, і вітер б'є в обличчя, теплий, запашний. У темряві ночі диха степ новою красою, грізною і таємничою.

Та нарешті степ яснішає — перед нами виривають будиночки. Мелітополя. Лише вранці при сонячному світлі ми бачимо невеличке місто в усій його красі. Сади, сади, сади без кінця і краю. Черешні, пурпурові од ягід. Гілля абрикосів, обтяжене плодами. Червонаво-рожеві персики. Ледве видко стіни й дахи будинків з-за цього багатства плодів.

Лише придивившись ближче, бачиш тяжкі рани, завдані війною. Розбиті будинки, скалля, руїни криються у веселій гушавині дерев. Зразу ж за містом — могила: в ній лежать шістнадцять Героїв Радянського Союзу. Запеклі бої точилися в Мелітополі. Та пильні, працюючі людські руки хутко загоюють рани щедрої, багатой, родючої землі.

За містом величезний сад — п'ять тисяч гектарів. Славнозвісна мелітопольська черешня, велика, соковита. До війни возили її літаками в Лондон і Париж. В Лондон возили й цукати, що їх виготовляли на місці. Консервна фабрика в Мелітополі давала шість мільйонів банок на рік. Тепер дає — мільйон. Але дерева квітнуть, ростуть, приносять багатющі врожаї. За лісом черешень — карликові яблуні й груші. І з таким самим зворушливим запалом, як в Інституті Таїрова, як в Асканії, пояснює нам директор саду переваги карликових дерев над високостовбурними.

Не вся земля оброблена як слід. Бракує робочих рук. Хтось каже:

— Дати сюди полонених гітлерівців — нехай працюють.

Але відразу ж один з працівників саду кидає репліку:

— Ні-ні, з цього нічого не вийде. Коло саду треба працювати з любов'ю.

І ми, дивлячись на буйні, чудові дерева, на це неймовірне запашне багатство, відчуваємо, що тут працюють саме так — з любов'ю. І вдячна земля, вдячні дерева щедро платять за це.

Мелітопольська черешня має в Європі одну тільки конкурентку — іспанську. Але й з нею вона цілком може змагатися. Я добре пам'ятаю оцю привезену з Іспанії черешню на вітринах польських крамниць. Неймовірно дорого. Тільки для нечисленних покупців.

Мелітопольський сад може ще збільшитись. Удвічі більша ділянка землі чекає на свою чергу, чекає рук, що обробили б та засадили її. І коли директор каже про можливість цього саду, бачиш град черешень, що сиплеться з дерев, дітей, що досхочу їдять великі стиглі ягоди, мелітопольську черешню в усіх містах. І знов, так само, як в Інституті Таїрова, в Асканії, як у багатьох місцях, що їх ми відвідали, хочеться потиснути руки цим завзятцям, що працюють з такою любов'ю до землі, країни, з любов'ю до людини і в своїй роботі бачать не тільки сьогоднішній день, а й завтрашній, сповнений дедалі більших чудес.

Мелітопольський сад замикає нашу подорож черешневим замком. Треба прощатися з півднем України, з сонячною, буйною, незвичайно прекрасною землею.

Я мимоволі думаю, що ті гітлерівці в Асканії мали рацію лише частково. Бо ж не тільки Асканія рай — рай усі ці теплі, лагідні, зогріті сонцем землі — понад морем, понад Дунаєм, понад Дніпром, Бугом, Інгулом, Інгульцем, понад ясними затоками лиманів.

Але в цьому земному раю господарює людина. І не завжди господарює добре.

— Ото як піду в місто, в установу, то зразу втону в папірцях, і нічого з цього не вийде,— скаржився нам старий рибалка у Вилкові.

На власні очі бачимо людей з крові й кісток — і людей паперових. І яку ж лють та роздратування збуджують оті «паперові» люди!

Сонячні землі на півдні України — земний рай. Ство-

рюють той рай природа й людина. Але трапляється так, що людина його псує. І тому є плями на сонці тієї землі, а могло б їх не бути. Коли бачиш, як блискавично відроджується, воскресає з мертвих, росте зруйноване, пограбоване, знищене господарство,— відчуваєш глибоку пошану й любов до радянської людини. Бачиш героїв, які борються за людське щастя самовіддано, з запалом, з найглибшою вірою — селяни, робітники, інтелігенція, вчені, партійні працівники. І життя перемагає не тільки рани, завдані війною, а й папірці та недбальство тупих чиновників. Життя йде вперед, і в сонячній далечині тремтить не марево — живе майбутнє, до якого наближає нас кожен день і кожне зусилля в праці. От він — «земний рай» під солодким полуденним сонцем: білі села, ясні міста у величезному морі квітучих садів, веселі, щасливі люди, що забудуть тяжкі дні, які довелося їм пережити, зітруть останній слід нападника із своєї землі й житимуть гордо й переможно — отак, як билися в найстрахітнішій війні на землі.

Мальви та брухт

Дорога стрімко звивається по горбах, збігає в долини. З-за горбкуватого крайобрю праворуч зринає широка зелена долина, і, наче полірований метал, виблискує Дніпро.

Колись про якусь землю казали, що, як стиснути її в пригорщі, потече кров. Тут теж потече кров — і залунає пісня. Перед нами стелеться земля крові, земля пісні: кожне село, кожна оселя, кожен камінь — це пам'ятник історії, а над ними шумлять крила поезії.

Історія давня й сьогочасна. Край дороги — могила за білою березовою горожею. У могилі — хтось безіменний, що загинув за свою землю недавно, спелів у страхітливому вогні війни.

А за Обуховом здійсмається в небо стрункий надгробок. Турботливі руки обсадили його красолями. Навколо живим вогнем жаріють квіти. На камені вирізьблений напис, який сповіщає, що тут, під жовтогарячими красолями, поховано сімдесят людей — стариків, жінок і дітей — від двох до дванадцяти років, розстріляних фашистами.

Ще недавно по вибалках край дороги котилася луна кулеметних черг і падали люди. Сімдесят селян — стариків, жінок і дітей — укрила рідна земля.

І знову біла березова горожа. Тут лежить військовий, що загинув із зброєю в руках.

А вдалині вже височить інша могила. На зеленій горі, над полиском дніпрових хвиль, над деревами, ніби пануючи над усім навколишнім простором, дивиться Тарас Шевченко на свою землю, «на лани широкополі, і Дніпро, і кручі».

Довгими сходами ідемо на гору. Перед нами — квіт-

ник, квітуча поляна. Серед квітів — сірий граніт, простий й суворий.

Дивиться в далеч на свою землю Тарас Шевченко.

Мені спадає на думку інший поет — Міцкевич, який мріяв про те, що його книжки заблукають «під солом'яні стріхи»¹, що він дочекається найлюбішого вінця — не з лаврів, а з «волошок і рути».

Мабуть, про це мріяв не один поет — десь і такий, що менше заслуговував на цю нагороду, аніж Міцкевич, творчість якого, можливо, лише тепер стане по-справжньому приступна народові.

Та, мабуть, немає поета, котрий би отак, як Шевченко, пішов «під стріхи».

Якщо чуєш у полі пісню — одну й другу, — котрась із них напевне буде на Шевченкові слова. На шляхах війни, на фронті, тугою, надією, любов'ю й вірою бриніла в землянці й окопі Шевченкова пісня. Ніколи не забуду того дня, коли довелося, відступаючи, перейти кордон України. Я дивилася на обличчя моїх товаришів українців і розуміла, що зараз у кожного в серці. Не один схилився, брав грудку рідної землі. На далеку, тяжку дорогу війни.

Але в першому російському селі, де нам довелося заночувати дошової, вітряної, безнадійної листопадової ночі, глянули на нас із портрета на стіні Шевченкові очі.

Вони виразніше за всі слова промовляли, що Батьківщина не кінчається на кордоні України, що, де б не була радянська людина — від Бугу аж до Камчатки, — скрізь її земля, її рідний дім, її країна, її брати.

І я розумію, чому в усіх, що стоять біля гранітної плити з написом, що тут спочиває «поет, революціонер, демократ», такі зворушені, серйозні обличчя. Наче стоять над могилою дуже близької, рідної людини.

І дух поета ніби проймає все навколо. Тільки велика любов і велика ніжна турбота могли виплекати цей чарівний квітник, який тішить наші очі. Кожен кущ, кожна стежка, кожна клумба свідчать про людську, мудру, пристрасну працю — данину тому, хто співав про свою землю, боровся за свою землю, умер заради своєї землі, проникливим оком прозираючи вдалині її велике, вільне майбутнє «в сім'ї вольній, новій».

У затінку дерев, у лісі, — невеличка скромна могила. Тут поховано чоловіка, який доглядав Шевченкову

могилу п'ятдесят років. Терпів переслідування жандармів, загравання петлюрівців і віддано стояв насторожі — беріг прах вічно живого поета. Умер тридцять третього року, спочиває біля того, кому слугував усе життя.

На вершині гори, біля пам'ятника, на якому вирізьблено віще пророцтво поета: «Великий Фултон и великий Уатт! Ваше молодое, не по дням, а по часам растущее дитя в скором времени пожрет кнуты, престолы и короны, а дипломатами и помещиками только закусит, побалуется, как школьник леденцом. То, что начали во Франции энциклопедисты, то довершит на всей нашей планете ваше колоссальное гениальное дитя. Мое пророчество несомненно», — стоїть музей.

Вже встигли зробити ремонт, стерти сліди війни на стінах і стелях, зруйнованих бандитськими лапами фашистів. Але залишились пам'ятки, що ніби творять новий музей, музей страхітнього варварства.

На постаментах вздовж стін стоять статуї героїв поем Шевченка. Повідбивані руки, ноги, носи. Ось могутня постать селянина, що підносить млинове жорно, — в нього прострелена скроня. І наче символом стає ця статуя — селянин, у скроню якого п'яний офіцер спрямував свій автомат.

Статуї — портрети Шевченка. Вони побиті, спотворені. А поруч — величезний молот. Цим молотом нищили твори митців. Він залишився в соломі на підлозі і тепер лежить тут на вічну згадку — цей молот тевтонського Тора, нищівний, бездумний.

Але розбита голова Шевченка дивиться живими очима на прострелені, пошматовані острогами, порубані шаблями книжки, гравюри й рукописи. І там, за стінами, і долу, над Дніпром, — по всій Україні лунає Шевченкова пісня, пісня про день, коли не буде «врага-супостата» на українській землі, а «буде син і буде мати» — одна велика, вільна сім'я. Бринить пісня нескореного поета, якого не могли зламати ані тортури, ані каземати, — пісня поета, що його доля була така схожа на долю власного народу, поета, котрий так глибоко вірив, що настане день — той, на який ми дивимося сьогодні. Пісня вільного народу, що власною кров'ю заплатив за кожну п'ядь рідної землі, але не дав себе зігнути й зламати і знову здобув волю — в той час, як молот тевтонського Тора валяється долі, укритий пилом і ганьбою.

Дивні чари снуються на зеленій горі, оповиваючи серця. Ніби чуєш поруч себе великого поета, ніби виповнюють навколишній простір палкі думки й почуття тих десятків і сотень тисяч людей, які протягом стількох років приходили сюди, на могилу, складати шану поетові, і плакали тут гіркими сльозами, й раділи найвищою радістю свободи.

Це знати в усьому Каневі. Годі шукати тут сліди війни — там, де були руїни, зараз буяють квіти. Там, де валялися розтрощені гармати, розбиті танки, — зеленіють газони. Не швидко можна відбудувати все, та люди, що працюють тут, догадалися: не конче треба зберігати руїни. Їх поприбирали, а поки не зростуть тут нові будинки, — нехай на цих місцях жаріють квіти.

Вздовж головної вулиці містечка, в центрі, стелеться зелений газон з рядами рожевих мальв. Їхні легкі, мов крила метелика, квіти надають вулиці такої чарівності, простої, сільської і водночас такої поетичної, що я мимоволі міркую, чому це тільки в Каневі спало людям на думку використати ці веселі квіти — селянську оздобу, вгадавши, що вона може бути чудовою окрасою міста.

Містечко потопає в зелені. Там, на тому березі Дніпра, за легкою блакитною млою — Полтавщина. Ліворуч — руїни мосту, що його висадили в повітря гітлерівці. Це — мов нагадування, що тут лише недавно пройшла війна. Але знати, що Канів живе новим, повоєнним життям — під пильним поглядом поета, що дивиться на нього з гори.

Тихий вечір спадає на Канів. У рожевому небі лінуть тяжким тремтячим летом дикі качки на порослі очеретами озерця, що починаються мало не в самому місті. Морок оповиває будиночки в яру — район, що зветься Варшавкою. У височині виразно вирізьблюється гранітна постать поета.

Уранці гамір стоїть над базарним майданом. Жаріє, міниться барвами багатюща садовина. Купи зелених і жовтих грушок, синіх слив, відра вишень, малини, порічок, яблук. Чистенькі жінки в білих хусточках приязно всміхаються з-над своїх кошиків та глечиків. А з-за Дніпра все їдуть та їдуть на цей берег люди, везучи з садів Полтавщини достиглі плоди.

Колись, сотні років тому, може, саме в цьому місці переправлялися через Дніпро, прямуючи на південь, ка-

равани купців, що завжди зустрічалися в Каневі. Колись, сторіччя тому, саме тут сунули татарські загопи Батия, котрий спалив і знищив місто. І ще так недавно сунули тут дикіші, жорстокіші за татарів фашистські орди.

А зараз Канів квітне рожевими мальвами, пахне свіжими яблуками, бринить голосами жінок у білих хусточках, і Шевченковою мовою, і Шевченковою піснею.

Але вже стелеться дорога в далечінь, і виринає перед нами місто, що його заснував великий князь Ярослав,— Корсунь.

Чути плескіт — це вирує білим шумовинням Рось. Тече в гранітних берегах, у гранітному річищі, і серед нескінченних полів, злегка помережаних пагорбами, раптом розкривається ніби краєвид з високих гір — кам'яне річище, велетенські брили і біле кипуче шумовиння на бистрині. Понад спіненою водою — міст, за ним — могутня брама; тут колись височів корсунський замок. У заломині Росі — зелений острів, порослий деревами.

Корсунь. Скільки ж то разів у багатотомовій історії України й Польщі повторювалась ця назва. Гранітні брили, серед яких тече Рось, не раз червоніли кров'ю, не раз чули голоси розпачу.

Корсунь... Я знала це місто головно з творів Сенкевича, а зараз дивлюся на Рось, на будиночки високо на кручах, на зелень парку, на приятні усміхнені обличчя людей і думаю про наші дні, які перекинули міст над прірвою кривди й сліз і в найстрахтінішій горі навчили братів братерства

За Корсунем стелеться чудова, мальовнича дорога, що раз у раз відкриває очам якісь несподіванки. Високі пагорби, майже гори, укриті зеленим лісом. Озерця, порослі очеретами; біля греблі — млин, над озерцем по зелених горбах тягнеться село. Сліпучо-білі хати, чистенько побілені вапном, підведені жовтою глиною; старанно обгороджені сади. Повно садів. І так скрізь: над кожним озерцем — село. З одного боку плавають, крячучи, домашні качки, а трохи далі — поспіхом зникають в очеретах чирята, пірнають у воду крижні.

Дорогою — в ровах, на полях — повно розбитих машин, гармат, скручених, мов змії, танкових гусениць. Діти в зелених шапках, хлопці — в зелених куртках, жінки — в дивовижних спідницях, зелених, у кольорові

плями. Ах, правда. Це ж місце корсунської битви², місце страхітної поразки гітлерівців, місце розгрому десятків фашистських дивізій! Край кожного села — братська могила, старанно обгороджена, засаджена квітами.

На полях — молотарки, снопи, складені в копи; високі скирти; покоси, що валками лежать на землі. По ланах снують жниварки, видзвонюють косами косарі, якісь разючо малі, наче безпорадні проти нескінченних нив, що їх несила обробити самими руками. У селах порожньо — всі на полі, на жнивях.

За Таганчею в'їжджаємо до справжнього пралісу. Стелеться долина вздовж пагорбів, сонні очі ставків дивляться з-під зеленої ряски, великі дерева шумлять десь високо, виспівують на пагорбах дубову, грабову, соснову пісню. Терпко пахне нагрітим зелом, чути солодкий, золотавий спів вивільги. Зелений мох глибокою тінню лежить навколо дерев. Тут теж тріпотять темними крилами дикі качки, і тільки чекаєш, що от-от вийде з запашної зеленої тиші золоторогий олень і гляне зачарованими очима.

І знов поля, а на полях могили. Нові, з цієї війни, і старі, прадавні, одвічні. Їх дуже багато. Лежать у них шведські монети, і лицарські панцири, і козацькі списи, кам'яні сокири і золоті скіфські прикраси. Вся історія дрімає в цих великих, плоских курганах, з яких досліджено досі лише невеличку частину. А з ланів, де тривають жнива, лине Шевченкова пісня, бринить жайворонковою мелодією.

А от і Умань. Знов польські асоціації. Це ж тут, в Умані, закінчував гімназію Северин Гошинський³, поет, солдат і революціонер, найвидатніший представник того напрямку, який зветься в польській поезії «українською школою». Він полюбив український степ, українську криваву, трудну історію, і Україна дала йому натхнення, так само, як давала його Мальчевському, Залеському, Словацькому й ще багатьом польським поетам, слова яких надто часто забували, слова яких надто мало розуміли.

Край міста парк — Софіївка. Колись у гімназії доводилось читати поему польського класика Трембецького⁴, що докладно змальовував красу Софіївки. Доводилось слухати на уроці романтичну історію красуні грекині Со-

фії, задля якої Щенсни Потоцький⁵ створив цей чарівний парк.

Але ні строфи Трембецького, ні любовна історія не можуть відтворити справжньої Софіївки, не можуть віддати її чарів, її історії.

А ця історія досить похмура. І не можна не згадувати ту історію, дивлячись зачарованими очима на всі навколишні дива, що їх створила людина вкупі з природою.

Це ж для красуні грекині Софії — колись невідьниці, а потім дружини Потоцького — кріпаки тягали велетенські брили, щоб розкидати їх примхливо по всьому паркові. Це задля неї кріпаки рили гроти, вичищали мул із ставків. Це через неї під велетенською скелею загинуло триста людей, що несли ту скелю на власних плечах.

Важко, майже неможливо повірити, що все тут зробили самі людські руки. Що без кранів, ливь, машин можна було зрушити з місця оці скелі, вирвати їх з землі, попереносити на інші місця. Здається, вони були тут споконвіку, і сила велетнів була потрібна, щоб зрушити їх звідси.

З найвищого, горішнього, ставка лине підземна річка. Вона вихоплюється назовні зеленим озерцем, щоб ринути вниз шумливим, спіненим водоспадом. На озерці внизу б'є з пащі мідяного змія високий фонтан, мов велетенське, сріблясте дерево. Граби, дуби, ясени, клени, десятки різних дерев утворюють алеї, лабіринти, гаї, лісочки. У Лев'ячому гроті плескотить вода, обростає зеленню камінь — лава біля кам'яного столу, за яким, здається, граф Потоцький програв Софіївку в карти. У хащах біліють статуї — рештки того, що не встигли пограбувати гітлерівці. У чарівних закутках криються джерела, струмочки, висячі містки, тягнуться романтичні стежки по зелених, замшілих брилах. На вигляд дикий, буйний, величезний гай — насправді витвір кріпацьких рук, заллятий кров'ю й сльозами, витвір митців і нелюдської селянської праці.

Там, де закінчується парк, височать будівлі інституту. Оранжереї, з яких гітлерівці тягали все, що могли, і все-таки не встигли знищити їх до останку, величезні плодкові сади, де росте понад сорок сортів яблунь. А далі — цехи, де переробляють садовину, лабораторія вин. І тут теж купка ентузіастів гоїть рани, завдані війною, порає землю, вдячну, багатющу, що стократ повертає людині

кинуте в неї зерно. Квітнуть екзотичні квіти за шибками оранжерей, дихають пахощами яблука, хиллячи до землі гілля дерев.

Сипнув дрібний дощик. Розмокла дорога — чорна, масна, багата земля. Земля — скарб. Тремтять краплини води на листі дерев. На обрії видко, як рине десь злива: сірі струмки від хмар до землі заслоняють світ.

І знову села — чистенькі, білі, і знову в полі бідно, але чисто вдягнені люди, і знов кургани, свідки того, що по цій землі невтомно мандрувала історія...

...В одному місті ми зустріли партійного працівника — молодого чоловіка, який у битві з фашистськими танками втратив кисті обох рук. Замість них у нього чорні протези.

Але він не став калікою, жалюгідним обрубком людини. Він — трудівник, жвавий, енергійний. Це його місто квітне рожевими пелюстками мальв.

Далеко в минуле відходять могили. Сучасне країни, її майбутнє — вічно жива людина, вічно живий народ, вічно жива поезія.

Наша весна

Була весна, тепер уже дуже далека і в той же час така близька, — весна 1942 року під Воронежем. Ріка бурхливо несла каламутні хвилі, а ріденький гай, що ледве починав вкриватися першими листочками, наче неясною імлою, здаля горів яскравою блакиттю. Уся земля між струмочками дзюркотливої води була густо вкрита першими весняними квітами. Не видно було ні трави, ні сухого торішнього листа, — лише цей блакитний, незвичайно густий килим квітів.

І крізь цей прозорий, гомінливий блакитний гайок ішли двоє — хлопець і дівчина. Обое у військовій формі. Так уже було в той час і в тих місцях, що військова форма вважалася нормальною одежею, — зустрічаючи людину в цивільному, усі мимоволі оберталися, немов побачили щось дивовижне.

Це були звичайний хлопець і звичайна дівчина, яких тисячі.

Далеко за рікою висіли в повітрі клуби темного диму й долинав безперервний гуркіт, до якого вухо так звикло, що на нього не звертали уваги. І хвилини затишшя сприймалися, як несподіваний шум, що лякав і тривожив.

Ці двоє поволі йшли квітковим килимом, іноді схилилися, зривали тендітні стебельця. В обох у руках — оберемки квіток найчистішої блакиті. Вони не розмовляли, певно розуміючи одне одного без слів. І тихий спокій повивав їх обличчя, якась внутрішня ясність надавала дуже звичайним рисам якоїсь незвичайності, що немов із середини освітлювала їх теплим немеркнучим світлом.

У всьому цьому не було нічого незвичайного. Просто весна під Воронежем, хлопець і дівчина, яких тисячі.

І все ж я не можу забути про них досі. Не знаю, ким

вони були раніше. Студент і студентка, монтер і фабрична робітниця, комбайнер і колгоспниця?

Тепер вони були солдатами. Я дивилася на них, і мені здавалось, що така і вся радянська молодь. Коли настав грізний час, вона взялася за зброю, щоб захистити Батьківщину. У цьому вологому блакитному гайку, що пробуджувався до життя, вони були втіленням самої молодості.

Вони залишили позаду стіни університету чи заводського цеху, лабораторію чи широку колгоспну ниву. Вони стали на варті міст і сіл, в яких жили люди нашої Батьківщини.

Не знаю, де вони опинилися за годину, за дві, на другий день, за тиждень. Біля кулемета, в окопах, в лавах, що з вигуком «ура» кидались в атаку, чи в розвідці, що повзе темної ночі по розмоклій весняній цілині до ворожих позицій? Адже вони були всього лише двома з тих сотень тисяч юнаків і дівчат, які йшли в перших лавах, які підводились на повний зріст під ворожим вогнем на поклик: «Комсомольці, вперед!» Вони були всього лише двома з тих тисяч, що грудьми своїми прикривали амбразури дзотів і кидалися з гранатою під ворожі танки, з тих, що в палаючій машині таранили ворожий літак. Вони належали до радянської молоді, яка вписала в історію найпрекраснішу легенду про героїзм, мужність і самопожертву.

Я не знаю, де вони зараз. Чи вступили вони в руїни Берліна, чи пройшли в параді Перемоги Красною площею, чи лежать там, у чорній воронезькій землі, чи в могилах, яких багато розкидано на далеких шляхах Радянської Армії?

Адже вони були лише малою часточкою тієї могутньої армії молоді, яка пройшла всіма бойовими шляхами рідної землі, яка була в лавах героїчних воїнів, що визволяли народи й землі.

Таких, як вони, були сотні тисяч. Але я не могла не думати про їхню долю там, під Воронежем, у весняному гаю.

І хоча важкий дим слався над рікою і чути було глухий гуркіт канонади, думалося тоді не про ближчі дні. Не про дні, яких було попереду ще так багато, дні, що спливали кров'ю, важкі й гіркі, коли ворог спустошував, палив, заливав кров'ю рідну нашу землю.

Думалося тоді про інше — про дні наступу, про дні Перемоги. Ні, не просто віра, не просто надія, а глибоке, непохитне переконання надавало цим двом молодим обличчям такого виразу спокою, такого внутрішнього світла. Це була впевненість, що вела вперед нашу молодь і не дозволяла їй піддаватися втомі, горю, сумнівам навіть у найтяжчі дні війни.

Але я тоді мимоволі думала ще й про інше. Про те, що не дало мені їх забути, що нагадує мені про них кожної весни, коли я бачу на деревах іще навіть не зелений пушок набубнявілої бруньки, а немовби передчуття листочків, яке вже змінює обрис дерева, форму гілок і виразно говорить про весну.

Я дивилась, як вони йдуть, з руками повними найчистішого небесно-блакитного первоцвіту, і мені здавалося, що крізь вогонь і бурі з цим квітковим даром вони простують назустріч життю. Назустріч перемозі, дням, що розквітнуть після бурі. Адже вони несли з собою найпрекрасніше, що є на землі: свою молодість, свої надії, ясну посмішку, непохитну віру.

Не знаю, де вони тепер. Може, пам'ять про них згоріла у полум'ї війни. Може, діти, що граються зараз у парку, щасливі завдяки їм. Може, дерева, що ми садовимо тепер на вулицях Москви, будуть прикрашати нашу столицю завдяки їм. Адже вони були тільки двома з багатьох тисяч, що пішли битися за свободу наших дітей, за зелень наших міст і сіл, за пшеничні поля нашої Батьківщини.

А може, цей юнак веде сьогодні колону, що проходить Красною площею, може, ця дівчина дала зобов'язання зібрати не бачений ще врожай у своєму колгоспі. Може, це їхній голос лунає сьогодні в хорі, що співає могутню пісню про Радянський Союз...

Вони були такі, як усі.

Але кожної весни я не можу не думати про них — про радянського юнака й радянську дівчину, які принесли в дар Батьківщині свою молодість, силу, віру, красу душі; про радянську молодь, народжену в країні соціалізму, виховану в найпрекраснішій із країн світу; про радянську молодь, яка бореться за славу своєї Батьківщини завжди і скрізь — на полі битви і в повсякденній праці, роблячи її все прекраснішою і все могутнішою.

КРАСЕН ДНІПРО ЗА ВСЯКОЇ ПОГОДИ

I. Купуйте старий човен

Хочете бути худим, мов тріска? Хочете мати такі біцепси, як у чемпіона Європи з боксу? Хочете мати клопіт, зовсім інший, ніж усі ваші дотеперішні клопоти? Хочете пережити незвичайні пригоди там, де їх можна сподіватися найменше? Хочете познайомитися з тим, що вам ніколи й не снилося? Якщо так, старанно збирайте гроші, заощаджуйте на всьому, на чому тільки можна заощадити, і купуйте стару моторку. Не нову, нова ні до чого. Вона нагадує візничого коня, який покійно йде біля дишла розмірним, рівним кроком, слухаючись кожного слова й жесту візника. А старий човен, мов необ'їжджений жеребець, який бунтує і кидається, почувши сідло, стає дибки, шаліє, заривається копитами в землю, коли ви найменше цього сподіваєтесь, і мчить наосліп у степ, коли вам уже здавалося, що ви остаточно його загнуждали. Ну, і, крім того, є ще одна принципова різниця: новий човен коштує багато, старий коштує мало. Принаймні так вам здається напочатку.

Отож хочете купити стару моторку? Процедура зовсім проста. Спершу треба про це ваше бажання повідомити кількох знайомих. Найкраще шоферів. І відразу ж по обох берегах Дніпра мчить радісна звістка: «Ура! Знайшовся йолоп, який хоче купити старе корито!»

Тепер ви чергуєте біля телефону і без кінця бігаєте відчиняти двері. Виявляється, човнів на продаж більше, ніж можна собі уявити.

І хоча ви цілком виразно заявили, що шукаєте моторку, вам пропонуватимуть усе, на чому теоретично можна плавати. Від рибальського «дубка» до вилученого з

ужитку пароплава. Одне тільки справді відповідає вашій вимозі: всі ці речі дійсно старі. Якщо не ровесники Ноевого ковчега чи корвета ¹ Христофора Колумба, то, в усякому разі, могли б напевне розповісти про подорожі Міклухо Маклая.

Ви мандруєте на пристань, заворожені голосом сирени, яка по телефону змалювала принади запропонованого вам човна у виразах, гідних епічного й ліричного поета, разом узятих. І от ви стоїте й невпевнено дивитесь на чудернацьку річ, яка колишеться перед вами на воді. По суті, ви ніколи не мали справи з моторкою і не дуже знаєте, як вона повинна виглядати. Та, незважаючи на цілковите неучтво, вас охоплюють тисячі сумнівів.

— Дошки чудові! — запевняє власник, обережно плескаючи долонею по вищерблених зубом часу бортах. Ви підозріливо придивляєтесь до поверхні дерева, яка луцється, мов шкіра в дитяти після скарлатини.

— Це нічого, пофарбуєте, і човник ваш буде, мов цяцька!

— Борти... — зважуємося ми несміливо шепнути, але нас відразу ж заливає потік красномовства.

— Борти? Борти — дурниці. Перший-ліпший столяр зробить нові. Ще й як! У мене тут є знайомий столяр, недорого візьме й — раз-два — змайструє борти, на всьому Дніпрі таких не побачите! Борти, як золото! Я йому скажу — це буде миттю!

— Протікає, — зауважую я лякливо, помітивши, як гумові чоботи юнака, що стоїть у човні, розхлюпують брудну воду.

— Протікає? Фі! — зневажливий сміх. — А що ж він — без води мусить стояти на сонці? Щоб розсохся, чи як? Та, зрештою, трохи клоччя, засмолити — і все в порядку! Завжди на весну треба зашпаклювати, засмолити...

Ми відчуваємо, що говоримо не про те, про що слід було б говорити насамперед. Навіть за лінгвістичними ознаками в моторці найважливішою частиною мусить бути мотор. Прикро зраджувати своє цілковите неучтво. І все-таки ми ризикуємо:

— А... мотор який?

— Мотор? Мотор — дурниці. Мотор завжди можна замінити. Я тут навіть можу порекомендувати одного: приятель мій.

— Переступаємо з ноги на ногу. Зашпаклювати, пофар-

бувати, нові борти, новий мотор... Що, власне, хоче нам продати цей юнак?

— Стерно якесь дивне...

— Дивне? Нічого подібного. Перекривилося трішечки, дрібниця, перший-ліпший слюсар...

Ми повертаємось і йдемо. Нас не переконують вигуки, які летять за нами, що ми прогавили незвичайну нагоду, що ми випустили з рук власне щастя і т. ін.

Мандрівка на пристань стає нашою щоденною роботою. Оглядаємо, оглядаємо без кінця. Без кінця розмовляємо з винахідниками, які домашнім способом змайстрували собі колись моторку із старого самовара, хитромудро сполученого з пирососом, з будильника, скомбінованого з поламаною пральною машиною, з примуса і матрацних пружин, вплутаних у велосипедні педалі. Виявляється, що не існує речей, з яких, за допомогою відповідної дози пристрасті, доморослий технік не міг би зробити мотора й моторки. І всі ці техніки намовляють нас, агітують, переконують, бажаючи продати нам оці чудові плоди геніальних інтелектів. Власне, тут ніхто не має на меті обдурити ближнього. Про це ніхто й не думає. Просто перед кожним відкривається перспектива позбутися речі, яка вже ні для чого не придатна, і почати нові спроби, з яких кінець кінцем має виникнути мотор...

Крім того, нас щодня переконують, що ми шукаємо не те, що нам потрібно. Човен на чотири, п'ять осіб? Безглуздя. Саме ось цей, на чотирнадцять осіб, із заіржавілими прутами, на яких розіп'ятий дірявий брезент у вигляді балдахіна, підійде нам найкраще. Можна запросити на прогулянку цілу родину, та ще й друзів і знайомих на додачу. У невеличкому товаристві плавати й нудно, і навіть небезпечно.

Наступного дня ми довідуємось, що володіння човном на чотири чи п'ять осіб — цілковита дурниця. Найвеселіше, найприємніше їздити самому. Ніхто не перешкоджає, ніхто не базикає, на випадок нещастя — ніякої паніки. Отож нам потрібен тільки такий — на одну особу, з причіпним моторчиком.

Телефони. Дзвінки. І нічого. Впадаємо в тихий розпач. Відпливає літо, відпливає разом з ним і міраж човна. Отож, коли нарешті з'являється на обрії щось схоже на справжню моторку, ми купуємо її поза очі, на слово

знайомого — саме шофера, свідомо не прислухаючись до не зовсім упевнених інтонацій в його голосі.

І от моторка вже є. Згідно з документами — на п'ять осіб. Практично вона може вмістити навіть вісім. Фарба облізла, але це й справді дурниці. Ми фарбуємо човна в гарний блакитний колір. Тобто фарбуємо гарною блакитною фарбою, яка зараз же змінюється на зеленкуватоплямисту. І все-таки ми захоплені. До того ж наш човен має те, чого не має жоден інший човен на всьому Дніпрі,— авіаційне стерно. Навіщо — невідомо. Але саме це авіаційне стерно поборолو всі наші сумніви й вагання. Ну, й гарний, новісінький мідний прутик з новісіньким червоним як мак прапорцем. Це також був аргумент «за». Правда, стерно виглядає так, наче хтось його трохи погриз, а мідний прутик з прапорцем подівся десь вже на другий чи на третій день, але ми за цей час вже встигли полюбити наше суденце. Не слухаємо ніяких критичних зауважень. Старий мотор? Нічого подібного. Мотор досконалий. Як доказ, нам наводять той факт, що свічі тут двоверхові. Ну, й що з того? Особисто я зумію відізнати воскову свічку від парафінової (парафінову від стеаринової вже після деяких міркувань), але далі мої відомості про свічки не сягають. Проте я завзято доводжу переваги двоверхових свічок над одноверховими. Хтось зауважує, що магнето взяте з трактора, звідки виникає висновок, що мотор змонтований з найрізноманітніших частин, які мають між собою небагато спільного. Я не знаю, що таке магнето і для чого воно потрібне. (Тобто не знала тоді. Тепер я вже знаю, знаю все!) Але я нашвидкуруч створюю на захист честі нашого човна теорію, що потужне магнето з трактора було вмонтоване спеціально для більшої швидкості. Тим більше, що човен з авіаційним стерном мусить літати по воді з вітром наввипередки. Ні, ми не хочемо слухати ніяких розважливих критичних голосів. Нарешті у нас є човен, нарешті ми можемо плавати! Тільки, власне, ми ще не міркували над тим, хто вестиме моторку. Шофер?

І от сталося чудо. Вдома Сашко дивиться байдужим поглядом абсолютного невігласа в техніці на зіпсутий вимикач. Така справа, як вкручування електричної лампочки, існує поза межами його компетенції. Він воліє краще не пити чаю, ніж самому запалити в кухні газ. Ба навіть уминня вбити звичайнісінький гвіздок у стіну не

входить до його життєвого репертуару. А тут — він сідає в човен. Встає. Запускає мотор (не мотузком, не ременем, як усі човни на нашій імпровізованій пристані, а металічною ручкою, нашою красою і гордістю) — і мотор починає працювати. Сашко крутить стерно, і човен звертає на середину ріки, скоряючись його волі. Він знімає з мотора металічну покришку, додає мастила. Перевіряє рівень бензину в баку. Я придивляюсь до цього всього з розкритим від подиву ротом. Як мало знаєш людину!

«Пах-пах-пах!» — рівно, чітко гуде мотор. Ми обминаємо небезпечну мілину, впливаємо із стариці в нове русло Дніпра. Я затанцювала б від радості, якби не побоювання, що човен втратить рівновагу. Отож опановую себе і старанно вичерпую совком воду з дна. Її так мало, що ця робота поки що зайва, але мені хочеться брати активну участь у нашій першій спробі, а не відігравати роль пасивного пасажира. Те, що човен крихітку, крихіточку протікає, зовсім не шкодить йому в моїх очах. Якраз навпаки, ще додає чарівності: можна черпати воду, пригадуючи всі історії з прочитаних книжок, де від вчасно вичерпаної води частенько залежало життя потерпілих, які рятувалися човном у просторах океану.

Повертаємо назад. Я дивлюсь на Сашка, мов на чародійника. Гордо підпливаємо до пристані. Корови на березі теж, мабуть, здивовані, бо підіймають голови від трави і придивляються до нас великими вологими очима, не перестаючи ремігати. Громада хутірських дітей, з пальцями в носах, теж дивується майстерності Сашка, який вдає, що нічого особливого не зробив, але виходить на берег вже не своїм нормальним кроком, а хистким кроком старого моряка.

Ми тріумфуємо. Старий мотор? Двоповерхові свічки? Бачили, як чудово пливе моторка?

Але тріумфуємо ми дуже недовго. Клопіт починається зараз же, наступного дня. Сашко шарпає ручку — десять, двадцять разів. Мотор — нітлень. Мовчить, як проклятий.

— Спробуй ти.

Пробую. До лиха, я ніколи не думала, що це так важко. З мене летється піт. Я шарпаю, натискаю, знов шарпаю. Нічого.

Задиханий Сашко встиг відпочити.

— Тепер я.

Мотор мовчить. Ніби ніколи й не працював.

— Може, треба додати мастила?

— Може, потрібний бензин?

Додаємо мастила. Бак повен бензину. А мотор — нітлень.

— Я зміню свічку.

З пошаною дивлюсь на цю не зрозумілу для мене операцію, яка, зрештою, зовсім не допомагає. Сашко з виразом досвідченого знавця прикручує якийсь гвинтик, ще раз змащує якісь деталі, що не справляє на мотор ніякого враження. Я в крайньому розпачі пропоную безнадійним голосом.

— А може, спробуєш ще раз?

О, диво! Після двох обертів ручки — пах-пах-пах, і моторка рушає.

— Очевидно, якась дурниця, — стверджує Сашко.

Ми пливемо, вихваляючи наш човен. Човен, звичайно, чудовий, найкращий з усіх човнів, які-будь коли плавали по Дніпру та його притоках.

Тільки...

Тільки всі наступні дні стають для нас днями тяжких випробувань і мук. Бо можна півгодини мордуватися з проклятою ручкою, а мотор все не працює — щоб згодом рушити, невідомо чому. Або раптом починає чхати, як старий застуджений дід, і замовкає в найневідповідніший момент. Наприклад, саме тоді, коли з боку Києва з'являється річковий трамвай, який швидко мчить нам назустріч, а вгору проти течії суне, даючи нам пронизливі сигнали, величезне, димує чудаковисько, що тягне за собою довгий ланцюг навантажених рудою барж. Або ще гірше — без чханья, без попередження, без застережних знаків, нечесно й підступно, мотор зупиняється саме тоді, коли ми хочемо поспіхом перетяти ріку під самісіньким носом у буксира, який тягне плоти.

Ми боремося з капризами нашого улюбленця, аж ніяк не можучи збагнути, в чому річ. І тут ми не самотні. Без кінця супроводять нас добрі поради ближніх. Виявляється, що кожна людина, майже від немовляти й аж до спорохнілої старості, є природженим консультантом. По черзі копаються в нашому моторі всі власники човнів з усього хутора. Бруднять собі руки мастилом,

годинами смажаться на сонці і мокнуть на дощі, силкуючись проникнути в таємницю нашого суденця. Жоден шофер не мине пристані, щоб не поділитися з нами власною теорією щодо причин нашого клопоту. Рибалки зупиняють біля нас свої човни. Дідусі з кийками виходять на берег і напружують пам'ять, згадуючи різні випадки з різними моторами, приміряючи їх до нашого. Ба ми доходимо навіть до такого занепаду й приниження, що діти дошкільного віку, придивляючись до наших марних зусиль, з повагою виголошують свою думку і повчають нас, що слід було б зробити. Ми терпляче вислушуємо всіх — від найстарших до наймолодших, від найбільш до найменш обізнаних. Хоча поради всі цілком протилежні одна одній — ну, й насамперед абсолютно безрезультатні. Бо коли здається, що нарешті вже все в порядку, і ми радісно впливаємо на широкі води, раптом знов — стоп! — і мотор не працює.

Нарешті консультантам набридає вся ця морока. Іронічні усміхи вітають наш човен — іронічні усміхи й мовчання. Ми залишені напризволяще. Але не піддаємося.

— Може, погано проходить бензин?

— Відкрий, відкрий!

З зусиллям витягаю пробку з круглим вічком, якою закрито бак, ставлю її боком так, щоб повітря проходило всередину. Наче й помагає, наче й ні. Міркуємо, як переробити бак. Змінюємо свічки — одноповерхові на двоповерхові. Двоповерхові на одноповерхові. Наче й помагає, наче й ні. Змінюємо мастило, прочищаємо, продмухуємо, відкручуємо, підкручуємо. На ходу перебираємося на ніс і на корму, щоб змінити положення бака, переносимо вантаж з правого боку на лівий, з лівого на правий, на середину. Наче й помагає, наче й ні. Інколи півдня, чи навіть цілий день, мотор працює, як годинник, а наступного дня, невідомо чому, не хоче взагалі рушити з місця.

Сашко пробиває в поясі від штанів вже четверту дірочку. Якщо так піде далі, від нього залишиться один кістяк. Все від запускання мотора. Ми годинами мордуємося з нещасною ручкою. Але забуваємо про це, коли човен раптом знов рушає, іде, пливе, мчить, випереджаючи всі місцеві моторки. Тоді ми даруємо йому всі дикі капризи, легковажно віримо в те, що то просто була якась дрібничка, а тепер все піде гаразд. Ми просто

закохані в наш човен і нікому не дозволяємо його критикувати. За годину радості забуваємо про всі наші муки.

І не тільки ми. Човен має цілу громаду прихильників, тобто всіх тих, хто бере участь у наших водяних екскурсіях. Тепер виявляється щастям, що між зазначеною в документах і практичною місткістю човна існує розбіжність. Бо наш колектив значно перевищує п'ятірку, яка стоїть в паперах.

Насамперед троє Олександрів. Існування човна відразу ж відбивається на їхніх іменах. На суходолі їх могло бути троє — раніш чи пізніш завжди можна було догадатися, про якого Сашка йдеться. Але для води, де кожної хвилини треба виконувати складні маневри, а гуркіт мотора не дозволяє розводити довгі балачки, треба щось вигадати. Троє мушкетерів? Звичайно. Імена трьох героїв старого Дюма ожили над Дніпром. Хто має бути Портосом, не викликає ніяких сумнівів. Саме життя розв'язало цю проблему, обдарувавши одного з наших Олександрів найвищим зростом, могутніми плечима й імпульсивною фігурою. В свою чергу Атосом стає власник човна. У нашого Арамиса кирпатий ніс, що значно відрізняється від класичних рис оригіналу, але нам це не перешкоджає. У нас є троє мушкетерів, і з іменами вже не виникає ніяких непорозумінь.

Ця трійка становить постійну й незмінну обслугу човна. А, крім того, є ще маса, різнорідна й вересклива, що складається з осіб переважно жіночої статі, бере участь в екскурсіях у різному складі, залежно від можливостей, часу і розкладу хатніх робіт. Ну, й час від часу Кутик — собака-потвора, суміш плюшевого ведмедика з кажаном, на думку однієї частини колективу — абсолютно геніальна істота, а на думку другої частини — абсолютний ідіот.

Човен необмежено поширює можливості всіляких способів рибальства. Цілком змінюється хід життя. І завдяки цьому і сам Дніпро, і його старе русло із звичайної ріки стають місцем пригод.

Там, де стариця з'єднується з новим руслом Дніпра, мілина сягає далеко в глиб ріки, встромляючись у воду вузькими смугами піску, ніби розчепіреними пальцями величезної руки. Ми до половини витягаємо човен на берег, і починається великий лов.

Кожен має власні рибальські способи й методи і, крім того, кожен має свої власні наміри й амбіцію. Атос

зневажає дрібну рибу, ладен три дні повертатися з порожніми руками, наражаючись на менш чи більш дошкульне глузування всієї компанії, щоб нарешті одного дня приголомшити всіх величезною щукою, двокілограмовим судаком чи могутнім сомом. Арамис мріє про велику рибу, але не зрікається й дрібноти. Портос, який майстерно опанував мистецтво ловлі на гачок власних штанів, куртки, капелюха й окулярів, спеціалізується на кількості, задалегідь не розраховуючи на якість. Інакше кажучи, з пристрасстю, гідною кращого застосування, ловить верховодок, нанизуючи на нитку десятки маленьких сріблястих рибок, з яких від першого ж дотику злязуть блискуча і ніжна, мов позолота, райдужна луска. Я ловлю, що бог подасть.

Сонце сідає за обрій. Дніпро міниться червінню й золотом, поверхня його кипить від маленьких рибок, які вискакують з барвистої води. Поволі над луками меркне день.

Ясно, що треба повертатися. Тим більше, що наш човен при всіх величезних, незаперечних, незвичайних якостях має серед хиб одну, досить відчутну, а саме: відсутність світла. А плавання по Дніпру вночі без світла аж ніяк не належить до найрозумніших дій. Отож у нас є незламний принцип, практично завжди зламуваний, як це часто буває з принципами,— ще до смерку повертатися до нашої спокійної і безпечної протоки, де не проходять ні пароплави, ні баржі.

Треба повертатися: для кожного з нас це цілком ясно. Пароплав, який обминає нас, вже запалив вогні. Але ще видко на блискучій воді поплавець, ще видко тремтіння донної вудки, ще помітно згинається кінчик Атосового спінінга, що править за донну вудку. Отож ми даємо собі ще десять, ще п'ять хвилин — і, коли нарешті остаточно відриваємо очі від води, виявляється, що наш принцип знову ганебно зламаний: вже майже темно. Тим більше, що хмари запинають небо дедалі товщим укривалом.

— Це нічого: десять хвилин — і ми будемо за нашим поворотом,— потішаємо ми себе з повною оптимізмом легковажністю. З легковажністю, бо, крім нас і просто-р, існує ще човен, наш любимий човен...

І враз він саме вирішив утнути нам штуку. Раз-раз-раз — марно крутиться ручка. Хоча вечір досить прохо-

лодний, якщо вже не сказати просто холодний; Атос обливається потом; Портос сопе, мов ковальський міх, вшосте гублячи окуляри. Але мотор мовчить, як могила. Живий, рухливий, нервовий човен раптом стає мертвою річчю, комбінацією дерева і заліза, цілком байдужою до наших зусиль. Ніякого взаємного розуміння, ніякого контакту.

А вже справжня ніч. Темно, хоч в око стрель. Гуде, грізно пихкотить пароплав, прямуючи з низу ріки, гуде, пихкотить другий, який пливе з Києва. От-от пліт або баржа зачепляться за нашу шкаралупку, зімнуть її, розтrophать, знищать. Адже світла у нас нема...

— Потягнемо по берегу, — вирішуємо ми нарешті. — Якихось кілька метрів пропливе сам за течією вниз, а там потягнемо за танцюг.

Саме з'являються плоти, які довгим хвостом тягнуться за буксиром. Плоти явно мають злісну тенденцію тертися об наш берег, човен — навпаки, наче притягуваний магнітом, не хоче триматися берега. Течія штовхає його далі, просто на ледве помітні в темряві маси величезних стовбурів і колод, які пливуть повз нас.

— Я зйду й притримаю з води.

— Тільки обережно.

— Чому обережно? Тут мілко, води щонайбільше до колін.

Атос закочує штани і вискакує з човна, тримаючись однією рукою за борт. Хлюп — і він зникає. За хвилину, стікаючи водою, з глибини виринає голова.

— Добре мені мілко!

Плоти вже зовсім близьенько: між ними й човном — Атос, який пирхає несподівано проковтнутою водою. Човен явно хоче налагодити безпосередній контакт з плотами.

— Тримай, тримай, пхай!

Ми кидаємося з правого боку на лівий, з лівого на правий. Атос пливе біля борту, тримаючись однією рукою, і, мов кит, викидає фонтани води. Портос з повним самопожертви запалом пхає в іншому напрямі, ніж треба, тримає, коли треба пхати, і пхає, коли треба тримати, причому розпачливим голосом заявляє:

— Знову загубив окуляри!

Яке значення мають у цій темряві окуляри, зали-

шається для нас загадкою, якої, зрештою, ніхто й не намагається розгадати. Тим більше, що наші зусилля на-решті дають деякі наслідки: човен, всупереч усім споді-ванням, звернув праворуч, до мілини, в бік від головної течії. Тепер він стоїть, ніби нічого й не трапилось, і тіль-ки хвильки весело хлопотять об його боки. Ми вже мо-жемо спокійно дивитись, як на Дніпрі рухаються білі й червоні вогники, як виринає схожий на гору іскри-стих брильянтів пасажирський пароплав: нам нічого не загрожує.

— Я піду по берегу і тягтиму за ланцюг, а ви від-штовхуйте веслом,— заявляє Портос, який незрозумілим способом знайшов-таки свої окуляри.

Ми відразу ж застрягаємо на вузькій косі мілини, що вірзається далеко в воду. Весло виявляється безсилим.

— Ти сиди, ми зійдемо і пхатимемо човна по воді.

Арамис спокійно вилазить, вірячи в свої гумові чоботи, які сягають до колін. Беручи до уваги ідіотський, як на цю пору року, холод і певні ознаки ішіасу, він ще перед від'їздом заявив, що ні в якому разі не має наміру про-мочувати ноги. Але тут йому це не загрожує, вода сягає найвище до половини литки, човен з шелестом треться дном об пісок.

— Може, і я вийду?

— Сиди, сиди, зовсім легко тягти. І мілко.

Сиджу. Ви були колись на річці темної ночі? Все змінюється. Те, що вдень було невеличкою затокою, те-пер стає морем без меж і берегів. Купка очеретів виро-стає до розмірів переплутаних високих кущів. Невідомо, де вода, де берег, навколо вас розлягається якийсь див-ний плескіт, зітхання, несамовитим голосом кричить ніч-ний птах, грізно поблискує вода, зовсім близьенько, за пів-кроку від тебе, причаїлася таємниця. Світ стає понад усяку міру величезний, неосяжний.

Сиджу. Тепер я відрізняю відтінки темряви. Чорне з полиском — це вода. Чорнота, пухната, як сажа,— це небо і просторінь. Згущена чорнота — це кущі, очерет і три силуети людей, які тягнуть і штовхають човен. Пор-тос, брязкаючи попереду ланцюгом, спотикається що-кроку.

— Обережно, не пхайте на мене човна!

— А ти йди швидше!

— Не можу швидше, знов кудись поділися окуляри.

— Напевно, ти поклав у кишеню куртки,— нагадуємо ми, не замислюючись над логічним зв'язком між відсутністю окулярів і спотиканням на піску, який осувається під ногами.

— Справді, коли я їх туди поклав? — дивується Портос.

Атос цокотить зубами. Він мокрий з голови до ніг.

— Краще роздягтися, так буде тепліше,— радить Арамис із зверхністю цілком сухої людини.

Справді, так тепліше. А за хвилину всім стає гаряче. Посуваючись наосліп, навпомацки, ми проходимо вдсятеро довшу дорогу, ніж треба,— тримаючись лінії піщаної мілини, старанно обводимо човном всі її вигини, зубці, навіть найменші виступи. Портос бряжчить ланцюгом, мов грішник у пеклі. Арамис голосно хлюпає чобітьми. Човен уперто шарує дном пісок, сідає на нього, треба його зіштовхувати всіма силами. І це тягнеться, тягнеться без кінця.

— Власне, де ми зараз?

Не варто задавати таке питання. Досі нам здавалося, що ми, як і слід, тягнемо човна вздовж берега, щоб пробратися навпростець у ланцюг невеличких заток і озерець, зв'язаних з нашим рукавом, який підходить до самого дому. Тепер народжується безліч сумнівів.

— Чи ми не залізли в якусь непотрібну затоку? В якийсь перешийок?

— Он там наче видко дерева, звідки тут взялися дерева?

— Почекайте, в який бік тече вода?

— Найкраще орієнтуватися по зорях,— заявляє Портос.

— Тоді треба почекати, поки зміниться погода.

Справді, небо зовсім чорне, все навколо — суцільна темрява, яка відрізняється тільки меншою чи більшою щільністю.

— Все одно, ходім.

Хлюп! Три чорні силуети раптом одночасно зникають з плескотом. Злякано схоплююсь. Біля борту по черзі виринають три голови. Тобто я знаю, що вони виринають, бо чую по черзі три голоси:

— К бісу!

— Оце так ускочили!

— Тьху!

Але я не бачу нікого. Занадто темно.

— Глибочінь, — стверджує хтось незаперечну правду.
— Знов загубив окуляри! — з розпачем у голосі повідомляє Портос.

— Під три чорти твої окуляри! Пливи.

Три руки тримаються за борт човна, троє мушкетерів, відпльовуючись і пирхаючи, пливають і пхають моторку. Час від часу я перевіряю в темряві, чи хтось не втонув. Три руки, все в порядку.

— Вже можна спокійно веслувати, залазьте хутчій у човен.

Якраз! Саме в той момент, коли всі залізли в човен, ми знову сідаємо на міліну.

— Здазьте!

У темряві монотонно, вперто кричить якийсь водяний птах, вода таємниче булькотить, темрява розширює межі світу і водночас стискає його клубками пухнастої чорної сажі. Де вода? Де берег? Все навколо — чорна прірва. У чорній прірві ми пхаємо, тягнемо, шарпаємо човна в невідомому напрямі. Жодного рибальського човна; ні в кого спитати дороги.

— Обережно, мул!

Цього тільки ще бракувало. Зникає ґрунт під ногами, мулу може бути десять сантиметрів, але може бути й метр. Невесела перспектива в цій темряві загрузнути в багнюці. Водорості повзають навколо ніг, мов слизькі змії, сполохані риби несподівано б'ються об тіло. Мокра одіж примушує всіх цокотіти зубами.

— Краще це все скинути.

Арамис, той Арамис, який виїжджав з незламним рішенням не скидати чобіт і не промочувати ноги!

— А може, залишимо човна, а вранці повернемось по нього?

— Цікаво, як ти проберешся без човна через усі озера й затоки попереду?

— А може, почекати до світанку? — пропонує хтось невпевненим голосом, але ніхто навіть не відповідає на цю необмірковану пропозицію. Пронизливий холод. Усі мокрі з голови до ніг — тільки рішучі самогубці могли б у таких обставинах сидіти в багнюці, згорнувши руки, і чекати ласки від сонця, яке з'явиться ще не так швидко.

Цигарки мокрі, сірники мокрі, промоклі годинники не працюють, тільки один водонепроникний тихо цокотить, але як побачити на ньому, котра година?

— А це що?

Перед нами раптом відкривається якась широка вільна просторинь, що ледь виблискує в темряві. Ми швидше відчуваємо її, ніж бачимо.

— Почекайте, це ж наша затока! Це значить, якщо ми перетнемо її трохи ліворуч, буде зелений мис, а за ним уже й наш рукав!

— Чому ліворуч? Якраз праворуч!

— Як праворуч? Ліворуч Трипілля, праворуч Київ, наш дім — навпростець.

— Яке Трипілля? Ти здурів?

Суперечка триває довго й бурхливо. Виявляється, що ми не знаємо вже, де правий, де лівий бік. Чи ми випадково не попливемо назад, замість пливати вперед? Але що вдієш, виходу нема. Відчалуємо від берега, з зусиллям веслюючи важким веслом. І тільки тоді бачимо, що темрява неба має праворуч якусь іншу барву.

— Київ, я ж казав, що Київ!

Вогні далекого міста стелять на хмарах бліді відблиски, наче ледве помітна пригасла заграва стоїть над ним. А це вже дороговказ. Веслуємо з подвійною енергією.

— Слухайте, чому так далеко? Затока ніколи не була така широка...

— Це тільки здається, вона зовсім не ширша, ніж удень.

— А звідки цей ліс навпроти?

— Який ліс?

— Просто перед нами, он там, вдалині.

Бум! Ніс човна стукається об землю. Цей ліс зовсім не ліс, а кушки верболозу, і не далеко, а перед самісіньким нашим носом. Це тільки чари ночі, облудна оман темряви.

— Трішечки ліворуч, ми повинні обминути мис.

Мис обминаємо щасливо. Але за ним нас підхоплює і несе течія. Ми забули про таку просту річ, що тепер доведеться аж до самого дому пливати по річці проти течії. Нас хутко зносить униз.

— Так ми швидше допливемо до Чорного моря, ніж додому.

— Я тягтиму по берегу, а ви відштовхуйте човна веслом,— геройські жертвує собою Портос і вилазить на високий, зарослий густим, мов щітка, верболозом берег,

тримаючи кінець ланцюга. І вже, начебто тільки з об'язку, спокійно повідомляє: — Знов загубив окуляри.

Верболіз тріщить, ланцюг бряжчить, Арамис стогне, відштовхуючи веслом човна від берега, на який човен лізе з усієї сили. Виявляється, що берег занадто високий, ланцюг занадто короткий, весло занадто мале, і все наше шамотіння нагадує танець у бочці.

— Я ж казала: треба завжди брати линву.

— Нічого подібного ти не казала.

Можливо. Найпевніше — я не казала, а тільки мала намір сказати, — нездійснений, як більшість добрих людських намірів.

— Надалі мусить бути принцип — не рушати в дорогу без линви.

Ще один мудрий, старий, як бурлацьке ремесло, принцип, який, проте, забуватиметься при кожній нагоді... І зрештою, що тут говорити про майбутнє, коли ми ось тепер марно мордуємося з течією і не посуваємось навіть на дюйм, хоча Портос у кущах робить більше галасу, ніж зграя ведмедів, які пробивають собі дорогу в густім малиннику.

Раптом крізь пекельний брязкіт ланцюга, й тріскотіння поламаних гілок, і загальне сопіння до нас долинає якийсь новий далекий звук.

— Тихо! Що це таке?

— Наче мотор.

— Мотор?

«Так-так-так», — слабенько долинає з темряви.

— Ура! Художник!

Це не може бути ніхто інший, крім нашого художника, власника шкаралупки з потужним мотором на одну кінську силу, який виїхав шукати нас. Як саме цей один кінь плюс один шуплий художник можуть зарадити нашому лихові, не спадає нам на думку. Але ми почуваємо себе, мов Робінзон, який після довгих років перебування на безлюдному острові побачив раптом на обрії рятівне вітрило.

— Тут! Тут! — репетуємо ми радісно.

Нам відповідає мовчання. А потім, вже досить близько, але все-таки з пристойного віддалення долинає невпевнений голос:

— Це ви?

Питання досить неінтелігентне. Ми відповідаємо так само неінтелігентно:

— Ми, ми!

— Свої?

— Свої, свої!

Це запевнення, яке означає так багато і водночас так мало й може стосуватися кожної людини, яка перебуває в цю пору на Дніпрі від Смоленська до Голої Пристані, мабуть, переконує темну пляму на воді. Шкаралупка підпливає.

— Я привіз линву.

Геній! Линва — порятунок, можливість добратися до дому, просто дім.

— Як це вам спало на думку взяти линву?

— Бо ми подумали, що, мабуть, щось сталося, отож я й поплив, а линва, якщо ви не втонули, завжди буде потрібна...

Так-так, линва завжди потрібна! Портос з переможним галасом і тріскотнявою простує по берегу, човен посувається чудово.

— Чому ж ви не підпливли до нас відразу?

— Темно... Я думав, може, браконьєри ловлять рибу дрібною сіткою, ще дадуть веслом по голові...

— Ніколи нічого подібного не бувало.

— Тим більше, якщо не бувало, то може трапитись...

Човен іде швидко, тепер треба тільки перетяти рукав. Знов усі вилазять і спокійно тягнуть за линву човна. Мов на гум, раптом визирає місяць — стає ясно, дедалі ясніше, розійшлися хмари, з чорної темряви виринає срібляста, блискотлива ніч, човен здійсмає носом дрібні срібні хвильки, у місячному світлі видно трьох голяків, замурзаних до маківки чорною, липкою грязюкою, яка не змивається в холодній воді. В одного з них на носі поблискують у місячному світлі якимось чудом вцілілі окуляри. Вдалині вже видно верхівки верб і акацій — це наш хутір.

— Ого-го!

— Хто це гукає?

— Всі на вас чекають. Я казав, щоб не сиділи на березі в таку холоднечу, але сидять, чекають.

— А котра, власне, година?

— Друга.

Гарна історія. Виявляється, що ті нещасні два кілометри ми тягли нашого човна принаймні п'ять годин...

Під кручею, мов табунець куріпок, сидить у повному складі вся жіноча частина нашого колективу. Всі цокотять зубами від холоду й безсоння.

— Хвилинку, ми без галстуків.

Голяки одягають мокрі штани. Дружини, сестри і доньки мчать по берегу додому. Рештками сил дотягаємо човна до пристані. А вдома вже кипить чай, шкварчить риба на сковорідці.

Коли ми лягаємо спати, під заплющеними повіками тече чорна, непрозора вода. Булькотять у вухах хвилики, розбиваючись об навислі над водою верболози, пронизливо кричить нічний птах, нечутно пролітає кажан м'яким, кружляючим льотом, зітхає, шелестить, таємниче шепотить ніч. Так-так, напевне, це так і є, що вночі все не тільки здається іншим, але й справді є іншим — народжується з настанням темряви і гине разом із світанням, обернувшись на звичайний, денний краєвид.

Наступного дня виявляється, що човен рушає з місця відразу ж, ледве ми встигаємо двічі крутнути ручку. Потім за двісті кроків від дому ми палітаємо на стовбур, який підступно стирчить під водою з дна, обламаємо одну лопать гвинта. І тоді з'ясовується таємниця капризів нашого човна. Гвинт був занадто важкий, лопаті занадто довгі. З новим гвинтом човен ходить чудово.

Це означає, що пригоди скінчилися? Ні! Бо ще ж є шнур від стерна, який рветься в найменш підходящу хвилину, магнето, яке псується, стерно, яке... Одне слово, наш човен має тисячі можливостей познущатися з нас.

Тепер у нас є новий човен. Новий від кінчика носа до прапорця на кормі. Несхибний, швидкий, зручний.

Але він здебільшого стоїть на пристані. По-справжньому ми любимо тільки старий і їздимо майже виключно на старому. А коли взимку наша компанія зустрічається в Києві або в Москві, ми з ніжністю згадуємо тільки його: химерний, дивовижний, нерозумний старий човен, найкращий з усіх човнів, який вимагав від нас таких зусиль, такої роботи та якому ми завдячуємо ночами, проведеними, всупереч плану, на березі, невчасним купанням, поразками й перемогами.

І тому, якщо хочете купувати, купуйте неодмінно, принаймні напочатку, поки не визнаєте до дна чари води,

чари нічної темряви і ранкових світань, червінь західних годин, таємниці глибин і мілин, заток і перешийків, шелест вітерця і пориви вихора, купуйте тільки старий човен!

II. На однім кінці черв'як...

День був похмурий, як старе рядно. Мокрий туман кошлатими клаптями тягнувся над водою, Дніпро мав колір брудної глини. Сіявся дрібний, нудний дощ, і холодний вітер бив в обличчя.

— Може, все-таки відкладете? — співчутливо запитували друзі. Але ми вперлися.

— По-перше, ще лише друга половина вересня і повинна бути гарна погода...

— Повинна... Але ж зараз вона жахлива.

— Нічого. А по-друге, у нас тільки дванадцять днів часу. Ми не можемо змарнувати жодного.

— Все одно вони будуть змарновані. Що за приємність їхати в такий холод і дощ!

Ми зіплювали зуби. Ну й нехай. Нехай лле мов з відра, нехай буде навіть мороз, нехай туман заслоняє цілий світ — ми не піддамося.

На пристані, зовсім близьенько біля слизького від дощу помосту, легенько погойдувалася наша «Ластівка». Моторист сидів на лавці під дерев'яним дашком, хоч і не був упевнений, що дочекається нас. Але він не виявив надмірного подиву, коли ми з'явилися і почали витягати з машини вантаж.

— Вантажимося?

— Вантажимося.

І почалося. Скринька з їжею. Чемодан з їжею. Примус, бо, може, ми десь не знайдемо палива на вогнище. Керогаз, бо може бути вітер і примус не схоче горіти. Балцанка з газом. Навет. Шерстяні ковдри, бо зараз вже холодно. Ватяна ковдра, бо, якщо не знайдемо сіна, треба ж щось підстелити в наметі. Запасна білизна. Запасне пальто, бо може бути ще холодніше. Каструлі, Скворідка. Тарілки.

«Ластівка» осідала чимраз глибше. Гора речей здіймалася чимраз вище. Каністри з бензином. Лопата. Ящик з інструментами, бо в моторці може щось зіпсуватися.

— Не вміститься,— песимістично стверджували друзі, які стояли на березі, ховаючи в рукава змерзлі долоні.

— Мусить вміститися.

— А де ж ви сядете?

Ми не відповідали, вантажачи своє барахло в понурому мовчанні. Червоні від холоду носи друзів, їхні осінні пальта виразно підкреслювали всю безглуздість подорожі по річці в таку безнадійну погоду. Вони дивилися на нас, як на самогубців. Мов на злість, дощ сіявся все рясніше, і ставало дедалі холодніше.

— Ми підемо в машину. Тут не можна витримати.

Ну й ідїть собі. Не витримуйте. Ми — витримаємо, хоч би й почався справжній потоп з ураганом — до землетрусу включно. Хоч би ми й мали от-от зараз втонути, ще не допливши до мосту на повороті,— не поступимось. Від щирого серця ненавидимо цю погоду, яка силкується стати на шляху наших омріяних планів, що їх ми обмірковуємо вже півроку. І добре розуміючи, що єдиним розумним вчинком було б відкласти подорож, ми вперто вантажимо далі наші речі. Тепер почалося найгірше — скручена сїть легко вмістилася під лавкою, але вудки й спінінги іжачилися в усі боки, скрізь було для них замало місця, скрізь тобі погрожувала небезпека зломити вудлище або виколоти очі.

— Обережно! Адже там вудка!

— Помалу! Зламаєш спінінг!

— Заберіть цей клумак. Якраз буде місце на вудки.

— Справді! Це ж постіль, вона там зараз промокне. Забирай свої вудки. І взагалі навіщо їх стільки?

— Без постелі можна обійтися. Без вудок — ні.

— Сідайте, сідайте, бо до вечора не виберемося!

Ми насилу вмістилися серед чемоданів, клумаків, ящиків, пакунків та бамбукових і небамбукових вудлищ, які злісно стирчали звідусюди. Згори, з машини, нам на прощання махали руками. Ми недбало помахали у відповідь під гуркіт мотора, який саме запустили. «Ластівка» задвигтіла, рушила, описавши гарну дугу, обминула вузьку косу мілини й впливла на середину ріки. В цю погоду можна було повірити Гоголю, що «мало який

птах може перелетіти Дніпро», бо туман майже закривав береги, й машина, в яку сіли друзі, що проводжали нас, здавалася вже тільки безформною, ледве помітною плямою. Облич, повних співчуття, на наше полегшення, вже взагалі не було видно. А через дві хвилини зникло все, крім хлопотливої, коричнево-сірої води, білого носа нашої «Ластівки» та наших власних тіл, втиснутих поміж вантажем. Пароплави й баржі на товарній пристані минули нас, мов тіні, ледве вимальовуючись у тумані. Лавіруючи між двома караванами плотів, ми проїхали під дугою залізного мосту — і от вже невидиме місто залишилося за нами, разом із своїм міським життям і міськими справами. Перед нами відкрилася водяна просторінь і перспектива дванадцяти днів подорожі.

— Чи ми не забули чогось?

— Напевне. Такого не буває, щоб чогось не забути. Але ж ми все одно не будемо повертатися через це.

— Де мої гумові чоботи?

— Тепер все одно не знайдеш. Напевне, десь є. Але що там чоботи, де коробочка з гачками? Не та, не та, повинна бути ще така металева коробочка. Не ворушися, зламаєш вудку!

— А це що?

— Не чіпай, обережно, ще перекинеш! Там черв'яки!

— В скриньці з їжею?

— А хіба що? Вона ж закрита.

Ні, тут нічого було дискутувати. Адже відомо, що рибалка-аматор це людина ненормальна, готова на найдикіші вибрики. Він може без попередження взяти з шухляди пару новісіньких капронових панчіх і варити в них пшеницю для приманки, щоб не розварилась. Пшениця справді не розварюється, але капрон розкипається на ріденьку кашку. Та що таке панчохи в порівнянні з приманкою! Рибалка може забрати на черв'яків найкраще відерце любимі дитини, в кришталеву вазу для квітів напустити п'явок, витягти з вазона дорогу екзотичну рослину й напхати під неї дощових черв'яків, несподівано вбігти в кухню і забрати з каструлі качани молоді кукурудзи, які мали бути окрасою обіду й давно були обіцяні гостям. Рибалка-аматор дуже легко може забрати в сестри з шкатулки старанно сховану справжню французьку помаду і пофарбувати нею кульки з хліба. Бо риба, розумієте, любить червоний колір. Чому? Звідки такі ві-

домості з риб'ячої психології? Чому червоний, а не зелений чи блакитний в цяточку? Не питайте в рибалки. Він знає — і ніщо не спроможне похитнути його віру в любов риби до червоного кольору. Так само, як він знає, що приманку треба поливати анісовою олією. Бо риба, мовляв, любить анісову олію. Чому? Звідки в риби такий тонкий і вишуканий смак? Де вона мала нагоду обізнатися з анісовою олією, щоб вирішити потім, чи вона її любить? Не питайте в рибалки. Він знає. Він взагалі знає тисячі найдивовижніших речей, наче в риби немає іншої роботи, крім того, щоб признаватися йому в своїх вибагливих смаках і дивовижних уподобаннях. Рибалка знає, що сом любить смажених горобців — за браком горобців може бути смажене курча. Звідки й коли, в лиха, встиг цей проклятий сом уподобати смажених горобців? Звідки у водяних мешканців може взятися любов до швейцарського сиру, який ніколи не ріс у річці? Не задавайте рибалці таких питань. Його відомості про риб'ячий світ не мають нічого спільного ні з зоологією, ні з біологією, ані із звичайним здоровим глуздом. І не тільки відомості. Рибалка-аматор дивиться на світ з цілком особливою, тільки йому одному властивою точкою зору. Прислухайтесь до розмов таких навіжених:

— Чудово!

— Такої краси я давно не бачив.

— Розкішно, справді розкішно!

— Справді, тобі пощастило...

; Про що йдеться? Про картину великого митця? Про новий гатунок троянд? Про красу дівчини? Ні. Просто про черв'яків. Огидних дошових черв'яків, що ворують у дерев'яному ящику. Рибалка дивиться на них закоханими очима. Чим вони більші, товстіші, огидніші, тим кращими здаються рибалці.

В домі рибалки-аматора треба обережно сідати на канапу, бо ви завжди ризикуєте настромитися на гачок. Обережно переходьте з кімнати до кімнати, бо ви можете заплутатися у волосінь. Обережно відчиняйте двері, бо вас може стукнути по голові вудлище, яке падає невідомо звідки. Рибалка дивиться на погоду іншими очима, ніж усі люди. Для нього чудова погода це та, коли клює риба. Отож гарним днем для нього є сірий, тихий, смутний день, а найменш бажаним — гарячий, сонячний, справжній літній. Рибалка має зовсім інше

відчуття часу — чи швидше цілковиту відсутність цього відчуття. Він може о четвертій ранку кричати, що вже страшенно пізно, і може з'явитися мокрий, з безтямними очима об одинадцятій годині вечора, висловлюючи подив, що в домі всі пообідали. Навіть фізично рибалка якось дивовижно роздвоєний. Вдома він ледве стане босою ногою на підлогу в ванні — і відразу ж схоплює грип. Але він може взимку провалитися в ополонку і потім, промоклий до нитки, повертатися додому три кілометри в мороз і сніг, може в мокрих чоботях сидіти на березі від світанку до ночі дощового, осіннього дня, може цілу годину стояти до пояса в крижаній воді — і хоч би тобі нежить! У нього два організми: один — для домашнього вжитку, схильний до кашлю, грипу, застуд, вразливий до протягів, і другий — для риб'ячого вжитку, залізний, сталевий, неподоланний і абсолютно невразливий до всіх атмосферних змін. Так само рибалка має дві психіки — в нормальних обставинах він нетерпеливий, вічно поспішає, вічно кудись біжить, робота, як то кажуть, горить у нього в руках. Та ледве він у ці ж самі руки бере вудку — все скінчилося! Він може стовбичити на березі п'ять, шість і десять годин без руху. Байдуже, чи риба клює, чи не клює. Терпеливість рибалки неперевершена, велетенська, надлюдська. Мов загіпнотизований, дивиться він на поплавець, і ніщо не спроможне зрушити його з місця. Звичайно балакучий і товариський, він обертається тут на німий кам'яний стовп. Нетерпляче сичить, коли хтось обізветься до нього. З полегшенням бачить, що товариш іде від нього із своєю вудкою на таку відстань, що його голосу не чути. Вдома «вмирає з голоду», коли обід запізнюється на п'ять хвилин, — з вудкою може просидіти від світанку до ночі і навіть не згадає, що не встиг поснідати. Так. Рибалка-аматор це людина, не схожа на всіх інших, людина ненормальна, людина навіжена. Недарма народне прислів'я каже: «На однім кінці черв'як, а на другім — глупак».

І тому треба погодитися з долею і заздалегідь сказати собі: коробочка з черв'яками стоятиме біля банки з маслом, між кільцями ковбаси. Вудлице встромлятиметься вам у коліна, мішечок з пшеницею мулятиме під боком, ви не матимете змоги спертися об поручень, щоб не зламати спінінга, не зможете нахилитися вперед, щоб не дереплуталась волосінь, ноги вам затерпнуть, але ви

не зможете їх випростати, щоб не перекинути пляшки з п'явками. І кінець кінцем зовсім не відомо, чи на всі ці приладдя і приманки щось спіймається. Бо риба або клює, або не клює. Частіше не клює.

— Скільки ми робимо на годину?

— Двадцять.

Струнка «Ластівка» легенько мчить по хвилях, поцяткованих білим мереживом шумовиння, залишаючи за собою сопучі пароплави, які тягнуть вгору по річці довгі низки барж, навантажених рудою. На неї не впливає погана погода.

Погана погода? Лише тепер, коли Київ залишився далеко за нами і кожен якось зумів висвердлити собі місце між клунками і ящичками, щоб сидіти більш-менш по-людськи, ми помічаємо, що погода зовсім не така погана. Дощ ніби вщухає, небо поволі прояснюється, туман, який досі тягнувся на поверхні води, тепер наче всмоктався в неї, і на берегах видко піщані коси — кучеряві зарості верболозу. З лівого боку виростають вкриті лісом пагорби Межигір'я. А коли вже минаємо гирло Десни, виявляється, що ми мали рацію. Ніяка погода не буває погана, аби тільки їй не піддаватися. Дощ найгірший, коли його бачиш з вікна кімнати. Якби ми його злякалися, сиділи б тепер вдома, втрачаючи один чи навіть більше з дорогоцінних вільних дванадцяти днів. А так — пливемо Дніпром угору, вітер шмагає нам обличчя, — не холодний, пронизливий вітер міських вулиць, а веселий, бадьорий вітер вільної ріки, — краплинки дощу сідають на волосся, наче ранкова роса: виявляється, що вода зовсім не кольору брудної глини, а барви кременю із срібним полиском, лижні костюми добре захищають від холоду, — ні, ще раз виявляється, що погані погоди немає.

— Де заночуємо?

— Все одно де. Аби тільки не в місті, і то вже добре.

Ми поставили намет на маленькому клаптику луки, захищеному високими кущами верболозу. Берег тут був такий стрімкий, що «Ластівка» стала впритул до нього, і речі з неї можна було перекидати просто в табір з корми.

Дощ ущух, на тоненькому вже прошарку хмар несміливо стелилися каламутні, фіолетово-золоті відблиски заходу. З провалля між хмарами, наче з глибокої криниці, заблищала одна-єдина зірка.

— От вам і погана погода! На ранок зовсім роз'яс-

ниться і буде сонце! Тепер тільки треба знайти сіна, щоб постелити в наметі, й зібрати хмизу на вогнище.

Сіно знайшлося на луці неподалік, але хмизу не було. Всі зарослі навколо наче хто вискромадив граблями, вимів, вишарував чистіше, ніж підлогу в кімнаті. Чорні висмалені клаптики, які видко було скрізь — сліди рибальських вогнищ — цілком достатньо пояснювали, чому нема палива.

— Відпливемо далі, буде хмизу, скільки душа зажадає. Адже тут завжди повно киян. Поки що давайте примус.

Звичайно, зараз же виявилось, що ми забули голки для примуса. А може, вони лежали десь запхані так, що їх не можна було знайти? Але примус, трохи повередувавши, вирішив-таки скип'ятити нам чаю.

Ледве чутно шепотіла, хлюпотіла вода сонним голосом. Шумів примус — і, крім цього, жодного звуку. Тиша аж дзвеніла у вухах.

— Нарешті тихо! Уявляєте собі, як ми виспимосся? Жодного телефону!

— Жодного тролейбуса!

Треба сказати, що тролейбусні дроти на вулиці, де ми живемо, прикріплені сталевими линвами якраз до нашого будинку. Коли проходить важка машина (щоп'ять хвилини), будинок двигтить, труситься, як старий паралітик, і гуде, як резонатор контрабаса.

— Жодної вантажної машини!

— Жодного собаки!

Ніч у Києві прикрашають нам собачі концерти — з подвір'я праворуч завзято гавкає хрипким голосом невеличкий білий кундель, з подвір'я ліворуч відповідає йому басом якийсь колега, зовнішності якого ми не знаємо.

— Ніякого радіо!

Наш сусід навпроти — прихильник музики і до того ж явно позбавлений егоїзму. Він хоче, щоб інші теж мали приємність: відчиняє вікно, на весь регулятор вмикає радіоприймач, і піввулиці до другої години ночі може (і мусить) розкошувати танцювальною музикою і могутніми хорами народних колективів.

— І буде темно! Тільки ця єдина зірка, а ніч — як смола.

Це зітхання може зрозуміти тільки той, кому в спаль-

ню цілісіньку ніч світять чотири вуличні ліхтарі, пере-
можно поборюючи всі завіси й штори.

— Так, це буде чудова ніч!

Ми п'ємо чай, опікаючи собі губи об краї алюмініє-
вих кухлів.

— Я завжди казав — треба брати фаянсові кухлі!
Адже у нас були фаянсові кухлі!

— Були, та загули. Торік ми побили в дорозі двана-
дцять фаянсових кухлів. Досить.

Ні, сварка не вибухла. Занадто тихо й урочисто було
навколо нас. Нікому не хотілося добровільно каламути-
ти цю тишу.

Деся на луці обізвався цвіркун, який, мабуть, вже
встиг висохнути після дощу, але й він замовк, ніби не
бажаючи псувати нам цю фантастичну, незвичайну, чу-
дову тишу, якої ми так прагнули.

Прокинулися ми несподівано і всі разом. Минула,
може, година, а може, тільки півгодини, відколи ми по-
ринули в сон, у тишу, в солодку свідомість того, що гамір
і галас міста та його безсонні ночі залишилися далеко за
нами.

Яскраве, сліпуче світло било з ріки, вихоплюючи з
темряви жовте полотно намету і наші розпатлані голови.
Гавкання, галас, рипіння, гуркіт наповнювали повітря ди-
ким, нелюдським гамором. Отетерілими очима дивилися
ми на те, що діялося на ріці. Анатоль мордувався з «Ла-
стівкою», силкуючись увіпхнути її в маленьку мілку за-
току, і розпачливим голосом репетував:

— Обережно! Обережно! Розчавите моторку!

Засліплені яскравим світлом прожектора, ми лише
за хвилину усвідомили, що діється. Величезний агрегат
землечерпалки найновішого типу зупинився навпроти
нас. А вниз за течією невеличкий буксир тягнув плоти.
Тут, де ми зупинилися на ніч, був саме поворот. Течія
прибила плоті до самісінького берега. Невеличкий бук-
сир розпачливо сопів і пихкотів, збиваючи воду на місці
лопатами коліс. Йому ніде було маневрувати, бо вели-
чезне тіло землечерпалки заступило йому дорогу. Люди
з землечерпалки гукали щось пронизливими голосами,
на одному з плотів шалів невеличкий білий кундель,
підстрибував, мов опечений, на круглих, слизьких стов-
бурах, вже охриплий від завязятого, пронизливого гав-
кання. З буксира силкувалися розігнати нічну темряву

прожектором; могутній прожектор землечерпалки освітлював пронизливим білим світлом ріку, буксир, але насамперед нас і наш намет.

— Стоп! Кажу тобі — стоп! — репетував у трубу хтось з землечерпалки, з буксира відповідали йому без труби, але зате дуже нечемно, нецензурні вирази сипалися градом. На плотах метушилися темні силуети, силкуючись довгими жердинами відіпхнути від берега тріскучі балки, які щораз дужче притискала до стрімкої кручі швидка течія. В затоці Анатоль запускав мотор «Ластівки», яку високо підкидала хвиля, знята землечерпалкою та буксиром. Пес шалів, капітан буксира все завзятіше сварився з людьми на землечерпалці. Сипалися вигуки й лайки, пекельно скреготіли ланцюги, сопіли мотори, хлюпотіла вода, тріщали плоти. Комусь набридла ця колотнеча; заграла гармонь, і високий звучний голос заспівав пісню. Все разом зливалося в дику неправдоподібну какофонію.

Не допомагали ковдри, натягнені на голову. Ніяка ковдра, хоч би її навіть усю цілком захнути у вухо, не могла б заглушити дикий гамір, що наче заповнював цілий світ. Не допомогло й те, що ми ховали обличчя в подушки,— пронизливе світло сягало скрізь. У наметі було ясно, наче в кіностудії, коли знімають кольоровий фільм. Ми були немовби в жовтому, засвіченому ліхтарі в самісінькому центрі світла.

— Вони ж колись та скінчать! — потішали ми себе.

Звичайно, все на світі кінчається. Але ніч встигла скінчитися раніше, ніж скандал на ріці. Ми вийшли з намету з червоними очима, позіхаючи, насилу випростуючи наболілі кістки. Прожектор вимкнули, бо він уже був не потрібний,— рожевий блиск заливав небо, погоже, без жодної хмаринки. Буксир обережно обминав землечерпалку, описуючи велику дугу, капітан і люди з плотів кидали на ходу останні вишукані слова на адресу команди землечерпалки, яка відплачувала їм з зайвиною. Змучений пес лежав на плоту, важко дихаючи, і тільки час від часу видавав дивний, не схожий вже на гавкання звук, який свідчив про те, що він пильнує і все так само повен гніву.

— От ніч... Перша тиха ніч.

Це нічого. Ввечері ми вже будемо далеко. І виберемо краще місце. Та й, крім того,— що таке безсонна ніч

проти того, що вже не було дощу, що стояла погожа, погожа, погожа ранкова година, а перед нами стелилася блакитна ріка, зелені береги, блакитна, далека просторінь, далека, далека дорога!

* *
*

Наш намет маленький — на дві особи. Але нас троє. Анатоля брати до уваги не треба, він спить у човні. Як вмістити наші три досить солідні особи на площі, старанно розрахованій на двох, і тільки на двох? Виявляється, що на все можна знайти свій спосіб. Ми лягаємо не вздовж намету, а впоперек. І тому наші голови й плечі лежать зовні, за наметом, передню стінку якого доводиться розсувати на обидва боки. Під голови ми підстеляємо сіно. І так виходить чудово — ноги сховані в наметі, значить, їм тепло. Голови зовні — значить, є чим дихати. І над нами стелиться чудове, іскристе від зірок небо. Можна стежити, як пересуваються сузір'я, як поволі, непомітно мандрує по небі Великий Віз, з вечора до ранку описуючи велику дугу впоперек неба, як з'являються Квочки, як пливе в безмежність роздвоєна смуга Чумацького Шляху. А час від часу спадає зірка, і трапляється, що її слід довго сяє на небі синьою світляною смугою. Ледве чутно шепотить вода, треться об піщаний берег під кручею.

Ми прокидаємося, коли зорі починають танути в прозорості неба і гемно-рожева пасмуга простягається на сході. Волосся в нас мокре від роси — його можна викручувати, мов щойно випрану білизну. Роса тече по обличчю. Кістки трохи болять, бо — хоч ми з ентузіазмом і заперечуємо це — все-таки сон на пристойному матраці трохи зручніший. Особливо, якщо ми підстелили надто мало сіна або в сіні, як це часом трапляється, більше твердих стеблин і гілочок, ніж трави. Але ми ніколи не згодилися б з тим, що може десь існувати краща ночівля, ніж у наметі на березі ріки.

— Піду перевірю, як там мої донні вулки, — каже Сашко і йде на берег, забувши повисмикувати з настовбурченого волосся стеблини сіна, які стирчать в усі боки.

Ми витріпуємо ковдри, коли раптом низу, з-під кручі, долинає голосний, нечленоподільний вигук. Що ста-

лося? Кидаємо на мокру, сиву від роси траву ковдри і мчимо до річки. Від поспіху з'їжджаємо по стрімкому схилу навсидячки, разом з лавиною піску, яка сиплеться слідом за нами. Насамперед впадає нам в очі незвичайне явище: заспаний Анатоль, цілком одягнений, в жовтих, гарно вичищених туфлях, стрибає з носа човна просто в ріку, забувши, мабуть, що тут вода сягає майже до пояса. У вигуку, який нас сполохав та який весь час повторюється, ми розрізняємо нарешті зрозумілі склади.

— Сачок! Сачок! Швидше сачок!

Анатоль мчить по березі великими стрибками. З нього потоками ллється вода, він вимахує сачком, який тримає в руці. Щодуху біжимо за ним. Там, за кілька десятків кроків від нас, Сашко мордується з вудкою. Тепер ми бачимо — він тягне щось величезне, що описує в воді півкола праворуч і ліворуч, праворуч і ліворуч. Задихані, добігаємо до місця події саме в ту хвилину, коли величезна рибина вже підкидається на надбережному піску, придушена животами двох чоловіків.

— Судак!

Стоїмо, сповнені побожного захвату. Судак-потвора, судак-велетень, судак-фантазія... Перлова луска переливається райдужним мерехтінням. Плавці прозорі, як скло.

— Шість кіло,— оцінює Кіра.

— Або й більше.

Анатоль і Сашко стоять з виразом переможців. Вони геть-чисто обсипані піском, пісок сиплеться у них навіть з волосся.

— Взяв на живця. Мабуть, щойно, бо дзвінок задзвонив, саме коли я підходив.

Витягаємо ще дві вудки з трьох, закинутих тут увечері.

— О!

На обох гачках нема нічогосінько — ні риби, ні приманки. Але один з них, величезний, потрійний гак, схожий на якір,— розігнутий. Яка ж це потвора зуміла випростати сталь, захищаючи своє життя і волю? Певне, це було щось більше, ніж спійманий зараз судак.

— Мабуть, він дуже голосно дзвонив,— необережно зауважує хтось із нас. Раптом ми всі починаємо скося поглядати один на одного з виразом обвинувачення в очах.

— Ну, певне! Перше ніж розігнути гачок, він, ма-
буть, шарпався, як шалений!

— Ти ж завжди кажеш, що так чуйно спиш...

— Нічого подібного. Я завжди кажу, що на повітрі
сплю, мов камінь.

— Все одно до намету звідси далеко. Ніхто б не по-
чув, хоч би ми й не спали.

— Але ж у човні, мабуть, було чути.

Тепер ми всі дивимося на Анатоля.

— В човні? Біля човна вода так хлюпоче, що взагалі
нічого не чути.

— Тоді яка, власне, рація закидати на ніч вудки,
якщо ніхто біля них не чергує?

— Яка рація? А це що?

Справді, є ж судак.

Сашко надіває приманку на гачок і знову встромляє
вудлища в берег. Маленькі сріблясті дзвіночки злегка
похитуються на кінцях бамбукових палиць.

— Думаєш, з'явиться те, що розігнуло гачок?

— Ні. Так, на всякий випадок, поки ми не згорнули
намету.

Машинально щохвилини оглядаємось назад, вилазячи
вгору по піску, який осувається з-під ніг. А що, як?..

Але дзвіночки мовчазно висять над блискотливою во-
дою. Удвох волочимо до намету нашого судака. Хвіст
рибини тягнеться по землі.

— Все одно ніхто нам не повірить,— засмучено кажу
я, глибше застромлюючи пальці під зябра слизької по-
твори.

— Як не повірить? Адже нас четверо,— обурюється
Кіра.

Ну, так. Нас четверо. Але хто вірить мисливцям і ри-
балкам? А судак справді важить, напевне, більше ніж
шість кіло.

* *
*

— Чотирнадцять штук! — тріумфально сповіщає Са-
шко. Анатоль нічого не каже, але укладає свій улов на
траві так, щоб він виглядав якнайефектніше. Звичайно,
вони можуть радіти. Але ми з Кірою явно скривджені.
Висипаємо на тарілку купку ожини, зібраної неподалік
від табору, в переплутаних колючих заростях, які зали-

шили у нас на руках криваву сітку шрамів і подряпин. Зовсім не треба було вирушати в таку подорож, щоб збирати ожину. Під самісіньким Києвом її набагато більше. А наша сіть лежить скручена, суха, незаймана. Занадто холодно, щоб лізти в воду. Ми весь час ходимо в гумових чоботях та в лижних костюмах.

— А може, все-таки спробуємо?

Кіра героїськи згоджується:

— Звичайно, треба спробувати.

Ми обидві запитливо поглядаємо на Анатоля. Він мовчить і про людське око копається в моторі, ніби не розуміє, про що йдеться. Хоча розуміє він чудово. Удвох з великим зусиллям можна закинути сіть, хоча досить важко тягти двадцять п'ять метрів мокрих ниток, свинцевих грузил, товстих шнурів нашої потрійної, несхибної сіті. Але для того, щоб заганяти рибу, двох аж ніяк не вистачить. Вся риба втече. Ідеальний колектив — це четверо. Вони оточують півколом сіті очерети, які ростуть у воді, осоку, кушки трави, а потім сунуть від берега з криком, хлюпають долонями, бредуть по пояс, а часом і по шию в воді. раннячи ноги об гострі, мов бритви, черепашки, здираючи шкіру на литках об цупкі, шорсткі підводні рослини, поринаючи в несподівані ями і насилу витягаючи ноги з грузького мулу. Чим більше крику, гвалту й хлюпання, тим краще. А потім, не вилазячи з води, оглядають сіть, підіймаючи її вгору по клаптику. І виймають рибини — одну за одною, одну за одною, блискучі, тріпотливі. Одна заплуталась так, що її ледве можна виплутати, інша ледь зачепилася зябрами чи плавцем. Вчотирьох найкраще, але і втрьох непогано. На Сашка нічого розраховувати — його ніщо не відірве від вудок. Але Анатоль вже не раз ловив з нами сіткою.

— Пам'ятаеш, як ми тоді спіймали тридцять три щуки? — невинно кидаю я Кірі запитання, хоч добре знаю, що вона пам'ятає. Такого улову не забудеш ніколи в житті, а ще ж минуло тільки два місяці.

— І сорок дві інші рибини, — додає Кіра, скоса поглядаючи на Анатоля. Але він не реагує. Встромив носа в мотор, наче раптом оглух. Всі наші дипломатичні заходи йдуть марно. Нарешті Кіра зважується на лобову атаку.

— Анатолію, а опівдні, як сонце пригріє, може, підемо з сіткою?

— Сонце не допоможе. Вода холодна як лід.

— Ну, вже як лід... Адже зараз лише кінець вересня...

— Ну, й що з того? Ночі холодні, аж страх. Коли я ранком мився, у мене навіть руки посиніли.

Ми ж не можемо наказати Анатолеві, щоб він ліз у воду. Вода справді така холодна, що нам ні разу не довелося скупатися, а вмиваючись, ми цокотимо зубами. Як же тут залазити в ріку на дві чи три години?

Ясно, що від сіті треба відмовитись. І тепер ще виразніше виявляється суперечливість наших інтересів.

— Що? Ми ще затримаємось тут? Що ж тут цікавого? Навіть ожини нема...

— Чудове місце для донної вудки.

— Для тебе чудове, а ми?

З люттю збираємо хмиз на вогнище. З люттю чистимо гори риби. Готуємо риб'ячу юшку, смажимо рибу на сковорідці. З волоссям, прикрашеним риб'ячою лускою, з закуреними обличчями, тричі на день люто шаруємо піском каструлі й сковорідку, пучками трави миємо тарілки, на яких огідно застиг жир. Ставимо намет, приносимо сіно, складаємо і розкладаємо речі і знов чистимо рибу, миємо каструлі, збираємо хмиз і так без кінця. Анатолію все одно — він трохи ловить рибу, трохи копається в моторі, трохи спить. А Сашко ловить, ловить на спінінг, на донну вудку, на черв'яка, на п'явку, на хліб, на сир, на живця.

— Знайшов собі невільниць...

— А ви б теж спробували ловити на вудку.

— Ми? На вудку?

В цьому запитанні бринить глибока зневага. Ми ж не маніяки, котрі цілий день стовбичать над водою, щоб потім принести додому мікроскопічну рибку або й зовсім не принести нічого. Ні, ми не принизимося до такого становища, коли «на однім кінці черв'як, а на другім — глупак». Сіть — це зовсім інша річ.

— Пам'ятаєш, як ми наловили за півгодини ціле відро красноперок?

Так, ми ловили. І щук, і красноперок, і пліток, і окунів. Кошиками, відрами. Цілі пуди. Але не можна ж вічно жити самими спогадами.

— Ну що, може, спробуємо?

— Що ж...

Ранком ми спали допізна. Довго готували вишука-

ний сніданок з багатьох страв. Блукали по берегу, але берег був нецікавий. День тягнувся, як гума. Після обіду ми скинули пиху з серця.

— Будемо ловити.

Сашко зрадів.

— От і чудово. Ось ця вудка для Кіри, а ти візьми ту. Чудове вудлице, і гачок я спеціально для тебе підібрав.

— Такий малесенький?

— Якраз такий. Всяка риба візьме, для тебе ж краще. Ти ж не маєш наміру ловити сомів.

Я згодилася на маленький гачок. Ми розійшлися в різні боки. Я зупинилася на повороті. В глиб ріки на метр чи півтора тягнувся вузьенький поміст з гілок, укритих дерном. Хтось, мабуть, тут вже раніше ловив і ловив не один раз. Справжній рибалка знав, де обрати місце. Треба з цього скористатися.

Я присіла навпочіпки на помості, далеко закинула вудку. Біля мене було мілко. Видко було чистий, ясний пісок під тонким шаром води. А далі, як сягнути рукою, був наче поріг і за ним дно раптом опускалося в таємничу глибину, де вирували чорторії. Поплавець якусь хвилину танцював у колах блискучого, чорного, як смола, виру. Затримався — і раптом зник.

Я швидко смикнула. Окунь! Справжній окунь! Великий, величезний! З поспіхом настромлюю на гачок нового черв'яка.

Гоп — знов окунь! Я оглянулась. Цікаво, де ловлять інші? Але нікого не було видко. Розійшлися десь далі, зникли за кущами верболозу. Ні з ким навіть поділитися першим рибальським тріумфом.

Я гарячково шукала в баночці найбільших, найтовстіших черв'яків. Так, чудові черв'яки — я спіймала себе на думці, що вони вже зовсім не здаються мені огидними.

Поплавець знов потанцював хвилину, потім здригнувся, заколивався і поволі посунув убік. Я стрималась, щоб не смикнути передчасно. Поплавець спершу поволі, а потім дедалі швидше сунув по воді. От він ліг — а потім знов став сторчма.

— Зачепився за щось на дні, — удавано заспокоювала я свою радість, бо чудово знала, що це не так. Що це рибина. Не окунь, не красноперка, не пліточка, бо ті клюють зовсім інакше. Якась велика рибина.

Поплавець зник раз і другий. Коли він занурився в воду втретє, я смикнула. Щось спіймалося. Вудка чинила опір, це був опір ніби натягнутої пружини, напружій, тремтливий. Я відчула на чолі краплини поту. Щоб тільки не смикнути занадто швидко, щоб не смикнути зарано і водночас коли б тільки не спізнитися!

І раптом — там, у чорній, смолистій, мерехтливій глибині, блиснуло щось велике, плоске. Бік рибини. Великий, круглий. Лящ — це міг бути тільки лящ. Але якийсь велетенський. Принаймні вдвічі більший, ніж ті, яких Сашко ловив під Києвом.

Тепер я бачила його добре. Він ішов біля самісінької поверхні води, проходив боком, і цей блискучий бік, який чітко відрізнявся від темної води, гіпнотизував мене, мов чародійне явище. «Тільки обережно, помаленьку, обережно», — заспокоювала я серце, що калатало, мов на сполох.

Він був уже близько. Зараз же біля порога, де пісок був чіткою лінією відмежований від глибини. Ось він випростався, і я побачила темну спину і круглий рот, яким він ніби неохоче, допитливо торкнув пісок.

— Тепер ти мій...

І в цю хвилину рибина легко, наче мимоволі, випустила вудку. Під водою на піску спокійно лежав гачок з черв'яком — його видно було добре, черв'як звивався, рожевий, великий, непошкоджений.

Я мало не заплакала. Така рибина! Щось я занедбала, щось зробила не так. А могла ж, могла, могла витягти ляща-велетня.

Я знов закинула вудку. Пливли, клубочили чорні, блискучі вири, лежали між ними нерухомі, зовсім гладенькі, круглі водяні дзеркала. На них спокійно стримів поплавець.

І знов він заколихався, похилився і поволі пішов убік... Від початку й до кінця повторилася та ж сама історія. Великий лиснючий бік рибини. Тупе рило. І нібито нічого не трапилось, в останню хвилину, на лінії піску — гачок м'яко вислизає з риб'ячої пащі. Один глумливий сплеск хвостом — і чорна глибочінь безповоротно поглинає свого мешканця.

Руки в мене трусилися, коли я надівала на гачок третього черв'яка. Тепер я мушу, мушу, мушу витягти!

Поплавець затанцював, похилився, пішов убік...

Я мало не полетіла сторчголов з хисткого помосту в глибину. Але й це не допомогло. Вчетверте, вп'яте і вшосте трапилося те ж саме. Мені здавалося, що це якийсь страхітний, кошмарний сон. Я автоматично націпляла на гачок черв'яка, закидала вудку — поплавець ішов убік...

Вже майже стемніло. Вода відсвічувала металічним полиском, по суті, я вже не бачила поплавця, але закинула з розпачу ще й сьомий раз. Закинула погано, зачепилася за щось, шарпнула, обірвала гачок, грузило, поплавець, усе. В руках у мене залишилося вудлище з клаптиком волосіні. Але я не думала про це. Думала про лящів, яких впустила. Про шістьох великих лящів...

Там, біля намету, вже гукали мене. Я забрала трьох нещасних окунів і поволі пішла до табору. Я ледве ступала. Ноги були наче ватяні, коліна підгиналися, в серце щось колело наче гострою голкою, зуби цокотіли, по спині пробігав мороз. Подумайте, шість рибин, з яких міг би пишатися найвправніший, досвідчений рибалка, а я повертаюся, несучи трьох жалюгідних окунів, які ще зо дві години тому здавалися мені великими й красивими, але тепер були найдрібнішими, найнікчемнішими рибками в усьому Дніпрі...

— Що сталося?

Я насилу видушила з себе:

— Лящі... Шість...

Вся трійка оточила мене з острахом. Ні, я не розплачуся, нізашо в світі. З зусиллям розповіла свою історію.

— Ну так, на цей гачок не може братись велика риба. А туди, мабуть, підпливла ціла зграя. Завтра дам тобі великий гачок.

Завтра... Але зараз ще було сьогодні. Я не спала цілу ніч, так у мене боліло серце. А коли заплющувала очі, під повіками з'являлися чорні провалля вируючої води, чітка лінія білого піску, поплавець, що легко танцює на поверхні, і блискучий, плоский, величезний бік ляща.

* *
*

— Іди чистити рибу. Вже треба подумати про вечерю. Я похмуро глянула на Кіру й поволі згорнула вудку. Вода була золотиста й рожева, сонце сідало надзвичайно

гарно, напевне, якби почекати ще трохи, риба почала б клювати. Сашко ловив на повороті, з носа «Ластівки», Анатоль закидав довгу вудку аж на середину ріки. Звичайно, вони могли собі спокійнісінько ловити аж до темряви, а потім з'являться, ніби нічого не сталося, і запитують про вечерю.

— Що там є?

— Як що? Окуні. Наш улов, і Сашка, й Анатоль.

Ви чистили коли-небудь окуня? Як ні,— ви щасливець. Луска на окуні схожа на залізний панцир і тримається, мов залізний панцир. Ніж безпорадно сковзається по ній. Щоб зробити пробоїну в цій монолітній поверхні, треба її переламати, складаючи рибину навпіл, писком до хвоста. Під час цієї операції ви неодмінно калічите собі пальці або долоню гострими, мов сталеві голки плавцями, причому ці ранки дуже погано, повільно загоюються. А потім ніж усе так само зіскакує, сковзається, не зчищаючи луски, рибина тікає з рук, мов жива, ви шкрябаєте без кінця, і нарешті, коли вже положите рибину, виявляється, що біля зябрів залишилося ще повно необшкрябаної луски.

Ми поставили на піску алюмінієву миску, повну окунів, залізли в воду настільки, наскільки це дозволяли халяви гумових чобіт, і, зігнувшись навпіл, з люттю почали чистити рибу. Звичайно, серед речей, які ми забули вдома, була й дощечка, на ній можна було б чистити набагато швидше. Але дощечка залишилася в кухні, доводилося чистити слизьких, колючих окунів, тримаючи їх в руках. А риба саме тепер, напевне, почне клювати, мов шалена.

Ми полоскали наших окунів у рожевій, золотій, червоній воді, луска пливла по ній райдужною смугою, гора рибин у місці начебто зовсім не зменшувалась.

— Я бачила на Поліссі, як готують риб'ячу юшку. Зовсім не чистять окунів.

— Як не чистять? — дивується Кіра.

— А так. Кидають у горщик разом із лускою.

— І з нутрощами?

— Ні... з нутрощами — ні.

— Ну, тоді все одно. Як чистити, то чистити.

— А якби ми спробували з лускою? Здається, навіть так смачніше.

Кіра глянула на наші вудки, які лежали на березі.

— Тоді можна було б ще трохи половити... Тільки ж не їстимуть з лускою.

Тут-таки, біля нас, раптом хлюпнула велика рибина: Певне, її привабили окунячі нутрощі, які пливли вниз по воді. Я випростала спину, яка вже боліла, і глянула на ріку. Над рожевими, золотистими, червоними хвилями, над західним промінням сонця, яке стелилося по Дніпру, тріпалися, підстрибували, пролітали, описуючи велику дугу, і падали назад у воду рибини, викидаючи вгору сріблясті й рожеві бризки. Біля того берега, мабуть, полювала білизна, голосно хлюпаючи, наче хтось стукав веслом об воду. Вся ріка кипіла від риб'ячої надвечірньої гри. На тлі води, яка вигравала вогнями, вдалині виднівся чорним силуетом Сашко, і вудлице його темною лінією перекреслювало рожевість неба й води.

Я з люттю кинула недочищеного окуня в ріку.

— Не будуть їсти? Ну, то нехай жеруть консерви. Ходім, будемо ловити рибу.

Спокійно колихався поплавець на світляній, барвистій воді. І раптом одним рухом пішов униз. Звичайно, окунь. Ніяка інша риба не бере так раптово.

Я витягла. На гачку тріпотів великий окунь — він нашорошив плавці, виграючи всіма барвами райдуги в племінних вогнях заходу. Від Кіри, яка закинула вудку за десять кроків далі, майже в ту ж хвилину долинув переможний вигук:

— Є окунь!

Тихо хлюпотів, палав морем вогню Дніпро. Вода була зовсім гладенька, наче дзеркало, в якому падає відблиск далекої пожежі. Поплавець спокійно лежав на червоній, золотій, рожевій воді. Окуні брались один за одним, райдужні, злі, нашорошені. Вони ковтали гачок так жадібно, що я насилу здіймала їх.

Поволі заграви згасали. Небо й ріка були ще барвисті, але в прибережних верболозах вже стелилися вечірні тіні. Поволі темнішала вода, глибини ставали хмурнішими і таємничішими, поплавець вже ледве вирізнявся на їх сталевій поверхні і тремтів чимраз рідше, риба переставала клювати. Понад пригаслою загравою заходу зійшла в небо перша тремтяча зірка.

— Ходім, вже пізно.

Виявилося, що на березі зовсім стемніло. Продира-

ючись крізь переплутані верболози, ми добралися до того місця, де на березі стояв намет, а на воді погойдувалась на якорі «Ластівка». З протилежного боку виринула з зарослів чорна тінь — Сашко.

— Що це? Нема вогнища? Що трапилось?

— Нічого не трапилось. Ми ловили рибу. Наловили цілу купу окунів.

— Ну добре, а вечера?

— Будемо їсти консерви.

Наша заява була прийнята без ентузіазму. Сашко старанно складав вудки.

— Хоч би чаю скип'ятили.

— Чаю можна. Тільки треба назбирати хмизу.

— То ви й хмизу не назбирали? Адже тепер вже нічого не видко.

— Звичайно, не назбирали. Я ж тобі кажу, що ми ловили рибу. А хмизу скрізь стільки, що можна знайти й поночі.

Анатоль вже покірно блукав навпомацки по кушах. Справді, і в темряві можна було зібрати палива на вогнище. Вода булькотіла в казанку, Сашко демонстративно довго воював тупим ножем з товстою бляхою консервної банки судака в томаті.

— Завтра буде чудова погода. Кіро, з самісінького ранку ходім ловити рибу.

— Після сніданку? — зацікавився Сашко.

— Після якого сніданку? На світанку клює найкраще. А на сніданок буде хліб з ковбасою,— заявила я безапеляційно.

— Тільки цікаво, що ми будемо робити із спійманою рибою.

— Ми — нічого. А ви — що хочете. Можете варити риб'ячу юшку, можете смажити. І посуд кожен буде мити сам після себе, а сковорідку й каструлю по черзі,— заявила я крижаним тоном.

Запанувало мертве мовчання. Тільки весело тріскотів вогонь.

* *
*

Ми розіклали на траві карту.

— До Пінська ще дві третини дороги.

— Ну так, до Пінська ще дві третини дороги.

— Ми можемо там бути...

Ні, виявляється, що ми зовсім не можемо там бути. Треба повертатися. Де, власне, поділися десять днів? Ми ж пропливли так мало!

— Певне, якби ми не затримувалися щохвилини,— починаю я, але відразу ж замовкаю. Нема кого обвинувачувати. Адже тільки на самісінькому початку я й Кіра протестували, коли після десяти чи п'ятнадцяти кілометрів подорожі «Ластівка» причалювала до берега, бо Сашко весь час відкривав якісь «чудові», «небувалі», «виняткові» місця для ловлі. Адже потім ми й самі робили те ж саме, агітуючи, щоб затриматися і спробувати щастя в якійсь затоці, за якимось поворотом, в якійсь протоці, благаючи переночувати ще хоч одну ніч над тим самим озерцем...

— А за Туровом починаються ліси на обох берегах...

Ну й що з того? До Турова далеко. Ми вже не попливемо крізь білоруські ліси. Повертаємось.

— Не затримуючись, пропливемо цей шматок Прип'яті й ще два дні зможемо ловити на Дніпрі. Тепер за течією попливемо швидко.

— Вже тільки два дні...

Меланхолійно поглядаємо на береги, які плывуть повз нас. Все вже знайомі, близькі місця. Ось тут ми ночували в густих заростях дикої смородини, наловили в затоці нечувану кількість красноперок. Ось тут, де піщана коса заходить глибоко в воду, Сашко спіймав величезну білізну. Ось тут, за поворотом, нас цілий день супроводили вигуки дівчат, які проганяли сорок з зелених молодих дубків, на яких викохують дубового шовкопряда. Ось тут ми спіймали гладкого річкового коропа. Ось тут, у річечці, яка впадає в Прип'ять, без упину брали язів і пічкури.

Ми вже ночуємо над Дніпром, на місці нашого колишнього табору, де лясці мало не загнали мене на той світ. І ловимо цілий день, поспіхом, жадібно, використовуючи кожну хвилину дня. Бо ж завтра ми вже їдемо назад.

День тихий, сонячний. Останній етап, і ввечері будемо вдома.

Крізь гуркіт нашого мотора долинає щось схоже на далекий покрик.

— Хтось нас кличе.

— Нас? Тут? Неможливо!

Але глухі вигуки дедалі лункіше линуць над водою. Ми чуємо в них наші імена.

— Анатолію, стоп!

Мотор замовкає. Так, справді, хтось нас кличе. Описуємо велике півколо й причалуємо до берега. Тепер ми бачимо «Победу», яка стоїть на луці під берегом та якої ми раніше не помітили, рибальський «дубок», що колишеться край берега, і двох засмаглих дикунів, які махають нам руками. Звичайно, знайомі кияни: скульптор і художник, вславлені ловці лящів.

— Як улов?

Біля човна на віршовці гойдається великий, плетений з лози кошик. Його відкривають.

Ми позеленіли, пожовтіли, почорніли. Так, заздрість — паскудне почуття. Що це були за лящі! Величезні, мов щити скіфських воїнів (чи ж скіфи справді користувалися щитами?). Товсті, мов поросята. Блискучі, мов золочена церковна баня. В кошику хлюпотіла, колихалася, кишіла фантастична купа рибин фантастичних розмірів.

— На що ловите?

— На горох.

Знов горох! Міфічний горох, на який ловлять усі, але на який у нас не хоче навіть глянути не тільки таке страхіття-порося, як он оті рибини, що в кошику, але навіть найнужденніша рибка.

— Скажу вам, як треба приготувати горох.

Уважно слухаю. Ще один, вже, мабуть, сотий рецепт. Але тут як речовий доказ хлюпотять у кошику лящі-велетні.

— Потім берете мед...

— Є у нас удома мед? — запитує Сашко.

Рештки колишнього здорового глузду раптом бунтують в мені. Остання банка меду, чудового меду з лук від дідуся Миколи...

— Ти збожеволів! — починаю я енергійно, але обриваю на півслові. Пригніченим голосом задаю ділове запитання: — Скільки треба взяти меду?

Я запам'ятовую рецепт, понуро втупивши погляд у кошик з лящами, який похитується на легкій хвилі. Бачу перед собою не гарно переплетені лозові прутки, а

а власне невеселе майбутнє. Так, нічого дурити себе. Скінчилося нормальне життя. Я перестала бути нормальною людиною. Остаточно і неминуче визначилася моя доля. Я вже безповоротно належу до кола навіжених, які стирчать на протилежному від черв'яка кінці вудки.

III. Що, як і на що саме

Для того, щоб ловити рибу, людині потрібні дві речі — прилад, на який ловлять, і приманка. Це, певна річ, крім тих, які ловлять на блешню, бо тоді пекуча проблема приманки відпадає. Але таких чистої проби виключних спінінгістів на наших рибальських просторах небагато, бо риба не завжди ловиться на блешню, не на кожную блешню, не в усяку пору і не всяка риба. Отож проблема приманки залишається проблемою для дев'яноста дев'яти процентів дніпровських рибалок-любителів.

Ну, от черв'як. Черв'як може бути різний. Звичайний, гнойовий і дощовий. Про личинок мух, на які ловиться тільки верховодка, нічого й говорити.

Черв'як. Це легко сказати. Але чи ви бачили хоч колись дощового черв'яка, який би жив у піску, в блискучому від слюди, білому, обмитому хвилями ріки піску дніпровських берегів?

Єдине місце, де його тут можна здобути, — це невеличкий клаптик луку біля пересихаючого болітця. Цей клаптик зритий і перекопаний сотні разів, наче цілий день ходив по ньому важкий трактор з трохи підпилим трактористом за стерном. Але чим далі — не так у ліс, як у літо, — і чим дужче припікає сонце, тим менше дощових черв'яків можна там знайти. І до того ж конкуренція величезна. Копають жінки, діти, чоловіки, вороже поглядаючи одне на одного.

Легендарне місце за якоюсь хатою біля помийниці відпадає, бо його окупували і ревниво стережуть дачники, котрі найняли саме цю хату. Отож дощових черв'яків треба привозити з Києва. П'ять кілометрів до автобуса і п'ять назад не зупиняють завзятців.

В зоокрамниці запроваджено суворі обмеження і продають тільки по двісті грамів на душу. Черга біля крамниці на перший погляд має зовсім інший характер, ніж усі інші черги. Вона складається виключно з чоловіків. Та коли говорити про всілякі хитрощі й підступи, то вона перевершує всі інші черги. Бо ви ж самі повинні згодитись, що двісті грамів черв'яків аж ніяк не можуть бути основним капіталом для кількаденного лову. Тим більш, якщо взяти до уваги десятикілометровий похід по піску в жахливу спеку.

Крім крамниці, є ще садочки знайомих, ділянки під містом, ба навіть ящики з квітами на балконах. Кожен намагається зробити якомога більший запас, знаючи, що спроби вижебрати черв'яка на місці не дадуть ніякого ефекту та що друг, готовий в разі потреби скинути задля тебе останню сорочку, нізащо не віддасть тобі своїх черв'яків. Володіння ж запасом черв'яків дає віру в майбутнє, почуття самоповаги, впевненість у діях.

Але зараз же народжується нова проблема: як зберегти цей запас, як продовжити йому життя? Бо ж дощові черв'яки, як і всі істоти на землі, на жаль, смертні, хоча напевне знайшлося б чимало таких рибалок, котрі, якби безсмертя душі не було пережитком і забобоном, охоче продали б її дияволу, взамін на безсмертя відповідної кількості дощових черв'яків.

За браком безсмертної душі й охочого до торгу диявола треба вигадувати інший спосіб збереження життя і рухливості всіх цих земних, гнойових і дощових створінь. І тут кожен має свій метод, звичайно, крім неправних лінтюхів і нехлюїв, які залишають склубочену купу черв'яків у відерці, що нормально править до іграшку дитині, чи в консервній бляшанці. Отож кажуть, що як вологий мох перемішати з кофейною гущею і влаштувати там черв'яків, вони чудово почуватимуть себе цілими тижнями. Інші є прихильниками годування черв'яків хлібом, намоченим у молоці. Наш розплідник обмежується ящиком, наповненим землею, сухим листям, корінням пирію і гноем, причому цю суміш треба щодня злегка змочувати водою. Внаслідок довгочасних спостережень встановлено, що наші вихованці на цьому режимі не тільки не гинуть і не худнуть, а ростуть і гладшають.

І от нарешті ви стаєте власником скарбу — цілого

ящика дощових черв'яків. Звичайно, кожен рибалка не менш ревниво ставиться до свого способу збереження черв'яків, ніж будь-який доглядач сріблястих лисиць чи бобрів. Він може тепер з усміхом, сповненим переваги, дивитися на шукачів, які, обливаючись потом, розпачливо ринуть берег пересихаючого болітця — шукачів, яким не схотілося заснувати солідної ферми дощових черв'яків.

Дощовий черв'як — це основа і фундамент. На букет дощових черв'яків бере сом, ловиться на черв'яка судак, хапа його язь, з апетитом ковтає окунь. Трапляється навіть, що на нього кидається легковажна шука, не кажучи вже про ляща.

Але черв'як це ще не все. Крім хліба, кукурудзи, гороху, є ще жива приманка.

З цією рибкою я вперше зіткнулася над Бугом, де рибалки настромляли її на гачки, як приманку на вугра. Що ж, рибка як рибка, я дивилась тоді на неї нерибальськими очима і спокійно вмістила в мою книжку «Земля в ярмі», не маючи підозри, що це невеличке, темне і слизьке створіння принесе мені колись силу-силенну клопоту.

Перекладач прочитав слово, яке по-польськи звучить «венгожице», і, оскільки «вугор» по-польськи — «венгож» (коли йдеться про близькі мови!), спокійно і без роздуму переклав по-російськи «угрята». Вийшло трохи дивно — на сотнях гачків рибальських шнурів висять собі спокійно малі вугрята; їх хапають великі вугрі, і, видно, цих вугрів Буг має невичерпні запаси, якщо така система рибальства, що трохи нагадує «перпетуум мобіле», дає добрі наслідки.

Моє зоологічне сумління кільканадцять років не давало мені спокою і не дозволяло перейти до порядку денного через цих нещасних «угрят». Тільки як і де шукати справжньої назви маленької рибки, коли й ця «венгожица» теж тільки діалектна місцева назва?

Дніпро, мудрий, старий Дніпро допоміг мені й розв'язав цю проблему.

Бо от я чую:

— На що ловите? На черв'яка? На щипалку спробували б, на живця. На щипалку найкраще бере.

— А де можна дістати щипалок?

Старий рибалка задумливо почухав голову.

— Дістати воно можна... Тільки зараз холодно...
А мені трохи ревматизм ноги крутить.

Ми почали просити, не стидяючись явного підлабузництва, якщо вже так добре бере на щипалку.

І от після довгих чекань ми таки дочекалися: відро принесли. В відрі плавали на дні темні рухливі рибки. Але ж це мої знайомі з Бугу!

— Оце і є щипалка,— пояснює мені сусідів онук.

— Щипавка,— поправив його хтось із дорослих.

— А під Корсунем, на Росі, її називають «явдошка».

— А у нас кажуть «сцикавка».

Завжди хочеться знати, з чим маєш справу.

Отож пішли в хід словники. Нарешті Грінченко довів мене через «сцикавку — сикавку — сикавицю» до латинської назви: «кобітіс теніа». Звідси вже пряма дорога до другого тома «Прісноводних риб СРСР» Берга, де я довідалась, що «щипавка, місцями сиколка, сиковка, секун, секуша, кусачка і т. д.» належить до ось такої породи, живе ось там і там, має ось такі характерні риси. Маленька рибка набула ваги в наших очах, наче їй надав блиску весь науковий вантаж одинадцяти друкованих сторінок, присвячених їй у книжці.

Але виявилось, що легше здобути силу-силенну назв і подробиць життя і звичаїв щипавки, ніж саму рибку. Наше підлабузництво давало слабенькі наслідки, ревматизм набирив сили, поява щипавок у нашому відрі оберталася на справжнє свято. З часом ця рибка ставала для нас дедалі більш пожаданою і дедалі дорожчою — і в переносному, і в буквальному значенні цього слова.

Протягом двох років ми цілком залежали від посилення ревматичних болів, від погоди, від доброго чи поганого настрою єдиного нашого постачальника.

Але роки минають, а, як відомо, людина, хоче вона цього чи не хоче, вчиться аж до самої смерті.

Роки плывуть, і зростають не тільки щипавки, а й діти. А якщо ти живеш над Дніпром і ти є хоча б навіть дуже маленьким членом родини, в якій всі охоплені манією рибальства, то й сам починаєш ловити рибу майже з коліски. А Петро давно вже виріс з коліски (вірніше, плетеного лозового ліжечка) і в солідному віці чотирьох років почав також піддаватися цій згубній пристрасі.

І от за обідом раптом пролунали слова, які справили на нас не менше враження, ніж коли б грім з ясного неба

зенацька вдарив у миску з супом, що стояла посеред столу. А слова ці були сказані невинним голосом дитини:

— Ми з Надею наловили сьогодні стільки щипавок!

— Чого? — перепитала я не своїм голосом, бліднучи від хвилювання.

— Щипавок. Вони так кусаються!

— Не кусаються, Петрусю, у них є під очима колючка, яку вони можуть вистромляти й ховати! — викори-стала я знання, запозичені в Берга.

— Чекай,— зупинив мене Сашко, наче побоюючись сполохати райського птаха.— І багато ви наловили?

— Ой, багато. Може, піввідра.

— І що ж ви з ними зробили?

— Випустили.

Всі очі з жахом зупинилися на легковажній дитині. Випустили! І це сказано так недбало, наче йдеться про метелика чи хруща!

Петро зрозумів, що тут щось не гаразд.

— Ми можемо ще наловити.

— Чим же ви ловили?

— Руками. Їх там ба-га-а-то!

— Де?

— На тому боці. Але й на цьому є. В жабуринні. Їх там повно сидить у жабуринні.

Звичайно, обіду ми не докінчили. Галопом перебралися човном на той берег. Під водою низькі гряди піску, мов ребра. На схилі, поверненому за течією, вони поросли густими, як вата, слизькими, як шовк, зеленими, мов мідянка, водоростями. Оце й є жабуриння.

І ледве ми ступили на них босою ногою, як з-під ніг почали тікати, прослизаючи між пальцями, спритні, рухливі рибки. Петро мав рацію: досить було помацати руками у водоростях, щоб відчутти в долонях три-чотири щипавки. Правда, більшість відразу ж тікала. Але навіть що ж наше століття техніки, механізації й індустріалізації?

Зігнутий залізний обруч, обшитий марлею, виявився цілком достатнім приладдям. Притискаємо його з одного й другого боку до дна, тягнучи вдвох з глибшого місця, де починаються водорості, кільканадцять кроків уздовж піщаної гряди аж на берег,— і тоді з сітки, повної мулу, піску й водоростей, вибираємо собі десятки

темних рибок, які звиваються й крутяться,— отих самих пожаданих щипавок.

Нарешті! Ми не залежимо тепер від ревматизму, від погоди, від поганого чи доброго настрою. Все русло нашого рукава аж кишить щипавками. Повертаючись з лову, ми з щедрим благородством виливаємо з відра усіх рибок, які в нас залишилися, назад у їх рідні «жабурина». Адже ми кожної хвилини можемо наловити їх, скільки схочемо.

Але й на щипавках світ не кінчається. Бо ж не тільки у рибалок є ревматизм і настрої. Є вони, на жаль, і в риби. Сьогодні вона їсть одне, а завтра хоче чогось зовсім іншого. Перебирає. Вередує. Капризує. Хочеться їй якихось небачених присмак. Отож треба якомога швидше різноманітити меню. І до того ж, може, це нам тільки так здається, але з того часу, як у нас є стільки щипавок, скільки ми самі схочемо, риба клює на них набагато гірше. Значить, треба думати й про іншу приманку.

П'явка — створіння зовсім неприємне. Вона огидно звивається, а в воді її зовсім не так легко спіймати, як здається. Кажуть, є такі добрі жінки, які залазять у болото і стоять, аж доки на ноги їм не поначіпляється відповідна кількість кровожерних, чорних стрічок. Ну, але ж не кожна жінка здатна на таку самопожертву, а з чоловіків вже напевне жоден, і тому нам залишається лише єдиний вихід — пильно досліджувати на пристані боки човнів, занурені в воду, до яких, невідомо чому, мабуть, за браком живого об'єкта для присмокування, чіпляються п'явки.

Чотири чудові п'явки. Запихаємо їх у пляшку з водою, обв'язуємо шийку марлею, щоб бідолашним було чим дихати. Завтра підемо ловити сомів — сом обожнює п'явок, як стверджує рибальська традиція.

П'явки присмоктуються до стінок пляшки круглими рильцями і звиваються в воді плоскими, довгими тілами, мов стрічки на вітрі. Чотири п'явки — чотири сом!

Та, прийшовши вранці, ми тетеріємо. На столику стоїть пляшка, зав'язана так, як ми зав'язали її вчора. Але п'явок і сліду немає. Як уявити собі це чудо? Підозріливо придивляємося до Барсика, нашого kota. Але він спокійно дивиться на нас примруженими золотистими очима, з виразом істоти, переконаної в цілковитій

чистоті власного сумління. І до того ж, якщо коти навіть і їдять п'явок, про що ми досі нічого не чули, як же Барсик міг витягти їх з пляшки і потім знов зав'язати її марлею? Таємниця залишається таємницею, опитування всіх, хто є в домі, не дає ніяких наслідків.

Наступного дня знов ловимо двох п'явок. Вони стоять на веранді під лавкою, знов у пляшці, обв'язаній марлею.

І раптом Арамис схиляється під стіл.

— Що там таке, в чорта!

По литці тече тонка смужка крові, пробиваючись з синьо-червоного кружальця, яке виразно проступає на шкірі.

А п'явок у пляшці нема. Ні в пляшці, ні взагалі ніде.

Як саме п'явка пролазить крізь марлю, як розсуває її нитки, що їй наказує вилазити з рідної стихії — води — і пускатися на чужий ґрунт дощок підлоги, куди і як вона зникає таким блискавичним темпом — це, мабуть, залишиться для нас вічною таємницею незбагненої природи. Досить того, що ми навчаємося раз на завжди затикати пляшки з п'явками пробкою! Бо інакше ви будете потім оглядати постіль, без кінця витрушуватимете білизну дитини, підозріливо заглядатимете в туфлі, в тарілки з супом, ні сіло ні впало хapatиметесь за босі ноги, скрізь шукаючи кровожерних створінь, ще невловиміших, ніж міраж щастя.

Але соми справді люблять п'явок. І не тільки соми. Отож ми й далі оглядаємо боки човнів на пристані й знов частенько забуваємо затикати пляшку пробкою.

Коли вже є приманка, починається другий етап — лов. Кожен, як відому, має свій власний бзик, кожен ловить рибу по-своєму. І кожен вважає, що його спосіб найкращий, найдосконаліший.

Спінінгісти бігають по березі й вимахують руками, наче вітряки, закидаючи далеко на середину, а часом майже на той бік річки найрізноманітніші блискітки, цинічно намагаючись обдурити бідну рибу. Завзято крутять котушку, витягуючи на гачку здебільшого не шуку, як їм спершу здається, а пучок водоростей або важкий від води шматок дерева, який вже багато років гние на дні. І до того ж у п'яти випадках з десяти волосінь плутається, з котушок звисає чудова густа борода, і нещасний спінінгіст розплутує її потім годинами. П'ять на де-

сять — це, звичайно, не стосується нашого Портоса, який, охоплений раптовим поривом амбіції, з ловлі верховодок перейшов відразу на спінінг. У нього рахунок буває десять на десять, причому розплутування триває з раннього ранку до цілковитої темряви. Таким чином, йому досить раз на день вранці закинути блешню.

Кожен спінінгіст привозить з собою катушку, яка ніколи не плутає на відміну від усіх інших. На жаль, гірка дійсність переконає, що ми справді винайшли водневу бомбу і вміємо використовувати атомну енергію в мирних цілях, але проблема катушки, яка ніколи не плутає, набагато складніша, і людськість ще не зуміла її розв'язати.

Береги Дніпра влітку густо заселяє плем'я «закидушників» (від слова «закидати»). Рядками стирчать вбиті в пісок кілки, від яких тягнеться в воду шнур з приманкою. На протилежному кінці дзвіночок. «Закидушники» метушаться від однієї «закидушки» до іншої. Перше ніж вони встигнуть добігти по піску крізь зарості верболозу до першої «закидушки», яка дзвонить, сповіщаючи, що рибина смикнула приманку, ця приманка вже давно з'їдена, а риба, махнувши хвостом на прощання, зникла в глибині. Тим часом дзвонить остання «закидушка». Нещасний біжить туди галопом, плутаючись дорогою в натягнених шнурах, і вже не знає, чи це дзвонить риба, чи він сам розколихав дзвінок, метушиться, мов скажений, туди й назад. Крий боже, якщо задзвонить відразу два чи три дзвіночки, бо тоді вже напевне нічого не пощастить витягти, і залишиться тільки легенда про величезних рибин, які клювали, але в останню хвилину зірвалися з гачка.

Ті, що ловлять на спінінг з блешнею, зневажливо дивляться на тих, що поліпшили донну вудку, використовуючи для неї спінінг, і вважають таке вживання благородного приладдя за святотатство. А ті, що ловлять на ось такий донний спінінг, зневажливо дивляться на звичайних «донників», які задовольняються вудлицем без катушки. «Донники» із свого боку знизують плечима, дивлячись на «закидушників». Сполучає і з'єднує прихильників спінінга в його первісному вигляді, і «донників», і «закидушників» цілковита, безоглядна, стопроцентна зневага до ловлі риби на шнур або перемет. Звісно, зневажаємо цей спосіб і ми.

— Це ж зовсім не спорт.

— І взагалі не цікаво. Теж мені ловля! Закинув собі перемет, і риба сама ловиться, без ніякої твоєї участі.

— Просто промисловий спосіб ловлі. Це не рибальство. Все одно, що купити рибу на базарі.

Звичайно, ми згоджуємося з цим усі. І коли ранком до пристані причалює човен і з нього виходить сусід з повним кошиком риби, а ми самі повертаємося в цей час із скупим уловом — ми потішаємо себе:

— Бреше як собака. Просто ловив на перемет. Невелика штука набрати таким способом навіть пуд риби.

Краєчком ока перевіряємо, яку снасть забирає з човна щасливий рибалка. Перемету не видно.

— Хитрун, сховав, щоб потім вихвалитися. Або закинув ще раз, а ввечері піде і знов буде нам баки забивати, що це риба так чудово клювала.

До цього треба додати, що у нас у шафі вже два роки лежить перемет. В дерев'яній плоскій коробці, закордонний, якийсь незвичайний, з гачками, укладеними віночком у вирізьблених в стінці коробки виїмках, із плетеним синім шнурком, скудланим посередині в незрозумілу плутанину. Навіщо ми купили його, коли взяти до уваги нашу зневагу до подібних приладів, невідомо. Але щоразу, як ми відчиняємо шафу з нашим рибальським приладдям, нам впадає в очі велика плоска коробка.

Коли ми знов збираємося в кількадечну подорож по Дніпру, я запитую мимохідь:

— А може, все-таки візьмемо наш перемет?

— Навіщо?

— Так... Скільки часу лежить... ми, по суті, навіть не знаємо, як він виглядає.

— Гм... Хіба для того, щоб роздивитися хоча б, як він зроблений. Бо ж ловити на нього ми не будемо.

— Звичайно, не будемо. Але взяти можна.

Плоска коробка лежить у моторці. Ми натикаємось на неї щовечора, витягаючи ковдри для ночівлі. Вона потрапляє нам у руки при кожній нагоді, ніби нагадуючи про свою присутність. Лізе у вічі нав'язливо і вперто, буквально плутається під ногами.

Погода чудова. Ранки спливають росою, і, коли сходить сонце, Дніпро буває рожевий, мов розквітаючий яблуневий сад; увечері вода палає вогненною пожежею, вночі пливають два місяці — в небі і в річці, і вранці, вдень,

уночі, ввечері коло нас без упину скидається риба, б'ється об поверхню плоским боком, хлюпає великим хвостом, провокаційно демонструючи нам гострі плавці на спині. Але не клює. Ні на п'явку, ні на щипавку, ні на черв'яка. Лихо її знає чому. На нашу ганьбу й сором, ми відкриваємо банку консервів. Судак в томаті. ЖАх! Їсти в човні, на Дніпрі, в присутності цілої колекції вудок найрізноманітніших гатунків і систем консервованого судака в томаті — нижче власти не можна. Наша сковорідка поблискує з докором, велика каструля для рибної юшки красномовно тхне пусткою.

Коробка з переметом вперто лізе в очі. З грюком котиться на дно човна. Перешкоджає дістати кошик з їжею. Ми стаємо неспокійні й нервові: відразу ж відводячи погляд, скоса поглядаємо на цю нещасну коробку. Але її блискуча поверхня притягає очі, як магніт.

Наш човен стоїть край берега невеличкого острівця чи, швидше, піщаної коси, вглибині порослої верболозом. Дніпро розділяється тут на три рукави. Основна течія обмиває тільки голову нашого острівця і звертає ліворуч. Майже навпроти нас, трішечки нижче, другий острівець з високим, стрімким берегом. Між цим острівцем і нашим — широкий рукав з глибокими ямами і вирами. Другий рукав, широкий і спокійний, між нами й берегом. Тут можна ловити на що хочеш і де хочеш, і ми вже ловили тут не раз. Біля острівця, де розділяється Дніпро, вдень клює лящ і судак, а ввечері сом; в однім і в другім рукаві водяться великі окуні, судаки, трапляються язь і всілякі інші представники дніпровської фауни. Але тепер ми вже другий день стовбичимо на нашому острівці без ніякого ефекту.

І нарешті над цим судаком у томаті хтось невпевненим голосом кидає пропозицію:

— А може, все-таки...

— Що, все-таки?

— Може, все-таки... спробуємо на перемет?

На велике полегшення прожектера, вигуків обурення не чути. Внутрішня боротьба принципів із спокусою, забобонів з вимогами життя відбувається в мовчанні, але неухильно приводить до швидкої й одношайної капітуляції.

— Що ж... Так тільки, аби спробувати.

— Звичайно, тільки на спробу. Бо ж все одно нічого робити.

— І, зрештою, цей перевет такий заплутаний, що нічого з цього не вийде.

— Ми ж навіть не знаємо, як ним користуватись.

Отож тільки на спробу. Тільки щоб побачити, як це виглядає. Тільки так собі, бо все одно нічого робити.

Відкриваємо коробку. Гарно вкладені у виїмках гачки й гора переплутаного синього шнура.

Та ледве ми виймаємо перший гачок, виявляється, що шнур зовсім не переплутаний. Один за одним, один за одним кладемо гачки вздовж берега, біля самої води, темно-синій шнур розмотується гладенько, без перешкод. Наш перевет лежить готовий, чекаючи тільки, коли ми насадимо на гачки приманку.

І тепер ми забуваємо про все. Про нашу зневагу до перевету. Про те, що це не спортивний спосіб ловлі риби. Про те, що це не цікаво, надто легко. Нас охоплює нормальний азарт, гарячка рибальської пристрасі.

Вп'ятох починаємо насаджувати приманку на гачки. Один гачок — пучок черв'яків. Другий гачок — щипавка. І так навпереміну. Ми ніколи навіть не придивлялися, як ставлять перевет. Але ми сповнені віри в себе — і сповнені надії. Сонце сідає, небо чисте, без жодної хмаринки, і вже виліз місяць, не звертаючи уваги на останнє сонячне проміння.

— Тут, на березі, заб'ємо стовпчик, прив'яжемо до нього один кінець, трішки далі приладнаємо камінь, щоб перевет лежав на дні. А до другого кінця теж прив'яжемо камінь, від'їдемо човном далеко і так закинемо.

— А для чого ці пробкові дощечки на обох кінцях?

— Лихо їх знає. Якись закордонні вигадки.

З допомогою ножа легковажно ліквідуємо закордонні вигадки. І знов насаджуємо приманку: черв'яки — щипавки, черв'яки — щипавки, аж до болю в спині. Гачки неможливо гострі, і в нас у всіх поколені до крові пальці. Нарешті все готове. Зіштовхуємо з піску човна, якого тягли на буксирі за моторкою. Сашко бере кінець перевету в руки.

Та легше сказати, ніж зробити. Течія зносить човен, всі зусилля вигребти проти течії виявляються даремними. Тут скрізь бистрина й вири.

— Треба моторкою.

— Гм... Моторкою... А що, як уся ця комбінація шнурів і шнурків заплутається за гвинт? Як тягнути з моторки перемет, як його опускати рівно?

Моторка пливе. Перемет помаленьку витягається. Моторка повертає проти течії. Вона вже на Дніпрі, зробивши півколо в рукаві між нами й стрімким острівцем. Боже, який цей перемет довгий!

Раптом натягнений перемет з десятками гачків опиняється високо над водою. Шумить вода, гуде мотор. Занурений на дно біля наших ніг камінь, який притримує кінець перемету, починає посуватися по піску.

— Стоп! Стоп! — репетуємо ми розпачливо.

Ті двоє на моторці не чують. А ще секунда — і перемет трісне! Ми підскакуємо, як ведмеді на розпеченій плиті, роблячи знаки руками. Досить, досить, закидайте!

Зрозуміли нарешті! Кидають камінь, і перемет біля наших ніг легко йде в воду, лягає на дно. Його синя барва яскраво вирізняється на білому піску дна, аж поки за кілька кроків від нас не поринає в глибочинь, де вже не видно нічого, крім води, що кружляє дрібними вирами, виблискує, мов кремінь, і темніє, як кремінь.

— Пощастило! — тріумфуємо ми. Перемет перегороджує велику просторинь ріки півколом гачків, займаючи весь рукав і шматок головного річища, аж до мілини. А на гачках сидять черв'як — щипавка, черв'як — щипавка...

Сонце зайшло остаточно. Тепер увійшов у свої права місяць. Він круглий, пикатий. Вода шелестить, плескотить, наш маленький острівець здається величезним безлюдним островом. Узгір'я на правім березі Дніпра обертаються на зубчасті мури фортеці. Трохи нижче, біля їх підніжжя, згущується тінь від цілого лісу верб, величезних, як дуби. Вершини їх виблискують у місячному світлі, наче вода, тиха, срібна, мерехтлива. На річці вгорі і внизу маленькі вогники бакенів. Протилежний плоский берег тепер такий далекий, наче це не Дніпро, а море.

— Така ніч, що шкода спати, — заявляє хтось, і всі з ним згоджуються. Спати в таку ніч? Звичайно, це просто злочин.

Комарі теж, мабуть, дійшли до такого переконання. Але, на щастя, ми вже натреновані — всі їх зусилля не можуть перешкодити нам розкошувати красою природи.

Хором виграють коники. Знизу по річці пливе пасажирський пароплав і минає нас, як дивне, незрозуміле явище з іншого світу, ясне від електричних вогнів, лунке від оркестру, який гримить по радіо, повне людей, які з зацікавленням придивляються з палуби до купки нічних волоцюг, що сидять на березі мікроскопічного порожнього острівця. Вдалині, мов темна цятка, пропливає малесенький човник бакенщика, не чути навіть ударів весла.

Наші донні вудки стоять нерухомо, як стояли цілий день. Риба не клює з якихось своїх, їй тільки відомих причин. Але, по-перше, головне тут не риба, а вода, пісок, місяць, далека пісенька десь на тому березі, захід і схід сонця, просторінь, де здається, що все повітря в світі, блакитне, прозоре, срібне від місячного проміння, наповнює ваші легені, і ви дихаєте легко, радісно, наче вбираєте не повітря, а саме щастя. Ну й до того ще ж є перемет — стільки от гачків, стільки черв'яків, стільки щипавок плюс надія, завжди невичерпний запас надії. Можете спокійно сидіти на березі і дивитися на небо й воду, перемет працює за вас.

— Коли ж будемо витягати?

— Вранці. Але не занадто рано, нехай ще й ранком трохи наловиться.

Звичайно, нехай наловиться. Чим більше, тим краще.

Голоси стають зовсім сонні. Вже чомусь ніхто не стверджує, що спати в таку ніч — злочин. Трійка зникає в наметі. Ми з Сашком простеляємо ковдри на піску, біля самісінького берега.

Вгору і вниз ідуть пароплави, ідуть буксири, тягнучи низки барж. Коли розминаються два пароплави, велика хвиля підкидає нашу моторку, яка хитається м'яко, то опускаючись вниз, то підносячись угору на срібній воді. Хвиля виповзає на пісок і спливає з нього з тихим шелестом, голосно плескотить, б'ючись об стрімкий берег сусіднього острівця. І нарешті все зливається в один срібний, повний голосів води і місячного сяйва сон.

Ранок мокрий від роси, і риба кидається десь зовсім близько. На наших донних вудках ми, мов на глум, знаходимо тільки одного-єдиного колючого йоржа. Але нас це не розчаровує. Ще ж є перемет.

Коли сонце вже висушує росу, ми з тремтячим серцем

починаємо перевіряти, як ніч та наші щипавки і черв'яки попрацювали на нас. Всі злегка схвильовані. Це ж уперше!

Моторка пливе помаленьку.

— Є!

На одному з перших гачків — судак.

— А там другий,— вдавано спокійним голосом каже Сашко, витягаючи наступні двадцять сантиметрів перемету.

І раптом судак — гоп! — кидається вбік, стукається об дошки моторки і зникає, наче його ніколи не було.

— Дурниці! Якщо на самісінькому початку два, то уявіть собі, скільки їх там буде далі?

Звичайно, ми собі уявляємо. Людська уява не має меж. Хтось із нахилом до точних обчислень голосно міркує:

— Якщо на шести гачках були два судаки, то...

— Стоп!

На моторці жвавий обмін думками.

— Що сталося? — гукаємо з берега я й художник, бо нас залишили чергувати на острівці.

— Перемет розірвався.

— Як розірвався?

— Так. Просто розірвався. Тріснув, мабуть.

— А де ж він?

— А ми звідки знаємо?

Так, так. Ми передбачали все. Крім цієї єдиної можливості, що перемет розірветься. З дурнуватими обличчями оглядаємо те, що нам залишилось: десять гачків, шматок синього шнура, один судак у лозовім кошику і спогад про другого судака, який махнув нам на прощання хвостом, пірнаючи в глибочінь.

— Де ж перемет?

— Треба шукати.

— Його, мабуть, віднесло до берега того острівця.

— Чому до того берега? Напевне, знесло на головне русло.

— Як на головне русло? Адже ми закидали камінь он там, навпроти табору.

— Де навпроти табору? Ви ж закидали майже біля того берега, коло бакена на міліні.

— Нічого подібного!

— Як нічого подібного? Ми ж добре бачили.

— А ми закидали.

Суперечка триває довго. Ота трійка на моторці має над нами явну перевагу. Ми метушимось по берегу, зовсім безсилі, а вони можуть рухатися по воді, як і куди хочуть, і до того ж крізь тріскотіння і торохтіння мотора наші вигуки доходять до них у формі приглушеній і непереконливій. Отож ми відмовляємось від добрих, але даремно киданих у просторинь води й повітря порад і спостерігаємо в ролі пасивних глядачів, що буде далі.

Невідомо чому, ті остаточно вирішили, що відірваний кінець перемету знесло течією в рукав вздовж стрімкого, зарослого верболозом берега сусіднього острівця. Єва стрибає в воду між моторкою і берегом. Вода тут чорна, кружляють дрібні вири й чорторії, на дрібній хвилі тремтять шарпані сильною течією, звислі з кручі гілки верболозу.

— Його ж там взагалі не може бути! — протестую я знервовано.— Та ще при нагоді втоплять мені й дівчину.

— Нічого їй не буде, вона ж плаває як риба,— заспокоює мене художник, але я добре бачу, що він сам з тривогою стежить за маніпуляціями, які відбуваються за двісті метрів від нас.

Мокра голова зникає, з'являється знову. Вода кружляє, булькотить, в моїй уяві вири зростають, скручуються в дедалі ширші й глибші чорторії.

— Вилазь! — гукаю я, та легкий вітерець дме з того боку, і вся трійка до такої міри захоплена розшуками, що взагалі не звертає на нас уваги.

— К бісу з цим переметом! Вилазь! Досить цього!

Єва бредє в воді по шию, знову пливе, зникає в мене з очей, двоє чоловіків на моторці раптом починають орудувати веслом, мабуть, течія зносить моторку. Я, на жаль, розумію рибальську пристрасть, але це вже починає скидатися на вбивство із заздалегідь обміркованим наміром.

— Повертайтеся! Негайно ж повертайтеся!

Не під впливом моїх вигуків, а зрозумівши, очевидно, даремність розшуків, ті витягають Єву на човен і повертаються до нас.

— Так, нічого з цього не буде. Треба взяти якір і тягти його по дну; зачепимось за перемет і витягнемо.

— До того ж ви шукали не там, де треба.

— Якби ми залишили оті пробкові дощечки...

Звичайно, якби ми залишили «закордонну вигадку», то вона спокійнісінько коливалася б на воді над закинутим в глибочінь каменем з кінцем перемету, і справа була б зовсім проста. чи, швидше, не було б ніякої справи.

— З тим одним застереженням, що пароплави могли б потягти її за собою.

— Адже ви закинули біля бакена, а не на головній течії...

— Що сталося, того не переробиш. Давайте спробуємо з якорем.

На моторці спускають з корми якір, поволі плывуть. Раз, другий і третій перемірюють просторінь, де теоретично може бути наш перемет. І нічого.

Нарешті за четвертим разом зачіпляються за щось.

— Є! Але це не перемет.

— А що ж таке?

— Холера його знає. Щось важке.

— Певне, якийсь стовбур на дні.

Виявляється, це зовсім не стовбур. І зовсім не утопленик. Просто великий заіржавілий якір.

— Що ж ми з ним робитимем?

— Заберемо з собою. Тим більше, що ми ж учора загубили отой малий якір, який позичали у сусіда.

— Ну й що? Віддамо йому старий якір з пароплава замість нового з човна?

Похмуро стоїмо на березі. Баланс невеселий — шматок перемету, кілька гачків, один невеличкий судак і величезний старий якір, який стирчить на березі своїми заіржавілими гаками, мов докір сумління. І свідомість того, що ми зробили цілу низку дурниць. По-перше, збираючись відрізати пробкові дощечки, треба було подумати, що, як їх сюди причеплено, значить, була якась мета. По-друге, здоровий глузд повинен був нам підказати, що нема чого закидати перемет у головному руслі Дніпра, де протягом ночі пройшло не менше ніж п'ятнадцять пароплавів, з яких кожен спокійнісінько міг зачепити перемет і потягти на Десну, Прип'ять чи кудись там ще. А ми ж мали в своєму розпорядженні обидва руки Дніпра.

— Все від жадоби, — неприязно бурчить хтось.

— Чому від жадоби?

- Захотілося нам виловити рибу з усього Дніпра!
- Нічого подібного. Ми ж хотіли тільки спробувати.
- Це спочатку. А потім?

Справді. Ще не встигнувши насадити приманку на всі гачки, ми вже попустили віжки фантазії: скільки буде риби, яка риба...

Найлегше було б зараз повернутися до попередньої концепції, що ловля на перемет — це зовсім не ловля і т. д. Але на таку безсоромність нас не вистачає. Адже ми бігали по березі, мов згряя дикунів, репетували, забувши про цілий світ, коли витягали перемет, голосним «ура!» вітали першого судака, який сидів на гачку, мало не втопили одного з членів родини, загіпнотизовані міражем десятків сомів і судаків, які залишились на отій обірваній частині перемету. Отож нема чого прикидатись. Ловля на перемет — така ж сама ловля, як і всяка інша, і так само перебуває в межах і обсязі рибальської манії.

Отож ми не відхрещуємося від перемету. Навпаки, вирішуємо в найближчому майбутньому спробувати ще раз.

— До тієї половини, яку ми відрізали, щоб зменшити перемет, прив'яжемо гачки. І дуже добре вийшло, що в нас залишилися оті пробкові дощечки.

Ми забуваємо, що, якби не відрізали їх, у нас залишилися б не тільки дощечки, але й перемет, і риба, яка на нього спіймалась. Але в своєму смутному становищі ми радісно хапаємось за цю потіху.

— Звичайно, чудово, що є пробки. І до того ж ці гачки, власне, були надто великі. Причепимо менші, і перемет справді буде такий, як треба.

Людина піддається оптимістичним настроям набагато легше, ніж песимістичним. Особливо тут. Плескотіння води, м'який пісок під ногами, моторка, що гоїдається на воді, чайки, що з криком пролітають над нами, зелена, блакитна, запашна просторінь навколо нас — все це, без сумніву, джерело невичерпних запасів оптимізму. Ми дуже швидко доходимо переконання, що, по суті, все склалося так, що кращого не можна й бажати. Новий перемет буде кращий, ніж старий, ну, й через цю невеличку втрату — шнура з гачками — ми збагатилися на неочіненний скарб — досвід. Ми вже знаємо, де й коли закидати перемет, тобто, коротше кажучи, цілком точно

знаємо, де і як закидати його не слід. А це ж чогось та варте.

— І крім того, ми ще витягли якір майже біля берега нашого острівця. Адже ми тут не вперше і не востаннє — під час купання можна було добре покалічитися об цей якір.

Звичайно. Тепер наш острівець став місцем ще більш привабливим, бо нам вже не загрожує небезпека розпороти живіт об іржавий зуб якоря. А ця небезпека, хоч ми про неї й не знали, все ж таки існувала.

Одне слово, людині для щастя потрібно небагато. І через те ми кінець кінцем оцінюємо нашу пригоду з переметом як явно позитивну. Тим більше, що обійшлося без людських жертв, і Єву не втопили, хоча і зробили в цьому напрямі все можливе.

Ми старанно складаємо в коробку рештки синього шнура і вцілілі гачки (хоча вони й надто великі). І коли в своєму човнику з'являється біля нас бакенщик, ми кажемо йому легко, наче йдеться про дрібничку:

— Десь тут обірвався наш перемет. Як знайдете, заберіть собі.

Ми можемо бути спокійні. Якщо наш перемет ще перебуває десь у межах цього району, він знайдеться, напевне знайдеться. Тільки чи риба тоді буде ще свіжа, чи вже почне впливати на поверхню білим черевом догори? І тепер виявляється, що, всупереч усьому, нас цікавив зовсім не перемет. А саме риба. Оті спіймані на гачки соми й судаки, які тепер десь там у глибині тріпаються, неприступні для наших очей і рук. Оті соми й судаки, яких можна було привезти додому і показати на пристані, недбало відкривши кришку лозового кошика. Причому, о мінливосте людська, ми відчуваємо, що сховали б у такому випадку перемет на самісіньке дно моторки, щоб він нікому не впадав в очі. Бо ж може існувати чванливий письменник, художник, вчений. Але ніщо не може зрівнятися з чванливістю рибалки. Тим більше, коли цей рибалка ще й до того ж у цивільному житті є письменником, художником чи вченим. І ніщо не може зрівнятися з насолодою того моменту, коли ти на пристані з удавано байдужим обличчям витягаєш неймовірних розмірів сома, судака чи щуку, кажучи з фальшивою скромністю:

— Ні-ні, що ви, не такий великий, як того разу. П'ять кіло? Що ви, найбільш чотири вісімсот, чотири дев'ятсот.

І все одно, на яку приманку та яким способом була спіймана ця риба. А якщо вона навіть і не була спіймана — і тоді нема ніякого нещастя. Завжди залишається надія — і блакить, зелень, вітер, і роса, і безмежна краса Дніпра, яка наповнює очі й серце.

У дунайському гирлі

Запрошення до Румунії ми одержали давно, але їхати все було ніколи. За останні роки нам довелося побувати на багатьох конгресах, засіданнях, конференціях в різних країнах, і все якось не шастило знайти час на цю поїздку. Адже ми збиралися їхати не як делегати, обтяжені десятками справ, а просто у відпустку, щоб ходити, куди заманеться, дивитися, знайомитися з країною.

І нарешті минулої осені, підрахувавши можливі «вікна» в обов'язкових поїздках, ми вирішили податися до Румунії.

— На узбережжя,— запропонували нам румунські товариші.

— Чудово! Поїдемо на узбережжя! — зраділи ми. Маленький будиночок, хата де-небудь біля моря,— уявлялось нам,— рибальський виселок у глушині, дика природа, ніяких досягнень цивілізації. Місцеві прості люди, їхній побут, життя, звичаї...

Ми вже закінчили останні приготування, й залишалося тільки повкладати чемодани, коли в руки мені потрапив номер польського журналу з репортажем про Румунію. Якраз про поїздку на узбережжя.

На фотографіях я побачила чудові сучасні будинки відпочинку, просторі пляжі, ясно вкриті людськими тілами, зразкові газони, велетенські квіткові клумби, алеї й купи дерев, мальовниче розкидані серед будинків. Автор тексту захоплено розповідав про всі принади цих курортів, про чудесні оркестри, танці, незліченні розваги, ресторани й кав'ярні, про безліч людей, які приїжджають сюди з різних країн, щоб купатися в блакитному морі, загоряти на пляжі, весело провести кілька тижнів. На фо-

то красувалися жінки в модних убраннях, елегантні чоловіки. Ось тобі й «хата біля моря», серед незайманої природи. Рибалки — на дансингу, побут простих людей в розкішній кав'ярні. Ось де нам доведеться жити. Це ж те місце, яке згадувалося в запрошенні. На жаль, сумніву бути не може. Що ж робити? Мабуть, краще не їхати. Сядемо в човен і попливемо по Дніпру, або на Прип'ять, або ж униз до Херсона.

І все-таки ми поїхали в Румунію. Телефонна розмова розв'язала всі сумніви. Ніяких модних курортів. Будемо відпочивати, де хочемо, нехай і в найбільшій глушині.

Прекрасні, справді прекрасні, розкішно обладнані нові курорти ми оглянули за кілька годин, проїхавши машиною по узбережжю. З їхнім життям ми познайомилися в кіно, і цього нам було цілком досить. А коли ми ще прожили кілька днів на чарівному, але теж цілком «цивілізованому» озері Снагов під Бухарестом, здійснилася наша мрія — ми оселилися в хаті, в селі Махмудії, віддалік від залізниці й міст. От і настали незабутні дні плавання по дунайських каналах, ериках, лиманах і рибальським човном, і катером «Рибтресту» в Тулчі.

В північно-східній Добруджі, над широкою рівниною, несподівано здіймається гірський масив Бештепе (П'ять Гір). Ця стародавня геологічна формація, розмита дощами, відполірована вихорами сторіч, впадає в око звідусіль — і з суходолу, і з моря. Біля підніжжя останньої гори, що м'яко підступає до Дунаю, розкинулось село Махмудія. Його перетинає широка головна вулиця, яка похило спадає до берега Дунаю, певніше, до одного з рукавів його дельти — Свенту Георге. Обабіч головної вулиці та на поперечних вужчих вуличках, за тинами, де хвіртки й ворота частенько прикрашені химерним різьбленням, стоять, повернувшись боком до шляху, будинки серед квітів. Від одного такого будинку біжить нам назустріч стежкою господиня, огрядна рум'яна жінка, й досить несподівано вигукує:

— Родичі приїхали!

В селі Махмудії живуть і працюють в колгоспі «Іскра» українці, румуни, росіяни. Нащадки запорізьких козаків¹ за Дунаєм, нащадки втікачів з царської Росії «липованів»-некрасівців, які вже хтозна-коли перестали додержувати обрядів і законів своєї секти. Вони поголили бороди, палять тютюн, проте деякі навички залишились,

а з часом навіть передалися іншим. Курити можна, аби тільки не вдома. І тут не курять ні в українських, ні в румунських хатах. Покурити виходять на подвір'я, в садок або на призьбу, яка тягнеться вздовж кожного будинку з двох, а коли й з трьох боків, утворюючи галерею, згори вкриту продовженням даху та підперту дерев'яними стовпами, інколи прикрашеними чудовим різьбленням.

В садку ростуть абрикосові дерева, виноградні лози; золоті тверді плоди айви ще висять на гіллі, виграють барвами осінні квіти. В глибині подвір'я окрема кухня — простора житлова кімната з великою пічкою. Вхідні двері будинку ведуть просто в кімнату; з правого й з лівого боку — теж по кімнаті. Ту, що з лівого боку, віддають нам. На широких ліжках — ковдри й величезні подушки, яскраві домоткані килими на стінах і на підлозі, безліч картинок, фотографій. Чоловік нашої господині працює в порту Констанца, сюди приїжджає тільки у вихідні дні. Через три роки вийде на пенсію й тоді назавжди повернеться додому.

В середній кімнаті господиня накриває на стіл. Збираються гості: голова й члени правління колгоспу, секретар партійної організації, голова сільради, директор школи. Переплітаються румунська, російська, українська мови. Голову сільради — він збирається пливти з нами на дунайські лимани — звуть Тома Іванович. Наша господиня величає його «товариш прежиданта». Тома вважає себе за українця, а по-українськи говорить так, як тут говорять усі: «Я за панів працював, наче анімаль» (анімаль — тварина), змішуючи румунські, іноді навіть турецькі й татарські слова, спотворені й пристосовані до синтаксису та до звучання власної мови.

Господиня ставить на стіл гори смаженої й вареної риби. Куски риби беруть руками й вмочують у миску з гострим соусом, приготованим з тертого часнику, червоної перчиці й мінеральної води. На столі лежать виделки, наочний доказ того, що всіх вимог етикету дотримано, але ми теж відмовляємось від них, відзначаючи явну перевагу власних пальців над непевною виделкою, з якої риба може раптом звалитися в спільну миску з соусом.

З колгоспу принесли повен ящик пляшок з різними сортами молодого вина. Адже зараз жовтень — саме час вичавлювати вино. Вино п'ють тут так само, як у Грузії

або у Франції, і ставляться до нього, як до звичайного напою, яким запивають страви та який добре гамує спрагу. Якщо ви скажете, що вам хочеться пити, вам неодмінно принесуть вина і лише після довгих умовлянь згодяться дати води.

На колгоспному дворі стоять вряд величезні преси, у велетенських чанах булькоче, ферментуючи, сусло — червоне, золотисте, фіолетове. У повітрі пливуть гострі пахощі вина. Земля навколо забарвлена в темний колір. З виноградного жому, після того як з нього вичавлять сік, роблять горілку — «цуйку». Міцна й жагуча, вона нагадує самогон, а пахне ще дужче. Пити її ніяк неможливо. «Цуйку» роблять також із слив, але в Махмудії слив, здається, мало. Зате на озері Снагов ми бачили величезний сливовий сад — дерева не схожі на наші: дуже високі, гіллясті. Вночі віяв сильний вітер, і, коли ми вранці прийшли в садок, виявилось, що по землі ходити не можна, — під ногами лежав товстелезний шар чудових, укритих блакитною осугою сливок.

«Цуйку» виробляє державна промисловість, але колгоспи теж мають право виготовляти й продавати її; держава не встановила на неї монополії. Ось чому величезний двір колгоспу «Іскра» аж до найдальших закутків просякнений вином і «цуйкою».

З правого і з лівого боку — ферми, майстерні й склади. Голова і його помічники розповідають нам історію колгоспу, якому лише три роки. Нам показують нові будівлі, доми, які лише почали зводити, і місця, де за планом має розпочатися нове будівництво. Колгосп веде багатогалузеве господарство: сіє хліб, розводить коні, рогату худобу, свиней. А скільки планів, про які наввипередки розповідають нам члени правління! Три роки тому в колгоспі було лише тридцять родин, зараз він об'єднує всіх жителів Махмудії — близько семисот дворів. «Крім одного куркуля, якого ми не прийняли, і його родича. Той сам не схотів», — додають наші співрозмовники.

Так, з поміщиками й куркулями тут упоралися хутко. Село на вигляд заможне, люди добре вдягнені, гарні будинки, крамниці, кінотеатр. А колгосп «Іскра» — зовсім не такий уже зразковий. І це в Добруджі, одному з найбідніших районів у давній злиденній Румунії. Згадую все, що чула раніше про гіркі, найгіркіші злидні й темноту румунського селянина, знані в усій Європі, й від широкого

серця радію, дивлячись на будинки, вулички, веселих дітей, розумних господарів села Махмудії.

Човном переправляємось на той берег Свенту Георге. Наш берег, з убогою рослинністю, зайнятий колгоспними будівлями, дуже відрізняється від протилежного. Там, над річкою, схилились дерева, зарослі верболозу заходять у воду, ваблять до себе глибини, затоки; здається, варт закинути вудку — і риба зразу ж ухопить гачок. Рух на річці невеликий, за день пропливе лише кілька пароплавів; головна артерія проходить по середньому рукаву Дунаю — Суліні.

Вирушаємо шукати черв'яків на приманку. Біля зрубаного дерева за кукурудзяним полем — влоговина. Тома Іванович глибоко встромляє лопату. Тутешні земляні черв'яки не схожі на наших. Вони довгі, сплющені, нагадують швидше крупних п'явок, а їхня майже чорна шкіра цупка, наче ремінь.

З зусиллям, зовсім не сподіваючись на успіх, настролюємо на гачки шматочкицієї мало привабливої приманки. І треба ж — на цього чорного черв'яка, на вудку з поплавцем серед білого дня клює сомик. Його слизька шкірка виблискує райдужним кольором, сомик ще зовсім немовля, проте для нас це справжня подія. Перша риба з Дунаю і перший у житті сом, спійманий на вудку з поплавцем.

Старий колгоспний сторож сідає біля нас навпочіпки. Пильно стежачи за поплавцем, щозлегка похитується на каламутній дунайській воді, схожій кольором на каву з молоком, Тимофій починає розповідати монотонним, спокійним голосом:

— Раніше не так було.Тоді на купців працювали. Купець давав човна, сіті, снасть; у нас кажуть, «посудину». Давав він цю «посудину» і записував у себе; в кредит, значиться. Ловиш, ловиш, віддаєш купцеві — і все-таки весь у боргах. Бо ціну на рибу він призначав, як сам хотів. То риба в місті подешевшала, то купувати її не стали, то ще що-небудь, і врешті-решт так виходило, наче не на себе працюєш, а на купця. Точнісінько, як кріпак на поміщика. Записав купець у свої книги, тільки скажи що-небудь, він книгу тобі під ніс і тика. А ти що? Неписьменний наш брат, де вже йому писане розбирати. Віддаєш купцеві рибу й думаєш: оце вже, напевне, за все розплатився. Та де там! Скільки був винен, стільки й за-

лишилось. А тут, диви, сіті подерлись, адже він давав гнилі; треба нові брати. І борг не меншає, а все зростає й зростає. Скажеш слово про свою кривду — поліція й суд, звичайна річ, за ним, за купцем, тягнуть... Ех, і життя було наче не життя... А тепер? Держава тобі дає сіть і човна, потрібно що-небудь — випишеш у держави, і ніякого тобі клопоту. І не таке дрантя, як купець давав, а справжній товар, такий, як треба. І державі наловиш, і собі, і добре знаєш, що саме тобі належить і як... Ось я, приміром...

Тимофій любить поговорити. Про те, що було, що є, про свої родинні справи, про колгосп, про все. З першого ж дня він симпатизує нам і явно незадоволений, що не він, а хтось інший поїде з нами на лимани. «Я б вам усе показав, усі місця тут знаю, де вона ловиться. Повіз би вас човном куди слід. Тут, мені здається, ви багато не спіймаєте...»

Поплавці легко танцюють на воді, схожій на каву. Наче струмочок, дзюрчить монотонний голос Тимофія, не змовкаючи ні на хвилину. Риби не видко. А здавалося б, що тут її мусить бути повнісінько і клювати вона мусить без упину.

Чорторий під деревами, переплутані корені край берега, повалені в воду корчі, бистрина й затишні затоки.

— Нічого,— потішають нас.— Попливете на канал, на ерики, на лимани. Отам уже риби сила-силенна!

І ми пливемо на канал, на ерики, на лиман. З Тулчі приходить катер «Прімавара», що означає «Весна». Його команду становлять, як і належить у багатонаціональній Добруджі,— росіянин, українець і грек. Капітан, окрім своїх обов'язків, ще й куховарить, механік йому допомагає за кухарчука. Одне слово, це троє симпатичних хлопців, яким несподівана поїздка, здається, завдає такої ж приємності, як і нам. Як представник Махмудії нас супроводить «прежиданта», добродушний і веселий Тома Іванович.

З Дунаю, зовсім не блакитного, всупереч сотням пісень, як ми переконалися на всій його течії, починаючи з Відня і кінчаючи гирлом, де він впадає в море,— завертаємо в канал Летков. Біля самого берега — будинок іхтіологічної станції. Тут штучно запліднюють і розводять севрюгу, яку потім запускають в Дунай та інші водоймища.

Канал досить вузький. Його прорито в 1924 році. На берегах — ліс очеретів, над ним — ліс верб, величезних, буйних, кошлатих. Зелений коридор серед первісного лісу, зовсім як у фільмах про Амазонку. Здається, що канал — не наслідок праці людських рук, а природна течія ріки.

Проте через кілька кілометрів усе змінюється. З правого боку з'являється голий берег. Високий насип, трактори, екскаватори. Кипить робота. Про те, що тут росли старі верби, свідчать лише нескінченні ряди акуратно складених у стоси кругляків. Один за одним викорчовують машини останні могутні пні — наче висмикують колосальні зуби з щелепи велетня.

Попереду — величезна землечерпалка. З зусиллям протискуємось вздовж неї. Ківш викидає на берег мул, глину, пісок. Трактори вирівнюють гори ґрунту, і виходить високий насип. Тисячі гектарів очерету, заввишки на кілька метрів, товстелезного, як бамбук,— всі ці неосяжні скарби раніш росли, вмирали, гнили без усякої користі. Тепер машини косять комиш, люди зв'язують його у величезні снопи, а спеціальні баржі «чами» перевозять на целюлозний комбінат. Целюлоза, папір — от на що обернуться несходимі ліси очеретів. І ці скарби — невичерпні. Очерет косять, мов траву на луках, кожного року.

Праворуч від нас риють канал. Ці роботи провадять по всьому гирлу. Море очеретів стає дедалі більш приступним, до нього нарешті добралися люди. Треба, щоб машини могли потрапити до всіх масивів очерету, щоб можна було сплавити його на Дунай, перевозити на фабрики. У науково-дослідному інституті переробки очерету вивчають властивості цього, ще мало дослідженого матеріалу й можливості його застосування.

Канал стає все ширшим та глибшим. На березі з'являються оголені ділянки без дерев; поляни зрізаних очеретів нагадують скошені луки. Поки що це лише сліди людської праці в незайманому лісі. Але яким стане гирло, коли його посмугує рясна сітка каналів і на всю потужність розгорнеться добування сировини для целюлозного комбінату? Нам стає трохи сумно. Невже назавжди зникне невимовна краса природи, дика чарівність цих мальовничих куточків?

Нас заспокоюють:

— Восени очерет все одно жовкне, сохне, падає, перешкоджає рости молодим стеблинам. Коли його скосять, він росте ще краще. Це не ліс, де роками доводиться чекати, поки замість вирубаних дерев підведуться нові. А верби? Вироснуть трохи далі: тут, у вологому ґрунті, вони ростуть швидко. Багатство гирла — наче вода в ріці. Пий досхочу, черпай без кінця і краю. Тим більше, якщо черпати з розумом.

А румуни, як свідчить їхнє господарювання, вміють черпати розумно. Зараз головне завдання в тому, щоб гирло Дунаю постачало потрібну кількість очерету, риби, залишаючись водночас чудовим заповідником. В розв'язанні цієї проблеми бере участь кілька міністерств, установ, Академія наук.

Канал тягнеться на багато кілометрів. Вряди-годи на березі миготять будівлі, склади, сараї. І знову зелений ліс очеретів і кучерява зелень верб — чарівна дорога в чарівний світ.

На двадцять другому кілометрі каналу, на березі, стоїть керхана — одна з баз, куди рибалки здають свої улови. Дерев'яний широкий поміст веде в простору низеньку будівлю. Тут стоять великі бочки: в них складають спійману рибу, пересипаючи її льодом. Тут вона дождатиме невеличкого суденця, яке приходить з центру рибної промисловості — Тулчі.

Наш катер притулився боком до помосту. Сипнула рясна злива, треба перечекати, бо далі ми попливемо не катером, а човном, на веслах. Залишаємося в катері, навіть не нарікаючи на негоду, — ми влаштувалися наче в театральній ложі й спостерігаємо життя керхани. По каналу взад і вперед снують шумливою ватагою табуни й табунці домашніх качок, пірнають, плавають, тупцюють на березі. Це місце для них — справжня земля чи, швидше, вода обітована.

Здалека чути плескіт весел. З'являється човен, він трохи іншої форми, ніж наші, дніпровські, — глибокий, з високими бортами, весь чорний від товстого шару смоли. З обох кінців високо вгору стирчать чорні носи. Такий човен не боїться ні високих у вітер та грозу дунайських хвиль, ні просторів лиману, ні навіть моря — звичайно, край берега.

Чорний човен причалює до узбережжя, вкритого розчовганою грязюкою. З криком та хлюпотінням, роз-

махуючи крилами, до нього стрімголов кидаються качки. Рибалка у високих гумових чоботях, в клейончатому плащі з каптуром, такий самий чорний, як і його човен. Широким кроком підходить він до помосту, бере звідти кілька кошів, які стоять один на одному, ставить у човен і починає сортувати улов. Летять кинуті спритним рухом сазани (тут їх називають «шарани»): більші — в один кіш, менші — в другий. В третій падають окуні, в четвертий — краснопірки, пліточки та інша риба. Соми, залежно від розміру, ідуть разом з сазанами в перший або в другий кіш, але до цього зазнають блискавичної операції: один помах ножа, один рух руки — і нутрощі падають на берег або в воду. Виявляється, риба, яку проковтнув сом, розкладається так швидко, що невипатраного сома не можна зберігати навіть протягом найкоротшого часу. На викинуті нутрощі й маленьких рибинок, які, мабуть, випадково потрапили в човен, коли витягали сіть, з галасом кидаються качки. Вони штовхаються, топчуть одна одну, кожна хоче захопити якомога більше, відтягти вбік, на неї нападають інші, намагаючись вирвати здобич, пух летить хмарою, почуття товариства забуте одразу...

— Ні, це не великі «шарани», — пояснює нам завідувач керхани Харлампій Демидов. — Лише п'ять-шість кілограмів... Справді великі, на п'ятнадцять, вісімнадцять або й на двадцять кілограмів, почнуть ловитися лише тижнів через два. Попливете на лимани, вам покажуть місця.

Гм... певне, розміри риби — поняття досить відносне. Хоч нам, власне, імпонують тільки сазани й соми. Окуні проти дніпровських не такі вже й великі, так само як щуки й навіть лящі.

Коші вже повні горою. Глухоніми сторож Петько допомагає рибалці переносити їх на вагу, яка стоїть біля входу на склад, під широким виступом даху. За кілька хвилин вся риба зважена й видана квитанція. Обидві ці функції виконує завідувач Харлампій або його помічник Єрмил. З чорною широкою бородою, в гостроверхому капелюсі з широкими крисами, він нагадує цигана. Рибу складають в чани. Завтра або позавтра по неї прийде суденець з Тулчі. А рибалка одержить за квитанцією гроші у себе в колгоспі. Швидко, чітко, без зайвого клопоту. Весь обслуговуючий персонал керхани, через яку прохо-

дять тисячі кілограмів риби,— три чоловіки: завідувач, його помічник і сторож.

Під зливою, яка то вщухає, то знову дужчає, один за одним причалюють до помосту чорні човни. Рибалки перевіряють сіті вранці, і зараз саме настала пора, коли вони привозять свій улов до керхани. Виходимо на поміст і, човгаючи по грязюці, роздивляємось привезену рибу. Злива не вщухає, але рибалок вона не лякає. Та й ми не гаємо часу марно.

В одній партії трапляється щось нове. Чудернацька рибка: яскраво-голуба, з металевим відблиском, з обох боків біля голови — круглі чорні цяточки, завбільшки з велику горошину.

— Це риба-сонце. Страшений шкідник. Живиться ікрою інших риб. Колись її завезли сюди з Америки, і вона неймовірно швидко розмножилась,— кажуть нам.

Рано-вранці поміст і призьбу керхани старанно миють і дезинфікують хлорним вапном. Ледве вщухає злива, сторож чи бородатий Ермил підмітають, добре поливають водою, і так кілька разів, аж до обіду.

— Хлорним вапном миємо, щоб не було мух і рибою не пахло,— пояснює нам Харлампій.

І правда, тут, де щодня перекидають, перевантажують тонни риби, нею зовсім не пахне. У воді й на березі роль санітарної служби сумлінно виконують качки.

Один за одним підпливають човни. Улови різні і кількісно, і якісно. Сазан і окунь, сом і лящ, морена й пліточки, такі великі, що навіть не віриться, що це саме пліточки, а не якась інша, зовсім невідома порода риби. І нарешті на додачу — раки. Їх сотнями зсипають у дерев'яні ящики, які складають височезними штабелями на помості.

Навпроти керхани, на тому березі, стоїть кілька будинків. Там рибалки ночують, варять собі їсти, відпочивають, звідти виходять на лов. А в суботу, захопивши, крім квитанції на гроші, трохи риби, яка їм належить, вони повертаються додому, в Махмудію та інші села.

Дощ вщухає. Тома Іванович починає копати черв'яків на краю порослого очеретом, наполовину висохлого болота за керханою. Сідаємо в чорний рибальський човен, Тома Іванович береться за весла.

Вода в каналі каламутна, подекуди кольору кави, по-

декуди майже біла, наче забарвлена вапном. Її так і називають — біла вода.

— Окуні тут є?

— Ні, окуні водяться в чорній воді.

Про «чорну воду» ми чули вже не раз і спершу вирішили, що це назва місцевості. Проте це не так. Попереду в каламутній воді каналу бачимо темну смугу — в канал впадає ерик — ось туди й завертає наш човен.

Досі ми знали ерик тільки з пісні: «Як на чорний ерик, як на чорний ерик гримнули татари, сорок тисяч верхівців!» А зараз пливемо по його воді. Ерик — це вузький природний водяний канал, який з'єднує два лимани, два рукави річки, в даному разі канал Летков з лиманом Підковою.

Обабіч здійсмається стіна велетенських очеретів. П'ять, шість метрів? Напевне, не менше. Справжні джунглі, рясно переплетені в'юнком і пасльоном, якимись невідомими квітучими рослинами, буйними, наче ліани, кущами вільхи й верболозу. Зелений звивистий тунель. По ньому тече темний ерик. Вода зовсім прозора, ніби в гірських потоках. Дно щільно вкрите водоростями, і через те вода здається темно-зеленою, майже чорною. Виявляється, «чорною водою» називають тут чисту, прозору воду, на відміну від «білої», каламутної.

Ерик такий вузький, що Тома Іванович раз у раз відкладає одне весло, а другим просто відштовхується від дна та від берегів. Дивимося в таємничу бистринь — крізь товщу води добре видко царство рослин і риб в усій його красі. Рясні водорості злегка колишуться, ледве хвилюються від швидкої течії. В темно-зеленому, майже чорному підводному лісі риби плавають, мчать, нерухомо стоять, повернувшись голівками проти течії. Окуні, краснопірки, пліточки — часом важко буває визначити породу. Риби схожі на тіні. Вони з'являються поодиноці або табунцями, одні повільні, інші верткі, що снують у воді, мов стріли.

Ерик то ширшає, то знову вужчає. Темна вода, високі стіни очеретів, вузенька смужка неба над головою. Можна уявити, що ти пливеш чорною рікою крізь незайманий ліс, де ще не ступала людська нога...

Несподівано коридор очеретів уривається, очеретяні стіни розходяться, відкриваючи широкий простір неба;

очеретини ріденьким ліском заходять у воду; вдалині над щільною смугою комишів зеленіють верби.

Ерик скінчився — впливаємо на лиман. І тут відразу ж з'ясовується, що ми не в незайманому лісі. За кілька метрів від того місця, де з лиману витікає ерик, стоять сіті. Тут ловлять не так, як на Дніпрі, де закидають сіть і тягнуть її в воді. В лимані вода майже нерухома, як в озері, і сіть тут стоїть на місці. Два довжелезні крила, наче широкі ворота, далі йде щось схоже на лабіринт, проходи, коридори, і все це посередині завершується спорудою, схожою на серце, — сполучення наших сітей і ятерів. Рибалка, не задовольняючись здобиччю, яка потрапила в зрадницький лабіринт, заганяє її туди сам, ляпаючи веслом по лататті, яке вкриває поверхню води, мацає тичкою в зелених зарослях на дні, сполохуючи рибу в схованці. Сіть стоїть на одному місці протягом кількох днів, щоранку з неї вибирають рибу, потім рибалка переносить її далі.

В рибальській бригаді колгоспу «Іскра» — вісімдесят чоловік. Але тут не ловлять всією бригадою відразу. У човні — один, найбільше двоє рибалок.

Тома Іванович зупиняє нашого човна біля вузької смужки очеретів, яка здіймається з води. Ліворуч — широкі простори лиману, праворуч — невеличка затока, вудку можна закидати і тут, і там. Вдалині над очеретами самотньо стримить напівзасохле дерево. На вершині його нерухомо застиг сокіл-рибалка.

Зараз же, тільки ми закинули вудку, поплавець заворушився й хутко навскоси пішов на дно. Підсікаємо — нічого. Вдруге, втретє, вдесьте — все даремно! Нарешті — е! Невеличкий окунець. Їх тут сила-силенна, можна налови́ти скільки хочеш. Але жорсткий чорний черв'як виявляється нікудишньою наживкою. Крізь його цупку, мов ремінь, шкіру окуні не добираються до гачка:

— Поріжте окунця на шматочки.

Ми ріжемо окунця і настромляємо на гачки малесенькі шматочки прозорого м'яса. Тепер залишається тільки закидати й витягати, закидати й витягати. На малесенький шматочок окуня клеє один за одним шість його братів. Рибальство перетворюється на якусь цілком механічну роботу. Ніяких тобі спортивних емоцій. Окунці беруть і на вудку з поплавцем, і на донну вудку, але всі вони майже однакові, досить-таки мізерні, наче ми потрапили

в окунячий дитячий садок. Нічого, день наближається до кінця, завтра попливемо далі, на лиман, а звідти, ми ж самі бачили, рибалки привозили гори величезної, найрізноманітнішої риби.

Вночі вода хлюпає об борти катера, вряди-годи, невідомо чому, прокидаються і галасують качки, десь вдалині одноманітно погукують охриплим голосом нічний птах. Все небо запнуте хмарами, на воді тиша, але вітер, мабуть, полинув нагору й розганяє хмари, бо над нами з'являються світлі клапти неба і навіть виринають самотні зірки, які відразу ж знову потопують у темряві.

Перші, ще затемна, прокидаються качки, слідом за ними в зарослях здіймають галас птахи, потім глухонімих сторож виходить мити поміст, і вже настає день, ясний і безхмарний. Знову пливемо по молочно-кофейному каналу, завертаємо в темно-зелений ерик, випливаємо на лиман, обережно обминаючи лабіринти розставлених сітей.

Лиман Підкову, порівняно до інших, вважають не дуже великим. Проте це відносно, бо перед нами розлилася, мерехтить, виблискує безмежна водяна широчінь. На чистій поверхні, мов великі зелені острови, лежить килимами гладеньке листя — латаття білих і жовтих купавок; далеко в воду заходять зарослі очеретів. Подекуди під човном чути глибочінь, подекуди зовсім мілко. Важко вгадати, де саме берег. Правда, здалека видно вершини верб, але незрозуміло, чи ростуть вони на твердому ґрунті, чи на болоті, чи просто на воді. Ліс очеретів, рясний і щільний, здіймається стіною, але теж невідомо, тягнеться він на метри чи на кілометри.

Тома Іванович ударами весел пересуває човна далі й далі. Смуги чистої води, потім знов зарослі латаття. Сітей безліч. Величезні неводи, ті самі, що утворюють лабіринт, і невеличкі, на кілька метрів довжини. В пом'ятому, поламаному лататті, мов стежка, темні смуга, яку, пропливаючи, залишив човен. Отак видно на траві слід людини або звіра. Раз у раз чорніє човен з самотнім рибалкою. Чути плескіт весел або тичок, що б'ють по воді. Здається, човнів небагато, їх майже не видно на поверхні каналу й в очеретах. Вони несподівано випливають із зарослів, стоять, ледве помітні в очеретяній хащі. Моторних човнів тут нема. Не чути одноманітного «так-так-так» підвісних моторів рибальських човнів, як у нас на Дніпрі.

На лиманах, ериках, каналах плескотять самі весла. Пройти двадцять-тридцять кілометрів на веслах — тут нікого не злякає: це звичайна річ. Лише як настає пора прибережного морського лову, тоді катер або невеличкий пароплав тягне на буксирі до місця лову схожу на чотки низку рибальських човнів. А так здебільшого рибалки обходяться самими веслами.

Тома Іванович кілька разів оглядається назад. Оглядаємось і ми. Вдалині блакитним, нереальним видінням окреслюються в небі знайомі обриси. Це Бештепе — П'ять Гір; внизу під ними розкинулась Махмудія.

— Звідусюди їх видно. І з каналу, і з лиману, і з моря.

Куди б не поплив махмудійський рибалка, він може, дивлячись на цей туманний силует, на цей гірський острівець, який здіймається над степовою рівниною, точно визначити місце, де стоїть його рідний дім. Мабуть, тому так ніжно звучить в устах Томи Івановича слово «Бештепе». І ми самі несподівано відчуваємо приплив ніжного почуття до Махмудії, згадуємо ганок, куди виходили покурити, і айву в саду, і барвисті килимки в нашій кімнаті, і колгоспних гостей, які приходили до нас поговорити.

Колір води в лимані змінюється залежно від місця. Каламутна «біла» знову стає зеленою і прозорою в проходах і там, де впадають і витікають ерики. Лиман Підкова з'єднується ериком з наступним великим лиманом. Лимани і ерики, ерики і лимани утворюють безконечну плутанину водяних проходів і розливів в потрійному гирлі Дунаю.

Де-не-де на гладенькій незайманій поверхні зеленого латаття стримлять з води віхи. Тут безтурботно гладшають, обростають жиром «шарани», яких почнуть ловити тиждень за два. Віхи означають, що це місце тимчасово перебуває під охороною. В хаші водоростів, наче на пасовиську, ніким не полохані, ростуть сазани. А коли тут порозставляють сіті, в пастку полізуть п'ятнадцяти-й двадцятикілограмові велетні, вкриті золотою лускою.

Віддалік від нас раптом заініилась вода, залунав шум. Схоплюються сполохані лисухи, летять бризки з-під крил, здається, наче птахи біжать по воді, а за хвилину в повітря здіймаються десятки, сотні лисух. Пролетівши трохи, вони сідають на воду і знову починають пірнати, плавати, полювати, аж доки їх не сполохає інший човен.

На обрії з'являється нова хмара, вона трохи більша й злітає вище.

— Качки,— каже Тома Іванович.

Правда, це качки. Вони спускаються все нижче й нижче й сідають десь далеко від нас. І знову з'являється хмара. Тисячі качок. Адже зараз осінь, а дунайське гирло обрали собі за місце відпочинку мільйони водяних птахів, які легять з півдня на північ та з півночі на південь. Мільйони птахів пролітають над гирлом, інколи затримуються надовго, бо тут довго стоїть тепла погода; частина знаходить незамерзлі водяні простори й навіть залишається зимувати. А незліченні табуни, сотні видів гніздують тут завжди.

До керхани повертаємося вже смерком. Майже біля самих будівель, мало не поруч з нами, по невисокому схилу тихо йде з берега на гору дивовижна істота, наче маленький чоловічок. Це птах-бугай, «квак». Сирій і безшумний, мов тінь, він анітрохи не боїться будівель та людей біля них і нашого човна. «Квак» поволі, статечно зникає з наших очей, наче йде в якихось своїх, тільки йому одному відомих, дуже важливих і таємничих справах.

Лисухи, качки й птахи-бугаї нам певдивовижу, хоч, звичайно, раніш нам не доводилося зустрічати їх таку силу. Але тут ми побачили дещо й справді дивовижне.

Стоїмо на помості керхани. Високо в небі незвичайним потрійним зигзагом пролітає табун величезних птахів.

— Чаплі? Журавлі? Якісь вони чудернацькі...

— Та це ж пелікани,— спокійно пояснюють нам, як щось само собою зрозуміле.

Тепер і ми бачимо, що це пелікани. Вони спускаються нижче. Добре видно величезні, обвислі мішки під дзьобами. Стоїмо, закинувши голови, аж поки птахи не зникають на обрії за темною лінією пишних вербових верховіть. Справжні пелікани, не опудала, не на малюнку, не в зоопарку. Дикі пелікани в гирлі Дунаю.

— Тут їх повно,— кажуть нам.

Пелікани страшенно ненажерливі; вони знищують неймовірну кількість риби. Та, незважаючи на це, їх охороняють, як рідкісних птахів.

Тільки те й роблять, що жеруть з ранку до вечора. Ніяк не наїдяться. До їхніх гнізд — а вони живуть цілими колоніями — навіть близько підійти не можна, такий там

сморід. Пелікан ковтає рибу й зараз же її перетравлює. Здається, що вона так і пролітає крізь нього. Через те вони стільки й жеруть, мабуть, завжди голодні. А рибаллять як! Поодинці — це само собою, а то збираються цілим табуном, утворюють на воді велике коло і плывуть, стискаючи оте коло, галасують, ляпають крильми, б'ють дзьобами по воді. Переполохана риба збивається всередині, й тоді пелікани визбирують її, точнісінько як рибалка з ятера. Біля їхніх гнізд повно гною, дохлих, наполовину перетравлених риб, як у неприбраному хліві.

Зараз уже жовтень, молоді птахи давно залишили гнізда. Виходить, колонії пеліканів нам не побачити. Як пахнуть їхні гнізда — ми не знаємо, отож немає причини обурюватися з їхньої ненажерливості. Потрійний зигзаг у повітрі був для нас несподіваним видовищем, екзотичним, надзвичайно красивим. Величезні, завбільшки з індика птахи, розтинаючи ритмічними помахами широких крил повітря, пролинули над нами, викликаючи почуття незвичайної пригоди. Скільки таких пригод переживаєш удень і вночі на ріці, де, здавалося б, зовсім незначний випадок може обернутися справжньою подією!

Зустріч з пеліканами була, мабуть, найбільшою нашою пригодою. Бо з рибальством нам таки не пощастило. І на ерику, і на лимані повторювалося те ж саме, що й першого дня, — без упину клювали невеличкі окунці. Де ж ховається велика риба? На що вона клює?

«Прежиданта» не бере невдачі близько до серця. Колись він теж був рибалкою. Рибалка — це той, хто ловить сіткою або на перемет, на сто—сто п'ятдесят гачків, наживлених живцями й крупними черв'яками. Вудка — це просто забавка. І він розважається, витягаючи маленьких рибинок. А ми з докором поглядаємо на такі привабливі й такі обманливі простори лиману.

Невже нам так і не пощастить натрапити на тих величезних рибин, яких щодня привозять рибалки? День у день, цілісінький рік, бо ж керхана працює безперервно. Лови тривають до пізньої осені, зима тут коротка, та навіть і взимку не вся вода замерзає; до того ж рибу ловлять і під кригою. Цілий рік працює керхана, і цілий рік працюють рибалки. Засмаглі, жилаві, загартовані, вони не бояться ні бурі, ні хвилі — справжні морські вовки, хоч тут і не море, а лише широчезне гирло Дунаю, де, мов ліс, шумлять очерети; в болоті ховається кабан, лисніючи ко-

ричнєвою шкуркою, спускається з берега в воду видра, полохливо скаче заєць.

Увечері в керхані нам знову розказують, наче продовжуючи розповідь старого Тимофія, «як було раніш». Ці гарні, працьовиті й сміливі люди стали тепер вільними людьми. Не тільки вільними. З вісімдесяти членів рибальської бригади колгоспу «Іскра» половина — члени партії. Вони не лише працівники, а й господарі дунайського гирла.

Звідси ми ще повинні поїхати в гори, оглянути чудові букові ліси, прекрасну долину Прахови, міста, села. Ми повинні побачити безліч захоплюючих, дивовижних речей, зустріти багато цікавих людей, нас чекають прекрасні, незвичайні дні в цій прекрасній країні наших друзів. І все-таки ми із справжнім жалем прощаємось і з керханою, і з Махмудією, і з усіма, з ким тут познайомились. Ні, нам не доведеться розповідати друзям захоплюючі історії: «Коли ми рибалили на Дунаї... уявіть собі... ось такенна, ні, мабуть, не помиляюсь ще більша...»

Чесно кажучи, ми спіймали в Дунаї лише маленького рожевого сомика та зо два десятки невеличких окунців. Зате такої кількості риби ми не бачили ніколи в житті. А краса дунайського гирла, добрість і гостинність людей, з якими ми зустрічались, і невимовна чарівність природи стократ винагородили нас за невдале рибальство. І залишилися в нашій пам'яті, як усякий добрий, ясний спогад,— назавжди.

Несподівана Румунія

Сьогодні немає незнаних країн. Про кожну країну, на якому б континенті вона не була, ми маємо більш або менш докладні відомості, запозичені з книжок, з кінофільмів або з преси. Зіставлення на місці підтверджує ці відомості, уточнює їх або частково змінює.

Коли я побачила в Індії різноколірних папуг, які перепурхували у верховітті квітучих дерев, зграї мавп на полях і відчула якісь особливі пряні пахощі, що линули з тисяч квітів і трав, це була Індія, вже знайома мені з барвистих описів мандрівників, з ілюстрацій, з епосів «Махабхарата» й «Рамааяна»².

Приїхавши до Парижа, я знайшла вулиці, змальовані ще Бальзаком. Такі ж, як у Мопассана, були Єлісейські Поля і Булонський ліс, а собор Паризької богоматері й Сена — точнісінько, як на відомих картинах.

Виїжджаючи в Китай, я знала заздалегідь, що побачу безліч нових, несподіваних речей.

Але так воно вже склалося, що, мандруючи по світу цілих одинадцять років, я потрапила до Румунії лише зараз.

Румунія? Звичайно, я знаю про неї майже все. Це ж та сама Румунія, яка до війни сусідувала з Польщею, це ж звідти молодий тоді король Міхай³ приїжджав з візитом до Варшави. Румунія — країна неймовірних злиднів: босі селяки, пісна мамалига, придворні скандали, фашистський режим, залізна гвардія. Маленька, нещаслива, бідна країна, звідки часом, невідомо чому, лунало на всю Європу прізвище того чи іншого письменника, книжки якого широко розходи-

лись серед читачів і знаходили безліч прихильників. Ну й ще румунська нафта. А що більше?

З того часу минуло багато років. На місці тієї, давньої, Румунії виникла Румунська Народна Республіка. Звичайно, багато що змінилося, відбулися ґрунтовні перетворення, але перетворення, так би мовити, нормальні, сподівані. Отож треба тільки до того образу, який з днів дитинства й молодості сформувався в моїй уяві, внести деякі, заздалегідь передбачені, корективи. Ні, я не чекала для себе в Румунії ніяких відкрить, не розраховувала ні на які несподіванки.

І раптом...

Раптом виявилось, що я знала про Румунію, про цього сусіда, який межує з Україною, менше, ніж про далеку Індію, не кажучи вже про Швецію, Францію чи Італію. Я побачила нову, незнану країну, і всі мої уявлення виявилися зовсім іншими, ніж дійсність. І не тільки тому, що мої відомості були застарілі. Насамперед тому, що вони були фальшиві в своїй основі.

Стара аксіома: Румунія — бідна країна. Відомо, що навіть у місто селяни ходять босі, платня державним службовцям і вчителям нижча, ніж в будь-якій іншій країні, відсоток неписьменних найвищий у Європі. Але тоді, свого часу, чомусь нікому не спадало на думку: через що це так? І чи справді ця бідна держава — така вже бідна країна? Мабуть, у зв'язку з тим, що писали й говорили про злидні в Румунії, нікому також не спадало на думку, гарна це країна чи ні. Швидше, думалось, що от така собі, досить сіренька й звичайна.

І ці два переконання, які збереглися в моїй свідомості з дитинства й юності: Румунія — країна бідна і не дуже гарна, довелося мені відразу ж перекреслити й замінити зовсім іншими. Румунія — країна надзвичайно багата й надзвичайно красива.

Бідна країна. А як виглядає дійсність? Найбільші запаси нафти в Європі. Одне з перших місць у світі щодо запасів металу. Буре вугілля високих гатунків. Лігніти⁴. Залізна руда, марганець, свинець, цинк, мідь, золото, срібло, ртуть, поклади кам'яної солі, яких могло б вистачити для всього населення земної кулі на кілька тисяч років, мінеральні джерела, граніт, мармур. От що криє в собі ця «бідна» земля.

А на поверхні? Чи не найбільші в Європі ліси. Шість мільйонів гектарів дуба, бука, граба, липи, ясена, смерек і ялин. Чорноземля і родючі бурі ґрунти. Величезна кількість риби в морі, річках та озерах.

Звідки ж ці давні румунські злидні, які вже стали прислів'ям?

Відповідь дуже проста. Досить заглянути до енциклопедії й перечитати сухі, короткі речення: «За даними 1938 року участь іноземного капіталу, у видобутку нафти — 92%, електроенергії і газу — 95%, в металургії — 74%, в хімічній промисловості — 72%, деревообробній — 70%».

З наведених цифр неминуче виникає, що довоєнна Румунія, хоч начебто й мала «незалежність», власний уряд та власного короля, була просто колоніальною чи напівколоніальною країною, багатства якої майже цілком перебували в руках чужоземців.

Сьогодні, коли вже визволяються народи Азії й Африки, ми часто забуваємо, що колоніальні країни не так давно існували не тільки на азійському чи африканському континенті, але й у самій Європі. А тільки пам'ятаючи про це, можна до кінця збагнути цинізм представників імперіалістичних держав, які проливають крокодилячі сльози над долею країн «за залізною завісою» і декламують про «вільний світ», протиставлячи його країнам табору соціалізму. За тими крокодилячими слізьми криється щирий біль — спогад про 95 чи скільки там відсотків, втрачених назавжди... А в Румунії ще ж була казково дешева робоча сила, про яку капіталісти навіть і мріяти не могли у власних країнах...

А кому належали чорні й бурі ґрунти Румунії? 32% перебувало в руках поміщиків, 20% — у куркулів, а селянська маса, що становила 92% загальної кількості господарств, мала лише 48% всієї землі. Сімдесят тисяч селян взагалі були безземельні. Сімдесят тисяч наймитів, батраків — величезні запаси робочих рук для поміщиків і не тільки для поміщиків. А якщо взяти до уваги чудові будинки в Бухаресті й палаци в горах навколо королівської резиденції, які належали вітчизняним та іноземним фабрикантам і капіталістам, — звичайно, Румунія таки мусила бути країною босих селян, голодних службовців та вчителів, визискуваних робітників, найбіднішою країною в Європі.

А в цій найбіднішій в Європі країні найбіднішою округою була Добруджа, тепер область Констанца.

Саме звідси ми починаємо знайомитися з Румунією.

Вже дорогою бачимо, скільки сягнути оком, на десятки кілометрів — безкрайні простори полів. Їх не перетинають межі, утворюючи шахівниці, такі характерні для сіл з індивідуальним селянським господарством. Вже давно зібрано пшеницю, зараз закінчують збирати кукурудзу й соняшник, частина ланів вилискує проти сонця глибокою чорнотою ріллі. Орють трактори. Їх дуже багато. Румунія ще не має власного виробництва легкових машин, але виробляє грузовики, різноманітні сільськогосподарські машини й трактори в кількості, якої досить не тільки для власних потреб, а й для експорту. В самій тільки області Констанца тракторів більше, ніж було перед війною в усій Румунії.

Без кінця-краю стеляться простори велетенських ланів. Відсоток колективізації в країні — дуже великий, а область Констанца колективізована на сто відсотків.

Три роки тому до колгоспу «Іскра» належало лише тридцять родин з усього села, а сьогодні належать усі, тобто кілька сотень.

Вздовж широких вулиць — просторі, чисті будинки з ганками-верандами, з літніми кухнями на подвір'ях, з невеличкими садками та городами. Недалеко за рогом — крамниця, на сусідній вулиці — кіно. Люди добре вдягнені, більшість дітей в червоних піонерських краватках. Ніхто з дітей або дорослих не минає нас без приязного усміху й привітання. «Бона сера!»⁵ — «Здрастуйте!» — «Добривечір!» — чуємо ми щохвилини одне й те саме привітання трьома різними мовами, залежно від того, до якої національності належить той, кого ми зустріли. В Добруджі живе багато різних національностей: румуни й українці, росіяни й турки, македонці й татари, греки й італійці, цигани й поляки. І в Махмудії нащадки запорізьких козаків, російських старовірів, румуни живуть разом і працюють разом, в цілковитій гармонії та згоді.

Ми на три дні оселяємося в одній з хат. Знайомимося з головою колгоспу, з членами правління, з секретарем партійної організації, з головою сільради та з директором школи, який, видно, бере активну участь в усіх справах села й колгоспу. Нам розповідають і пока-

зують, що зроблено протягом трьох років. Будівлі господарських ферм вкриті черепицею. Ми оглядаємо довгий будинок, де лежать і стоять бочки з вином і порожні.

Це ж саме пора винобрання. На вільному повітрі стоїть велетенська діжка, де з тихим булькотінням ферментує темне, майже фіолетове сусло.

В колгоспі «Іскра» вирощують виноград, пшеницю й кукурудзу, викохують корів, овець і свиней. Крім того, працює рибальська бригада на вісімдесят чоловік.

Коли ми розмовляємо з людьми в колгоспі, нас вражає насамперед одне. Тут за три роки зроблено нечувано багато. Але колгоспники, показуючи нам свої досягнення, майже не згадують про них. Говорять передусім про плани й проекти. Про нові будинки, цегельню, різні майстерні, про зрошення, про різноманітні поліпшення в господарстві. В усіх, з ким ми говоримо,— безліч проектів і до того ж не голосливих, а таких, що вже перетворюються в життя. Люди повні ентузіазму. Кожна здійснена справа відразу ж перестає бути істотною, бо вже думають про наступну, розробляють, планують її. Де подівся голодний, темний, прибитий злиднями і цілковитою відсутністю перспектив і надій селянин довоєнної Румунії, найменший протест якого топили в крові?

Сьогодні це — господар своєї землі, завбачливий, розумний, який дедалі глибше розкриває багатства цієї землі та вміє їх використовувати.

З Махмудії їдемо на канал Летков, який тягнеться в глиб дунайського гирла. Їдемо, щоб побачити, як реалізують на цьому каналі велетенські плани, котрі саме почали здійснювати.

На обох берегах — зелені джунглі, крізь які по мілких водах насилу протискується наш невеличкий катер.

Від каналу ідуть нові розгалуження, що їх саме почали рити. Непрохідне море очеретів стає дедалі більш доступним. Треба, щоб машини могли добратися до всіх його масивів, щоб можна було сплавлити очерет по Дунаю, перевозити на фабрики. Створено науковий інститут переробки очерету, який досліджує всі можливості цього матеріалу та виробів з нього.

Як звичайно в таких випадках, зразу ж окреслився конфлікт поміж організаціями, які відають рибаль-

ством, та організаціями, що відають переробкою очерету. Але цей конфлікт теоретично вже розв'язаний. Вирішили, що гирло Дунаю повинне мати одного господаря, який відповідатиме за всі справи, що тут виникають, і зуміє утримати їх у гармонійній рівновазі. Бо ж постає ще одна проблема — охорона природи.

Дунайське гирло — величезний природний заповідник, де гніздують, звідки летять чи затримуються тут на довгий час мільйони водяного птаства з усього світу. В хащах очеретів знаходять притулок різні тварини, і рослинний світ тут також надзвичайно багатий і різноманітний. Як використовувати очерет, ловити рибу і водночас охороняти природу, щоб заради короткочасних прибутків не наробити помилок, які можуть боляче відгукнутися в майбутньому? Саме тому повинен бути один господар, тобто одна організація, яка б відповідала за все господарство в дунайському гирлі. Що так воно буде найближчим часом, кажуть нам і в Тулчі, і в Бухаресті: над цією проблемою працює і румунська Академія наук, і наукові інститути, і дослідні станції.

Та не тільки академії й інститути. З нами говорить про це старий сторож на селі, і колгоспниця, і рибалка, якого ми зустріли на березі; ця проблема стала вже спільною для всіх. Проста людина в Румунії мислить по-господарському не тільки про те, що безпосередньо стосується її колгоспу, ферми чи села. Обрії колгоспника чи рибалки набагато ширші, вони охоплюють усю країну — і люди відчувають себе повноправними громадянами й господарями своєї країни. Тут, де ще порівняно недавно запанував новий лад, в свідомості вже з'явилися нові риси, які ми вважаємо за цілком нормальні для радянських людей. А це ж одна з тих принципових відмін, які відрізняють більшість людей з капіталістичних країн від громадян соціалістичного табору.

На двадцять другого кілометрі каналу — керхана, щось на зразок бази, де рибалки здають свої улови. Дерев'яний поміст веде до просторої будівлі, де стоять бочки та зберігається риба, чекаючи на суденце, яке щодня приходить по неї з центру рибної промисловості — Тулчі. Обслуговують базу троє — завідувач, його помічник і сторож. Рибалка може здавати рибу на будь-яку керхану, найближчу до того місця, де він

ловить. Процедура нечувано проста. На помості стоять великі лозові коші, до берега підпливає човен з уловом, рибалка сам бере потрібну йому кількість кошів, вивантажує рибу, сортує її за гатунком та розмірами, з допомогою сторожа переносить кіш на вагу, що стоїть під дахом біля входу; завідувач чи його заступник зважують рибу й видають рибалці квитанцію, за якою він одержить гроші в своєму селі або колгоспі.

Навпроти керхани — будинки, де рибалки ночують, готують собі їжу, відпочивають, щоб знову рушити на лов. Хто живе далеко, залишається тут на цілий тиждень і тільки в неділю повертається додому.

Ми залишаємось на керхані на два дні, випливаючи звідти човном на ерики й лиман, що зветься Підковою. Рибалки розповідають нам, як було раніш та як стало тепер.

Я добре знаю цю рибальську долю ще з життя довоєнної Польщі, знаю купців-хижаків, які облутували неписьменних селян Полісся параграфами складних угод, постачали їм напівгнилі сіті та збирали рибу за безцінь, і слухаю розповідь румунських рибалок, мов щось добре знайоме. Тепер сіті, човни, все зняряддя дає держава, держава платить за рибу; рибалка заробляє, він став вільним працівником у своїй країні.

Слухаючи розповіді рибалок у гирлі Дунаю й згадуючи Полісся, я думаю про заморську декларацію на тему «невільницької праці в країнах народної демократії».

Іде дощ, але рибалки не звертають на нього уваги. Високі гумові чоботи, плащі з каптурами добре захищають їх од зливи. Вони високі, дужі, спритні, з зазмаглими обличчями. Лагідно й весело звучать голоси, коли вони перегукуються з човна до човна. Назавжди минув час, коли рибальська праця була невольницькою, а життя — неволею.

З гирла Дунаю повертаємось до Бухареста через Констанцу. Оглядаємо Мамаю й Ефорію, приморські румунські курорти. Широкий обрій блакитного моря. Піщані пляжі, що тягнуться цілими кілометрами. А далі серед квітів і дерев ясніють нові будинки — легкі, гарні, барвисті. Вдало використане скло надає їм прозорості: кремові, салатові, блакитні кольори гармонують з барвою золотого піску на пляжі, з блакиттю моря й

неба, зеленню дерев. До війни цей чудовий морський берег майже не використовували. Не було транспортних зв'язків між Бухарестом та узбережжям. І до того ж це була Добруджа, найбідніша в той час область Румунії. Капіталістам було не вигідно будувати готелі, ресторани в злиденному краю, де все довелося б привозити здалека. Тому свої палаци румунські багатії будували десь-інде — в горах, в Сінайї, біля королівської резиденції. Чудовий морський берег був тоді «не модний» і лежав пустою, нічого не даючи країні. Тепер він став джерелом здоров'я, місцем відпочинку десятків тисяч трудящих Румунії. Адже красою й опорядженням це узбережжя сміливо може конкурувати з приморськими курортами Франції й Італії.

Нову архітектуру, так само гарну, як і в Мамаї та Ефорії, ми бачимо в Бухаресті й інших містах. Ясні, веселі кольорові будинки, повні сонця й світла, без усяких так званих «прикрас» та непотрібних наліпок. Доцільність, простота, уміле використання властивостей матеріалу створюють гармонійну цілісність не лише окремих будинків, а й площ, вулиць, кварталів, вписаних у зелень скверів, бульварів і парків, яких тут дуже багато.

Скрізь, де б нам не доводилось бувати, бачимо, як кипить праця, як зростають нові будинки, вулиці, фабрики, комбінати. На деяких будівництвах не припиняють роботи навіть у неділю. Навколо Плоешті зростає цілий ліс нових нафтових бурових вишок. Не даремно ж румунські товариші, даючи нам виданий у 1959 році путівник по Румунії, застерігали, що він уже встиг застаріти. Ми пересвідчуємося в цьому самі. Більше того, видані вже в 1960 році короткі путівники й збірники втратили свою актуальність протягом кількох місяців. Життя пішло вперед бурхливо й швидко.

І саме тому, що тут так гарячково працюють над розвитком нового життя, нас вражає, як уміють в Румунії турбуватися про збереження всього цінного, що існувало в минулому й повинне залишитися надалі.

В Констанці оглядаємо археологічний музей. Йому лише три роки. Важко повірити, що цей музей утворився не протягом довгих десятиріч зусиллями й працею цілих поколінь вчених. Все сплановано ясно й прозоро. Переходячи з зали до зали, ми наче мандруємо

по історії Добруджі — з часів первісної людини, через гумельницьку культуру, період окроманів⁶, пастухів-кочівників та перші гето-дакійські князівства⁷; і далі: скіфи, період грецьких колоній⁸, панування римлян, середньовіччя. Археологічний музей в Констанці розповідає про складну, буйну й барвисту історію цієї землі так зрозуміло й образно, що її запам'ятовуєш назавжди, краще, ніж коли б ти простудіював цілі гори книжок і документів.

Музей Бухареста відкрито лише два роки тому. Тут можна оглянути все, що діялось на тому місці, де зараз височить столиця Народної Румунської Республіки,— від найдальших епох, через незліченні століття, аж до сьогоденного дня. Ми бачимо, як змінювався побут, розвивалась культура, як боролась за свої права гноблена людина, як виникало, зростало, розвивалося місто, яких воно зазнавало змін, і, нарешті, що йому дала народна влада.

Виходячи з музею, ми вже зовсім іншими очима дивимося на Бухарест, інакше його оцінюємо й розуміємо.

В бухарестському Парку культури є надзвичайно цікавий музей, присвячений селу. Це не музейні вітрини, а справжні хати й будинки, в справжніх садках, за справжніми тинами, по-справжньому опоряджені всередині: показ народної архітектури, мистецтва й побуту протягом останніх трьохсот років. Науковий, матеріалістичний підхід дав румунам змогу відтворити повноцінний образ села в його соціальному й історичному розвитку. Експонати привезено з усіх районів Румунії. Цей музей став неоціненним джерелом матеріалів для істориків, художників, архітекторів, письменників та працівників промисловості, навіч показуючи те, що було створене протягом сторіч, що було зумовлене духом, серцем і вдачею румунського народу.

Ми бачили ще один музей — єдиний у своєму роді. Це стародавня страхітна тюрма Дофтана, де гинули найкращі сини румунського народу, селянські повстанці (1907 року) й робітничі діячі, а в період між двома війнами — румунські комуністи. Товстелезні мури, залізо й камінь, камінь і залізо. Довгі коридори з рядами камер. Кам'яні нори з двометровою поверхнею, з віконцем, замазаним гудроном. Залізне ліжко, на ньому солом'яна мата й клапоть бавовняної ковдри. Більшість

в'язнів у цій тюрмі для політичних «злочинців» сиділа в одиночках. Є ще величезний відділ — «темний». Тут у таких самих кам'яних норах — ні вікон, ні ліжка, ні солом'яної мати, ні ковдри, лише голий камінь. В цих «темних» камерах деякі в'язні сиділи цілими місяцями. Ми оглядаємо кайдани, в які їх заковували, — якісь зовсім середньовічні: товстелезні ланцюги, масивні обручі. Вага — сімнадцять кілограмів.

Тюрма й зараз до найдрібніших деталей має такий самий вигляд, як тоді, коли вона була знярядям терору буржуазних та фашистських урядів. Її зберегли як документ, що промовляє з нечуваною силою. На дверях камер таблички: ось тоді й тоді, стільки й стільки років сидів товариш Георгіу-Деж, товариш Ківу Стойка, товариш Боднараш.

Ми читаємо на дверях страшних «темних» камер імена й прізвища людей, які сьогодні стоять на чолі партії й уряду Румунії. І це теж причина того, чому Румунія сьогодні виглядає саме так.

Присутність партії відчуваєш на кожному кроці. В Центральному Комітеті, в обкомах, в райкомах ми бачимо старих, випробуваних у довгій боротьбі товаришів і поруч — молодих, які ще недавно працювали на фабриках, колишніх робітників, завзятих, повних ентузіазму. І до того ж бачимо їх не тільки в кабінетах. Секретаря райкому Тулчі ми, приміром, зустріли за п'ять днів, мабуть, разів чотири на селі, в колгоспі, на каналі. Діяльність партії видно на кожному кроці, вона тісно зрослася з життям Румунії. Партія керує й турбується про все, заглядаючи в найдальші закутки. Партійні організації — міцні й сильні. В Махмудії з вісімдесяти рибалок в бригаді сорок — члени партії. В цьому ж селі — величезна молодіжна організація.

І через те стає зрозуміло, чому так швидко й організовано проходить колективізація, чому в країні вже нема й сліду приватної торгівлі. Ця народна республіка по-справжньому, повністю стала країною соціалістичного ладу. Мабуть, саме через те ми й відчуваємо себе тут, наче в себе вдома. І, дивлячись на румунську дійсність, радіємо, що в цьому є й наш вклад: адже допомога Радянського Союзу, подана румунському народу, теж наблизила Румунію до наслідків, які ми бачимо сьогодні. А ми ж були тут не так довго й побачили

лише частину того, що вже зроблено та що робиться.

І скрізь — на селі, в місті, на вулиці, в парку, на до-розі, в крамниці, в музеї — до нас, радянських людей, повертаються приятні обличчя. Перед самісіньким від'їздом, на зустрічі в «Арлюсі», ми дізнаємось, що Товариство румунсько-радянської дружби ще три роки тому мало шість мільйонів членів. З того часу ця кількість значно збільшилась.

Нагадаємо, що в Румунії близько вісімнадцяти мільйонів населення; отож, коли ще відкинути дітей, виходить, що майже кожна друга людина, яку ми зустрічаємо в цій країні, — наш організований друг.

Ми повертаємося з Румунії повні вражень, закохані в її природу, в людей. І тепер, коли я читаю й чую підлі, дурні вигадки діячів імперіалістичних держав про «поневолені країни» та про «невільницьку працю», хочеться, як незламний аргумент, показати всьому світові Румунію. Саме тому, що тут контраст з минулим, мабуть, найяскравіший, різниця з минулим найдужче впадає в очі, зміни — найбільші. Колишня країна злидарів — бідна країна босих селюків, неписьменних та безробітних, країна в'язниць і терору, колонія іноземного визиску — і сьогоднішня Румунія — вільна країна соціалізму, квітуча, багата, гарна країна вільних людей і радісної творчої праці.

Легенда про Дофтану

Спи, синку, спи! Вже зайшло сонце за гори, вже тремтить перша зірка в небі. Спалахують вогні у вікнах Кимпани, діти лягають спати. Спи, синку, спи. Не тобі — собі, далеким зорям, долині, по якій стелиться лагідний присмерк, вогням Кимпани розповім легенду про твоїх батьків і дідів, легенду про Дофтану.

Кам'яні мури, високі стіни, залізо й цемент, цемент і залізо. Поміж одним муром і другим — широкий рів, над ровом — будки вартових. Не перейти високого муру, не перескочити рову, нема звідси виходу. Тільки один — ногами вперед, для мертвого тіла, яке вічним мовчанням зберігає таємницю смерті.

Високі мури, широкий рів. На схилі гори, червоної, рожевої й золотої від барвистих осінніх дерев, темні мури: тюрма.

Спи, синку, спи! Тихо лине пісня над полями, золоті блиски згасли на горах, мерхне річка вдалині. Бринить пісня, плескотить річка про те, що було давно й минуло назавжди.

Бринить пісня, плескотить річка, шепоче вітер легенду про Дофтану.

Ходить за плугом твій дід. Босий, в штанях з вибіячаного полотна, зітканого чорними, спрацьованими руками твоєї бабусі. Лягає скиба за скибою. Не своя — чужа земля.

Від світанкових променів до нічного мороку оре твій дід панську землю. Хилиться твоя бабка з ранкової зорі до темної ночі: поле панський город. Широкі, далекі, неозорі панські землі. Довгі скиби, без кінця й краю. Від світанку до смеркання, від світанку до смеркання.

Економ, лановий, батіг над головою, короткий сон в замшілій хатині, пісна мамалига, гіркий хліб.

Твій дід випростовує згорблену спину. Гнівno сти-скає кулаки. Спалахують старі очі молодечим вогнем. Палає серед темної ночі панський маєток. Палають темної ночі будинки, клуні, комори. Б'є в небо червона заграва пожеж Коса й вила, кілок і сокира — все добре, коли прорубуєш шлях до свободи.

По Молдові, Валахії⁹, понад водами широкого Ду-наю, по всій румунській землі мчить гнівна пісня, мчить вихором дев'яцот сьомий рік, рік селянського по-встання.

Але тій пісні відповідають постріли. Марширують загони каральних експедицій. Вже палають не маєтки, а села

Спи, синку, спи! Ласкава румунська земля, гарна румунська земля, і зорі нових днів пильнують твій сон. Давнина пішла в безвість, минула на віки вічні.

В кайданах, босоніж женуть твого діда по кам'я-нистій дорозі. Одинадцять тисяч розстріляних — оди-надцять разів по тисячі селянських тіл. Ударами при-кладів женуть з усіх кінців закутих, зв'язаних селян. На схилі гори, на зеленому узбіччі гори — темні стіни, залізо й цемент, цемент і залізо: тюрма Дофтана.

Твій дід заходить під склепіння, що відгукується глухою луною. Тягне на босих, закривавлених, наболі-лих ногах кайдани. Обручі завтовшки в долоню, ланцю-ги з ланками, мов чоловічий кулак. Сімнадцять кілогра-мів заліза тягне на закривавлених, босих ногах твій дід.

Гудуть луною коридори. Заповнюються камери. Не побачить твій дід ясного неба, не вловить вітру з гір, не почує, як шепотить річка в долині. Кам'яний мішок, а в ньому — кам'яні камери. Замазані гудроном ма-ленькі віконця. Залізне ліжко, солом'яна мата, клопоть подертої ковдри. Капотить із стін роса вогкості.

Ударами прикладів штовхають твого діда до темної камери. Тут вже немає маленького віконечка з більмом гудрону, немає залізного ліжка з солом'яною тонкою матою. Тільки чотири голі стіни, кам'яна стеля, кам'я-на підлога. Два квадратних метри темної камери — стільки, як у могилі. Хочеш — сідай на мокрий цемент, хочеш — стій босоніж на мокрому цементі, хочеш — ля-гай на нього в тюремному лахмітті. Темрява й тиша,

тиша й темрява. Не день і не два, не тиждень і не місяць. Звідси, з темної камери, виведуть твого діда у ясний день. Він буде мружити відвиклі від світла, підпухлі очі, безсило хитатиметься на відвиклих від ходіння набряклих ногах, перше ніж упаде від останнього залпу. Твій дід, повсталий селянин, один з одинадцяти тисяч. Хто зна, про що він думає в смертну годину? Може, згадує свого батька, який загинув у вісімдесят восьмому році, коли топили в крові черговий селянський бунт? А може, думає про тебе, синочку, про тебе, який ще не народився, але спокійно спатиме колись у новій хаті нової Румунії, з усміхом увіходячи в нове життя?

Спи, синку, спи! Де ж поховають твого діда-повстанця? Дешево селянське життя, нічого не вартий селянський труд. Заріють, присиплють землею в рову його натруджені босі ноги, його руки, почорнілі від праці, змерхлі, але ще гнівні очі.

Плинуть роки над чудовою румунською землею. Тече по чудовій румунській землі піт і кров. Народжуються і вмирають люди, змінюється обличчя світу. Близько, тільки сягнути рукою, там, де сходить сонце, за рікою Дунаєм, за зеленим степом переможно майорить червоний стяг. Але тут, на румунській землі, стоїть непохитно, хмурною тінню лягає на життя тюрма Дофтана. Ночі й дні, ночі й дні. Залізо й цемент, цемент і залізо. Потоплено в крові страйк гірників у Лупені, придушено боротьбу залізничників з Гривіци — і все вкриває гуркіт брами в Дофтани, яка зачиняється за в'язнями.

Народжуються, виростають і старіють люди. Не старіє тільки залізо й цемент Дофтани. Ті ж самі кайдани, які тягнув на ногах твій дід, тягне зараз твій батько, румунський комуніст.

Довгий коридор, темні камери. П'ятдесят днів голодування в кам'яному мішку темної камери. Тобі скажуть, синочку, що цього не може бути... Що не витримає людина п'ятдесят днів без їжі. Як хто, синочку, як хто... Витримає комуніст, прапорonosець волі, — аж поки його на п'ятдесятій день не схопить за горло рука поліція. Запишуть кати фальшиву лікарську посвідку в тюремні книги, мовляв, умер від виснаження. Повірити легко — п'ятдесят днів без їжі в кам'яному мішку

камери. Не вір, синочку! Брешуть слова, записані в тюремній книзі, у картці в'язня темної камери. Його передсмертний поклик голосно пролунав у коридорах, стогоном обізвався під кам'яним склепінням, вилетів за мури вигуком протесту.

Лине по світу легенда про Дофтану. Легенда про боротьбу й смерть.

В похмурому цеху тюремної майстерні знайде наглядчач червоний стяг з чітким, коротким написом: «Хай живе Радянський Союз!» В кам'яному мішку камери живе, бореться, не здається румунський комуніст. Кров у тюремних коридорах. Кров на цементній підлозі. Народжується з крові сила, полум'ям вибухає ненависть; не зламають вільного духу темрява, постріли вартових, тортури.

Прилітають птахи, ширококрилі пелікани й рожеві фламінго в очеретяні хащі зеленого гирла Дунаю. Відлітають в далекі краї, за море. Зацвітає весна луговими квітами, осипається осінь червінню букового листя. Змінюється світ. Сірою кам'яною скелею здійсмається Дофтана понад річкою в долині.

Спи, синочку! Не задушить, не зломить, не розтопче Дофтана волі до боротьби, мужності полум'яних людей, прапороносців революції.

Осінім золотом одягаються узгір'я. Це вже жовтень сорокового року. А в Бухаресті, синочку, а в столиці — генерал Антонеску. В крові руки генерала Антонеску, по коліна бреде в крові генерал Антонеску, володар життя й смерті. Гітлерівський посіпака, фашистський диктатор, кат румунського народу, запроданець генерал Антонеску.

То не далекий грім, не море б'ється об берег, не вихор гуде в горах. Глибоким зітханням здійсмаються груди землі. Здрігається земля. Розкриваються розколини, падають скелі, піниться ріка. Тікають люди з будинків, що валяться долі.

Смуги на стінах Дофтани, розколини в мурах Дофтани. Звідси не вийдеш, не вибіжиш у поле, тут нема порятунку, коли почнуть валитися кам'яні стіни.

А за кам'яними стінами — сотні в'язнів, цвіт румунського народу, найкращі його сини.

Гнівний поклик лине по всій Румунії: перевести в'язнів з Дофтани!

На сесії Всесвітньої Ради Миру. Берлін, 1951 р.

Посміхається генерал Антонеску. Виряджає в тюрму Дофтану комісію: інженерів, учених спеціалістів, готових ствердити все, що він каже.

Пишуть інженери, мій синку, люди без честі й совісті, запроданці фашистської влади, що міцні мури Дофтани, що нічого не загрожує в'язням: хай спокійно чекають тюремної смерті.

Не багато, не мало минуло часу з тієї хвилини, коли підписали експерти свій вчений висновок. Не багато, не мало: двадцять один день і двадцять одна ніч. Три тижні тюремного життя-смерті.

Десятого листопада знов тяжко зітхнули, глухим гарчанням обізвалися гори. І завалилися дахи Дофтани, розсипались руїнами стіни Дофтани, ховаючи під уламками сотні в'язнів, що сиділи в камерах.

Поранені й убиті, вбиті й поранені похмурого листопадового дня. Поранений в'язень відкопує пораненого товариша з-під кам'яних брил, з-під уламків заліза, з-під звалищ цементу. Мертві тіла в кам'яній труні. Ллється кров по руїнах, гори уламків, червоні від крові.

Спи, синку, спи! Золоті зорі світять над румунською вільною землею. Підростеш, тебе візьмуть за руку, поведуть по стрімкому схилу на високе узгір'я, де стоїть Дофтана. Вона відбудована, така, як і була. Ми зайдемо вдвох, ти і я, крізь широку браму, попід високим склепінням — в музей Дофтани. Глянеш, синочку, на дебели ланцюги, на обручі кайданів, які волік на ногах твій дід. Пройдеш вогким коридором, що диха холодом у найбільшу спеку, заглянеш крізь вовчок в глибоку світлої камери, де вікно замазане гудроном, в глибоку «темної» камери, де місяцями лежав на мокрому цементі твій батько-комуніст. Щоб ти не забув, мій синку, щоб не забув...

Почуєш луну далеких кроків під склепінням проходів. Луну селянських кроків з дев'ятого року, луну кроків гірників з Лупані, луну кроків залізничників з Гривіци, нафтовиків з Плоешті, луну кроків тих, які тут вмирали за тебе, синку, за твої ясні очі, за твій ясний день...

Почуєш, мій синку, брязкіт кайданів, що тут дзвеніли колись, луну покрику, що згас під високим склепінням, луну останніх слів в'язнів, які гордо вмирали

в Дофтани, прочитаєш рапорт стражника, який знайшов у цьому кам'яному мішку клаптик червоної матерії, невідомо як переданий сюди, і напис, вишитий руками в'язнів: «Хай живе Радянський Союз!»

Ти почувеш у тюрмі, яка вже перестала бути тюрмою, страхітну, криваву й похмуру легенду про Дофтану. Щоб ти знав, через що треба було пройти і що треба було витримати, аби прийти до нових днів. Щоб ти знав ціну хліба, який їси, і ціну школи, до якої ходиш, і ціну життя, яким живеш,— щоб ти не забув, мій синку, щоб ніколи не забув!

Похмура легенда про Дофтану! Ні, це й горда легенда про людську мужність, про людську силу, легенда про правду революції.

Ти прочитаєш, синку, на дверях камер прізвища тих, що були тут ув'язнені. І знайдеш ті ж самі прізвища в газетах, і в день веселого Першотравневого свята побачиш на трибуні обличчя людей, на які перші зморшки поклали темні камери Дофтани, на скронях яких у темних кам'яних мішках Дофтани з'явилася перша паморозь. Ти зустрінеш на своїй дорозі не одного, хто пережив місяці й роки ув'язнення в Дофтани, а тепер пише для тебе книжки, будує школи і фабрики, працює для тебе, для румунської вільної землі. Для нього Дофтана — це вже давно минулий злий сон. Але ти мусиш пам'ятати, мій синку, щоб знати ціну свободі й ціну життя, щоб зрозуміти, по якій землі ходиш та де твій друг, а де ворог.

А зараз, поки ти ще малий, спи, мій синочку, спокійно. Не тобі — собі самій, далеким зорям, власному серцеві розповідаю легенду — криваву, похмуру й горду легенду про тюрму Дофтану.

Над морем

Вечорами та вночі з Золотих Пісків видко око маяка, що кліпає далеко в морі. Блискотить і гасне таємничий вогник на обрії. Лише коли він з'являється, бачиш, в якій широкій, безмежній і просторій затоці лежать Золоті Піски.

— Мис Калакрія,— кажуть нам. Вдень його ледве видно; синяста смужка міниться на воді, немов летюча тінь.

В Золотих Пісках квітнуть величезні барвисті троянди. Схили гір, які лагідно спускаються до води, вкриті золотом і червінню густих листяних лісів та чагарів. Гіллястий дуб, липа, граб, кущі в фантастичних барвах осені. Море майже безшелесними хвилями ласкаво мие дрібний золотистий пісок пляжу. Тихий, спокійний, лагідний краєвид.

Та коли їдемо на мис Калакрію з боку Каварни, де була колись грецька колонія, що постачала звідси Венеції й Генуї плоди земні, все змінюється, наче ми опинилися в зовсім іншій країні. Рівнина, що спускається до моря,— сувора й хмура. Ріденька, спалена сонцем трава росте на землі, всіяній камінням.

Тут лежать гладенькі тіла цистерн, а навколо — чорна грязюка. Це маленькі нафтові свердловини, з яких нафту накачують просто в цистерни. Здалека все це схоже на безладне збіговисько машин на затихлому бойовищі.

Грунтова дорога біжить далі, тягнеться степом, де нема ні дерев, ні кущів. Де-не-де здіймаються високі піраміди вирубаного каміння, величезні білі плити — готовий будівельний матеріал. Сполохані куріпки хутко дріботять в бік од машини, перебираючи лапками,

потім здіймаються низько над землею і, лопочучи крильми, опускаються в якусь балочку неподалік. В повітрі нерухомо висить хижий птах.

— Навесні тут усе вкрите квітами,— кажуть нам. Але зараз нема квітів. Кам'яна пустка.

А от і мис Калакрія. Вузька смуга, що тягнеться на два кілометри в море. З правого й з лівого боку — круча, прямовисні високі стіни; дорога біжить по вузькій сідловині. Приглушено калатають маленькі дзвіночки — ми тільки зараз бачимо, що по недосяжних, здавалося б, скелях звиваються вузькі гірські стежки й стежинки, завширшки з долоню, і ввижається, що вівці, які скубуть між каменями ріденьку травичку, можуть от зараз спіткнутися, сприснути і впасти вниз, просто в море, на темні скелі, які наїжачилися з води. Але тут ходять не тільки вівці, а й люди. Коли ми обережно схиляємось над прірвою, бачимо далеко внизу ніби приклеєний до кручі будиночок. Біля порога — море, праворуч і ліворуч — стрімкі скелі, що їх миють морські хвилі, просто над ним — прямовисна круча. Будиночок зовсім казковий, наче оселя карликів на безлюдному острові. Але це не притулок карликів, віддалік у морі — цілий лабіринт закинутих у воду сітей; по кручі тягнуться вниз електричні проводи. Рибальська бригада, що живе в цьому безлюдді, має здобуток цивілізації: електричне світло.

Проходимо кілька кроків, тобто хребет мису на всю його широчінь; з другого боку — те ж саме: прямовисна стіна-скеля і внизу рибальський будиночок. Тільки його вже не змогли приліпити як слід до кручі, одним боком він стоїть на палях, щоб не затопили хвилі.

Тихий безвітряний день. Що діється під час шторму в цих малесеньких ластівчаних гніздах, там, унизу?

— Коли дме північний вітер, мис захищає од хвиль рибалок з правого боку, коли південний — будиночок зліва. А взагалі тут, в затоці, здебільшого тихо. Частіше дме північний вітер, а він сюди не досягає.

Можливо. Обережно дріботять по кручі вівці, тихо побрязкуючи дзвіночками. Камені, скелясті брили не тільки лежать на поверхні, відчувається, що й в глибині під нашими ногами — скелі й каміння, аж до блакитного, смарагдового, синього моря і далі, в його бездонній глибочині. Внизу чорніє отвір великої печери, в

якій хлюпоче море. Там ховаються тюлені, рідкісні звірі на Чорному морі, які перебувають під охороною. З цієї печери вони випливають полювати на рибу й бавитися в морі, мабуть, добре знаючи, що їх тут не знайме ніхто.

Тепер уже треба йти пішки. Кам'яна стіна. Тут починається, збудована ще римлянами на початку нашої ери, стара фортеця, яка пам'ятає часи візантійських цезарів і турецьких султанів. Час зруйнував частину мурів, але їх збереглося ще багато. Дорога біжить крізь браму перших укріплень, тягнеться вузьким хребтом, доходить до другої стіни. Там, за брамою, знов височить потужний мур. На хвилину здається, що тут взагалі немає проходу, але дорога звертає праворуч, вузькою ущелиною збігає вниз. Мимоволі думаєш про тих необачних, що колись штурмували цю фортецю. Вузький прохід, три кам'яні стіни, такі міцні, що їх не могли зруйнувати століття, вузька ущелина, де кілька людей могло захищати прохід від цілої армії нападників.

З моря? Ні, з тодішнім озброєнням ніхто не зважився б атакувати фортецю з води.

Вузькою стежкою обходимо мури фортеці. Круча спадає просто в море, наїжене скелями. Стара, прадавня історія Болгарії овіває нас своїм таємничим подихом. Чорні отвори великих печер зяють у скелях, мов пащі фантастичних допотопних потвор.

І раптом з однієї печери вибігає кіт. Звичайний кіт. Не бездомний, зголоднілий, а лиснучий, з гладенькою шерстю добре вгодованої тварини. Він приязно муркотить, треться об наші ноги й підлесливо нявкає, аж поки ми не схиляємось, щоб погладити його по смугастій шовковистій спині, тоді він біжить перед нами, мов провідник, задерши вгору хвоста, і раз у раз оглядається, чи ми йдемо. Приязний, привітний кіт. Він веде нас стежкою вздовж печер; одна з них, величезна, мов кілька зал, з'єднаних до купи, видно, править за кошару, де ночують вівці, що випасаються зараз на схилах скель. В другій — високими купами лежать сіно й солома, видно, запаси на зиму. Отак, мабуть, виглядало тут усе тисячу, дві тисячі років тому, коли ще жила в фортеці на мисі залага. Римська? Візантійська? Турецька?

Кіт чекає, поки ми оглянемо печери. Так, таки чекає, терпеливо й спокійно, а потім біжить далі. Веде нас

по кам'яній стежці, певне, вирубаній колись в камені. Камінь тут скрізь. В камені вирубана й маленька капличка з кам'яною могилою біля неї. Скелі й камінь з усіх боків. І вже не круча з купками трави спадає в море, а темний бескид, покряяний розколинами, наїжений виступами гострих каменів, підмитих знизу хвилями. Внизу стримлять гостроребрі шпилі і нема золотого піску — самі камені, грізні й похмурі. Аж голова паморочиться, коли дивишся вниз, і руки мимоволі хапаються за камінь. Кіт сідає в кам'яному отворі, може, колишній бійниці, і, мружачи від світла топазові очі, разом з нами вдивляється в далеке море, вкрите на обрії легкою млою. Історія, історія! Хто дивився звідси, згори, на галери нападників, які підпливали все ближче і ближче, чиї паруси надимав тут вітер, хто падав з цих скель під пострілами аркебузів¹⁰ і катапулт¹¹, на чії голови лилася звідси розтоплена смола в давні, прадавні часи? Хто чув удари весел римських невільників на галерах, що сунули до берега, хто бачив кораблі грецьких купців та півмісяць і зірку на зеленому шовку — знак Османської імперії?

Кіт проводить нас. Біля останнього муру фортеці він зупиняється, наче вже виконавши свою місію. Повертається й зникає в одній з печер. Мабуть, вирішив, що далі ми вже повинні самі дати собі раду.

Знов стоїмо на вузькій сідловині мису. В прірві під нашими ногами — рибальський будиночок і лабіринт сітей, закинутих у море. Широкий, незорий морський простір.

Це ж саме тут контр-адмірал Ушаков¹² розгромив турецький флот. Раптом схоплюється вітер, пронизуючи нас холодом. Північний, той самий, що віяв тоді, в останній день липня тисяча сімсот дев'яносто першого року.

Стоїть під заслоною мису Калакрії турецький флот на якорях. Лінійні кораблі, фрегати, судна й суденця. Майорить зелений стяг пророка на флагманському кораблі Капудаш-паші¹³ Гусейна, командувача морських сил Османської імперії.

З-за мису Калакрія несподівано виринає російська ескадра. Отут, де стоять тепер рибальські сіті, проходить, не змінюючи похідного порядку на бойовий, флотилія контр-адмірала Ушакова, відрізаючи від уз-

бережжя турецькі кораблі, і ловить парусами північний вітер, незважаючи на залпи берегових батарей.

Гримить над затокою майже тисяча російських і тисяча вісімсот турецьких гармат. Вогнем і димом вкривається похмурий мис Калакрія. Луна пострілів відбивається від кам'яних круч. З гуркотом валяться щогли. Безсило лопотять вітрила, клаптями падають у море.

Червоні відблиски на воді. Чи це палають кораблі? Ні, сонце заходить, запалюючи в морі криваві блиски. Не чорний дим, а сива мла стелється по морських просторах. Вже сто сімдесят два роки минуло з того часу, коли вперше кинувся врозтіч гордий турецький флот, коли звідси, з мису Калакрія, ескадра Ушакова до пізньої ночі переслідувала ворожі кораблі, які безладно тікали на південь, і позбавлений флоту султан мусив скласти зброю. Сто сімдесят один рік тому змовкла канонада біля Калакрії. Скільки бомб ще лежить, зарившись у пісок, на дні цього тихого моря, скільки розбитих кораблів всмоктало в себе сипке морське дно?

Далеко на обрії — димок пароплава, що проходить мимо; внизу під нами — нерухомі рибальські човни. Згасає червоний і золотий блиск на воді. Майже чорними стають скелі навколо. Лягає присмерк.

З воріт виходить жінка і, побачивши нас, раптом ніяковіє, поспіхом поправляє темне розсипане волосся, обсмикує блузку.

— Добрий вечір... Пробачте, я не думала, що тут хтось є, і вийшла так собі, попросту.

Вона всіміхається добрим усміхом. З кручі дріботять на хребет мису вівці, ніби відчувши, що тут на них вже чекають. Жінка заганяє невеличку отару за кам'яну стіну. Жінка, вівці, вищерблений столітній мур: ніби ілюстрація до якоїсь старої легенди. Фантастичними зубцями окреслюється в дедалі густішому присмерку мис Калакрія.

Але там, далеко, де суходіл і море злилися зараз в одне ціле, несподівано кліпає вогник. Спалахує, гасне і знову з'являється.

— Це маяк у Золотих Пісках.

І зникає мис Калакрія, пустельне, дике місце, кам'яне й грізне, де обзивається луна давніх століть. Ми повертаємось до сучасності.

Ще в п'ятдесят шостому році тут не було нічого, створеного людськими руками. Ліс і чагарник укривали морське узбережжя. В лісах і чагарях жили, гніздилися гадюки, бо не було кому їх полахати. На всьому узбережжі був тільки один парк і один палац — царя Бориса¹⁴. А далі — безлюддя, глушина, віддані зміям непризволяще. Навіть дивно, як у капіталістичних країнах, бо те ж саме я спостерігала і в Румунії, часто не вміють чи не хочуть використовувати того, що дає сама природа. Треба, щоб прийшла народна влада, — і скарби, створені природою, стають надбанням країни й народу.

Там, де був ліс і чагарі, протягом шести років виріс чудовий курорт. Не вирубано, не знищено чудових дерев і кущів. Їх перетворили на парки, вписали в їх зелень готелі, санаторії, будинки відпочинку.

З дев'ятого чи десятого поверху комфортабельного готелю для туристів, з широкої площадки оглядаємо краєвид. Перед нами безмежний простір моря. Морський берег вкритий ясним чистим піском, цілими кілометрами тягнуться пляжі, зливаючись один з одним. Скрізь пісок — лише зрідка, мов розкидані острівці, — купи темних каменів, порослі довгими пасмами водоростей, що їх ворухить лагідна хвиля, ніби коричнево-зелене розмаїє волосся русалок. Пляжі переходять в парки-ліси, де посаджено клумби й грядки розкішних величезних троянд. Будинки, ясні, повні світла й сонця, починаються біля самісіньких пляжів, ідуть далі, по берегу, здіймаються на схили вкритих буйною рослинністю гір, які не натискають на берег, не нависають грізними скелями над головою, а зводяться лагідно, помалу, прекрасна дорога біжить вздовж узбережжя, шляхи перетинають схили гір, в'ються серед лісів. Крім санаторіїв та готелів, — великих, комфортабельно опоряджених, де для відпочиваючих передбачено всі вигоди, — просторі холли, чудові зали ресторанів, кав'ярень, затишних барів; в будинках — цілі системи ліфтів, прозорі, мов ліхтарі, східцеві клітки, в яких відкриваються чудові краєвиди на море й гори; окрім цього всього, є ще й цілі колонії невеличких дерев'яних будиночків на дві особи, барвистих, мов оселі карликів, призначених для короточасного перебування туристів. На дорогах, що в'ються по гірських схилах, в лісових закутках, стоять лави

для відпочинку. Скрізь видко турботу про людину, яка сюди приїде. Кемпінги¹⁵ й бензостанції влаштовані з максимальною зручністю для мандрівників, які подорожують машинами. Великі автобуси «Балкантуриста», що мчать чудовими асфальтованими дорогами,— мабуть, невід'ємний сьогодні елемент болгарського пейзажу. Сюди, на узбережжя, приїжджають десятки тисяч болгар і десятки тисяч туристів з країн народної демократії, з Радянського Союзу, з інших країн Європи. Зараз середина жовтня, сезон уже скінчився, а ще на дорогах і в парках Золотих Пісків, на вулицях Варни чути різномовний гомін приїжджих з різних країн. Люди їдуть загоряти на пляжах — золотих і гладеньких, купатися в блакитному, прозорому морі, де хвили так довго зберігають тепло, дихати ароматом троянд, досхочу ласувати чудовими солодкими гронами, принесеними сюди просто з виноградників, зірваними просто з куща.

А де ж поділися змії?

В опалому листі серед кущів — тихий шелест: дріботить малими лапками колючий їжак. То вони, ці малі звірята, привезені сюди з різних кінців країни, виявилися спільниками людини, винищили отруйних гадів на зеленому сонячному узбережжі.

Тяжко уявити собі, що все це почалося лише в п'ятдесят шостому році, що все це болгари збудували, опорядили протягом коротких шести років. Десятки кілометрів дикого, порожнього узбережжя перетворено на комфортабельний курорт, чи, швидше, на цілу систему курортів. Бо ж, власне, все морське узбережжя Болгарії, всі його триста сімдесят вісім кілометрів — це один великий чудовий пляж, один великий курорт. І не тільки узбережжя, не тільки море. Дивно, як мало ми, по суті, знаємо про красу цієї країни.

Стара болгарська легенда говорить про те, що, коли бог створив землю й розподілив її між різними народами, він забув про Болгарію. І коли болгарин прийшов по свою пайку, старий бог заклопотано почухав голову, але кінець кінцем таки знайшов вихід.

— Не турбуйся,— сказав він болгарину.— Я дам тобі клаптик з того, що залишив для себе.

Старий бог знав, що забрати собі. Бо є в Болгарії і море, і мальовничі гори, і просторі широкі долини, і

дикі скелі, і печери, і озера, і ріки, і родючий ґрунт, і лагідний клімат, і земні скарби, які, власне, тільки зараз починають освоювати й використовувати мешканці цієї землі.

За кілька кроків від берега б'ють фонтани. Це теплі джерела сірчаної води. Молоді дівчата в купальних костюмах просто під цими фонтанами миють голови, змивають з волосся морську сіль. Вода тепла. Цих мінеральних джерел тут повно всюди. І над морським берегом, і в горах, і на рівнинах, і в парках, і на луках, і в селах, і в містах — скрізь течуть, бризкають з-під землі джерела, холодні й гарячі; є навіть такі, з яких б'є окріп, і вода кипить, булькоче, мов у казані. Ще не всі вони досліджені, не всі використовуються. Та якщо глянути на карту, раз у раз повторюється слово «баня», «банька» з різними прикметниками чи без них. Болгарське водолікування має перед собою велике майбутнє.

Для туристів Болгарія — справжня скарбниця. От хоча б стародавня столиця Болгарії — Тирново¹⁶, місто з казки, фантастичне, неправдоподібне, яке не можна порівняти ні з чим у світі. Ріка Янтра звивається змією, утворюючи заплутані петлі, розтинаючи землю на кілька узгір'їв, на яких височить місто. Будинки ростуть тут на стрімких схилах, один над одним. Там, де закінчується дах розташованої нижче будівлі, починається фундамент розташованої вище — ніби театральна декорація чи ілюстрація до старої легенди. Перекинутий через Янтру міст з'єднує узгір'я; на одному з них — Царевці — археологи працюють на розкопках старих мурів, стін і брам замка, який належав болгарським царям: земля відкриває вченим скарби мистецтва минулих тисячоліть. Тирново, стародавня частина якого становить заповідник і перебуває під охороною, виглядає так, що дивуєшся, побачивши на вулицях школярів у формі та сучасний одяг перехожих. Здається, тут повинні їхати середньовічні рицарі, з вікон будинків поглядати вниз міщаночки в білих чепчиках, по бруку цокотіти сандалі ченців, а з вежі стражник вигукуватиме у години смерку і світання.

Недаремно ще сто й більше років тому захоплені мандрівники писали в своїх щоденниках, що нічого схо-

жого на Тирново нема в усій Європі. І водночас в цьому місті-музеї є чудовий сучасний готель для туристів з усіма можливими вигодами. Те ж саме можна знайти у величних Балканських горах і в усіх містах, які нам пощастило побачити. Природа, прекрасне народне мистецтво, історія — давня, різнобарвна, цікава, яка скрізь залишила тут сліди багатьох культур, безліч неоцінених пам'яток,— все це складається в барвисту, чудову картину, яка вабить до себе очі, закликає прийти сюди, побачити, захопитися. А до того ж тут можна зустріти все нове, що створили люди нової Болгарії.

Ми відвідали Болгарію не як туристи, не бачили навіть частини того, що можна побачити. Але я щоразу казала собі: як мало знаємо про красу цієї країни навіть ми, найближчі її сусіди й друзі. Стільки в світі є місцевостей, відомих усім, прославлених, розрекламованих, куди їдуть люди через океани й цілі континенти, аби тільки побувати там, побачити їх чи полікуватися. А скільки з них навіть і порівняти не можна з тим, що ми бачили в Болгарії. Ні, я не прихильниця капіталістичної реклами, крикливої, нахабної, просякнутої жадобою наживи. Але думаю, що так само, як і ми та інші країни соціалістичного табору, Болгарія надто скромна в пропагуванні того, що вона має. І зараз я розумію, чому наші друзі, які торік відпочивали на Золотих Пісках, говорили нам перед від'їздом: «Як ми заздriamo, що ви побуваєте в Болгарії!»

Так, старий бог, розподіляючи землю між народами, знав, що залишити для себе й, віддаючи частину своєї пайки, знав, кому її віддати. Бо ж Болгарія — це не тільки земля, море, гори й ліси. Болгарія — це насамперед люди, які вміють господарювати на своїй землі.

Зустріч з селом

Виходимо на першій болгарській станції Русі. Довгі ряди товарних вагонів. Крізь відчинені двері видно, чим вони навантажені. Від підлоги до стелі — дерев'яні ящики, повні винограду. Ці ящики бачиш скрізь. Вони громадаються стосами уздовж колії, стоять біля складів, цілими вежами здіймаються за огорожею садів і дворів. Болгарія збирає врожай винограду із своїх незліченних виноградників. Сотні тисяч тонн ідуть на експорт, мандрують до нас, у Польщу, в Чехословаччину, до Західної Європи. Золотистим, янтарним, зеленавим багатством налитих сонцем великих виногрон вітає нас Болгарія, і вже потім ми майже скрізь натрапляємо на виноградники, дослідні інститути, які розробляють проблеми, зв'язані з вирощуванням виноградних лоз, зустрічаємо незліченну кількість сортів, кольорів, смаків, пахощів, різноманітні форми ягід і грон,— чи то їдемо автомашиною з Русі до Варни, чи з Варни на схід або на захід, майже через усю країну, аж до Софії.

— Що це за містечко?

— Це не містечко, а село.

Двоповерхові вілли сучасного типу, веранди, балкони, дахи, вкриті червоною черепицею. Троянди на клумбах, в садках, величезні, розкішні. Зараз жовтень. Але тут промінно світить сонце, і, якби не золото й червільні лісів на схилах гір, можна забути, що вже осінь.

І знову — котеджі в садках, клумби троянд і канн.

— А це ж чий вілли?

— Це не вілли, а село.

Потім ми вже не питаємо. Вже знаємо — село тут виглядає зовсім інакше, ніж те, що ми звикли визначати цією назвою.

Через деякий час я прохаю:

— Чи не могли б ви показати мені село, справжнє село, із старими хатами, де збереглися стародавні сільські меблі, таке, щоб відразу можна було побачити: це не селище з котеджами письменників або вчених, а просто — село?

Болгарські товариші заклопотані.

— Складна річ. Треба шукати десь далеко, може, в горах, в якомусь глухому закутку. Хоч і там може трапитись лише якась окрема хата. Ні, того, що ви хочете побачити, у нас вже немає.

Що ж, доведеться з цим примиритися. Тепер за єдину ознаку села вважатимем чотки стручків червоної перчиці, які сушаться знадвору на стінах першого й другого поверхів мурованих вілл, укритих черепицею. Хоч і це сумнівна ознака, бо таке можна побачити і в містечках.

Протягом шістнадцяти років болгарське село зовсім перебудувалося. Скрізь нові будинки — на вісімдесят, на дев'яносто, на сто відсотків. Міського типу, отакі, як ми бачимо в інших країнах, у тих районах, де у власних віллах живуть заможні люди. Десять чи двадцять відсотків старих будинків там, де вони ще збереглися, непомітно розпорозуються серед нових, тим більше, що й з-поміж старих залишилися тільки найкращі.

— Ось це село перебудоване на сто відсотків.

Таких дуже багато. Та головна особливість села, яке ми зараз проїжджаємо, що до війни воно було селищем злидарів, яке постачало наймитів багатіям-землевласникам.

— Хто ж буде? Держава? Кооператив?

— Ні. Кожен буде сам собі. Кооператив тільки допомагає придбати потрібні матеріали. А будувати допомагають сусіди.

Замовкаємо. Придивляємось.

Зараз неділя. Вулиця курортного селища з будинками відпочинку й санаторіями переходить у сільську дорогу. На схилі далекого узгір'я довгі будинки тваринницьких ферм, земля навколо них наче всипана снігом — незліченні табунці білих курчат.

З правого боку лунає музика. В будинку з садком (низки червоної перчиці на стінах) — весілля. Біля

штахет паркана, мов зграйки горобців, туляться діти, на дорозі стоять групи жінок. На подвір'ї повно меблів, мабуть, їх повиносили, щоб звільнити приміщення для танців. Крізь відчинені вікна гримить музика. В саду, за столом, сидять гарно, по-міському одягнені люди; над зачісками кількох жінок, мабуть, щойно попрацював перукар. Чи це родичі, які приїхали з міста на весілля, чи селяни? Нема в кого запитати.

Ліворуч стукіт і гамір. На даху кілька чоловіків. Один прибиває дощечки, другий укладає черепицю. Молодий хлопець тягне знизу цеберко на вірвовці. На подвір'ї порається кілька жінок, щось підвозять діти невеличкими тачками. Будується новий дім з двома верандами, вгорі й унизу, з широкими вікнами, на три й чотири великі шибки.

Зараз же за ним другий. Тільки тут, на першому поверсі, вже живуть. Горшки квітів стоять на вікнах; вітер ворушить на одному вікні білу фіранку. На другий поверх підіймають на вірвовках цеберки з водою і вапном, добудовують кімнати.

Ідучи далі, ми бачимо стоси цеглин та примітивне приладдя для їх сушіння й обпалювання. Такі невеличкі цегельні стоять у кожному селі.

Села електрифіковані. Подекуди в будинках нема водопроводу, але на подвір'ї стоїть колодязь з насосом.

— Дім будують три-чотири роки. Поступово, в міру того, як заощаджують на це гроші.

— А на будинки дають якісь кредити?

— Ні. Кооператив дає транспортні засоби. Цеглу роблять самі. Інші матеріали треба купувати. На будівництві допомагають сусіди — сьогодні ти мені, завтра я тобі. Будують у свята, в дні, вільні від праці.

Калькулюємо, обчислюємо. Щось у нас не виходить. І не може вийти, поки ми не бачимо зблизка, що дає болгарська земля, і насамперед — як працює болгарський селянин.

Можливо, кооперативи, які ми відвідували, були зразкові. Адже кожен хоче показати те, що в нього найкраще. Але такі ж самі села, такі ж поля, виноградники, плантації ми бачили скрізь, проїжджаючи сотні кілометрів. Можуть ввести в оману рахунки, обчислення, усні пояснення. Поле й будинок говорять правду й тільки правду.

У 1945—1946 роках у Болгарії була здійснена аграрна реформа, в основу якої ліг принцип: «Земля належить тому, хто на ній працює», почалася організація трудових кооперативних землеробських господарств. Сьогодні болгарське село колективізоване повністю. В обох кооперативах, які ми бачили в різних кінцях країни, оплата за трудовень вже відійшла в минуле, так само, як і в переважній більшості кооперативів. Заробіток виплачують, виходячи з виконаних норм, грішми; продукти кожен купує в своєму кооперативі, в рахунок належних йому грошей.

Кооператив недалеко під Пловдива, в широкій родючій долині, над якою, на півночі, поступово починають здійматися передгір'я.

Що тут вирощують? Швидше слід було б запитати, чого не вирощують. Виноград. Тютюн. Городину. Фрукти. Лікарські рослини. Все це культури, які дають величезні прибутки, але разом з тим вимагають невсипущої праці. Тим більше, що машин тут ще мало — набагато менше, ніж треба. Праця людських рук поки що основна сила. Але яка праця! Терпелива, невтомна, завзята і розумна.

Починається з ранньої городини. Як це виглядає, можемо собі уявити, бо саме зараз бачимо, як удруге садять городину на тих місцях, де вже зібрано — і часто не вперше — основний урожай.

Темна, як український чорнозем, чудово оброблена земля. І на цій землі рівно-рівно, в шаховому порядку, зеленіють розетки малесеньких рослинки: щойно висаджена розсада салату. Ні, не грядки — цілі поля. Це повторення того, що вже раз було навесні. Парники — невід'ємна частина кооперативного господарства. Розсадою тут вирощують салати і ще безліч іншої городини. Так вони коротший час займають землю, і, коли їх зберуть, можна посіяти й зібрати один або два врожаї інших культур, а після них ще встигне вирости й піти на продаж осіння розсада. Скільки тисяч разів треба зігнути й випростати спину, щоб позасаджувати величезні поля малесенькими рослинками з тоненьким, мов нитка, корінчиком і ніжним, як шовк, листячком. Та ще й позасаджувати так, як це роблять тут, — рівненько, чисто, наче все виміряне сантиметром!

Бурякові поля. Між рядками посаджено перець.

Його пагони й червоні стручки, які ростуть на досить високій стеблині, не перешкоджають розвиватися листю й коренеплодам буряків. А коли зберуть перець (руками, все руками — обережно, щоб не потоптати буряків), вони вже спокійно можуть чекати, поки їх викопають восени. Між рядками кукурудзи (гарну назву має вона по-болгарськи: «царевіца»!) садять огірки, кормові гарбузи; на одному полі таким чином ростуть водночас дві культури, земля дає відразу подвійний врожай. Завдяки розумному плануванню сіють і садять доврожайні і післяврожайні культури. З весни й до осені збирають по кілька врожаїв з одного поля. І це ж не в якійсь теплій країні, де не знають ні зими, ні морозів, а в поміркованому кліматі, де літо не набагато довше, ніж на півдні України.

Нові виноградники вже садять широкими рядками так, щоб можна було проорювати міжряддя трактором, обробляти культиватором, але ще багато й старих виноградників, де лози ростуть тісно, і обкопувати їх, підпушувати землю, виполювати бур'яни можна тільки руками, навіть якби й була достатня кількість машин.

Плантації тютюну. Тут урожай збирають довго — листя зривають поступово, в міру дозрівання. Проходимо й обдивляємось великий сарай, де вільно гуляє протяг. Таких ми вже бачили багато, проїжджаючи машиною. Міцний запах б'є в ніздрі. Один над одним, один біля одного висять кілометри мотузків з тісно нанизаним тютюновим листям. Нанизують ручним способом, з допомогою довгої голки. Біля виходу лежить купа мітел з сорго.

— Це також дуже прибуткова культура, — посміхається наш супутник. — Але ми вирощуємо її тільки для себе, для свого кооперативу.

Далі йдуть печериці. Спускаємося вниз по кількох приступках. Просторий підвал. Навколо стелажі, які громадаються поверхами, один над одним. Між ними тільки вузькі проходи. На стелажих рівнесько насипана суміш землі, торфу, кінського гною, дрібних мрамурових крихт. Вже рясно виглядають скрізь білі тверді голівки печеричок, які проростають сім'ями. Один квадратний метр дає дванадцять кіло печериць. Врожай збирають чотири рази на рік. На ринку печериці коштують два леви, тобто приблизно наші два карбованці

(новими грішми) за кілограм. Прибуток легко обчислити. А в кооперативі не один такий підвал. Заходимо в другий. Тут земля прикрита січкою чи соломою, грибицю посіяно лише недавно.

— У нас є й ставки з рибою.

— Це також величезний прибуток?

— Звичайно, але ми розводимо рибу не на продаж, а тільки для себе, для свого кооперативу.

На тваринницьких фермах порожньо. Автопоїлки, апарати для доїння.

— Худоба — там, — показують нам на схили пагорбів, що здіймаються за селом. Малесенькими комашками здаються звідси корови, які пасуться на схилах, — всі червоно-коричневі, однієї масті. Не тільки тут — всюди нашу увагу привертає породистість худоби. Крім корів, в багатьох місцях, особливо там, де на схилах гір і кам'янистих плоскогір'ях стеляться луки, порослі невисокою в цю пору і не дуже буйною після торішнього посушливого літа травною, ми бачимо незліченні отари овець. Багато великих, важких буйволів. І скрізь, де не глянь, маленькі віслочки, кумедні й дуже зворушливі. Вони тягнуть навантажені горою вози й візочки — тягар, який на вигляд у кілька разів перевищує їхні сили. Дріботять засідлані, несучи на спині пастухів, жінок у турецьких шароварах, що везуть кошики з городиною.

Осли — тяглова сила, буйволи — теж, але буйволиці ще й дають молоко. З овечого молока виробляють чудову бринзу й сир, вівці дають м'ясо й вовну (тут багато породистих мериносів), а також матеріал на м'які, теплі й легенькі кожушки, що їх тут уміють так добре робити. Кисле коров'яче молоко, про яке ще Мечников писав, що воно запобігає передчасному здряхлінню організму, відрізняється від нашого. Болгарський клімат і паша сприяють розвитку особливої бактерії, яка надає молоку специфічних властивостей, що, між іншим, кажуть, допомагає лікувати туберкульоз. А кисляк з суміші коров'ячого і дуже жирного буйволячого молока — надзвичайно смачний: він такий густий, що його можна різати ножем.

Ми ще відвідуємо кооператив. У нас уже склався певний масштаб для порівняння: адже ми раніш бачили кооператив у східній частині країни, неподалік

від морського узбережжя. Нас вражають не риси схожості, яких дуже багато, а насамперед різниця.

— Присадибна ділянка? П'ять соток.

Ми згадуємо: там було тридцять. Наші господарі посміхаються.

— У нас п'ять соток — це не менше, ніж десь-інде тридцять. Ми ж тут не сіємо хліба, бо це невігідно. Самі бачите: тютюн, городина, виноград — все експортні культури, які дають великий прибуток.

В тому кооперативі, на своїх тридцяти сотках, член кооперативу, крім корови, овець і необмеженої кількості птиці, виховав ще двох свиней — одну для себе, а другу — на продаж державі.

— Ні, цього у нас нема. Але ми впроваджуємо у себе один експеримент. Трудодні у нас так само, як у більшості кооперативів, уже відійшли в минуле. Оплата — грошова. Ми розраховуємось за кожен врожай одразу. Зібрали весняну городину — і платимо повністю, що належить людям за роботу, відповідно до виконаних норм. І так з кожною культурою: зібрали — платимо. Люди відразу бачать ефект своєї праці. Це збільшує матеріальне зацікавлення.

Ще б пак!

Ми оглядаємо селища, поля, де не гуляє жоден клаптик землі, де вся площа використовується по кілька разів. Нарешті задаємо питання, яке вже давно у нас на язиці:

— Скільки пересічно триває у вас робочий день?

— Як коли. Під час польових робіт чотирнадцять, шістнадцять, а буває, що й вісімнадцять годин на добу. Від світанку до смерку. Коли є негайна робота, та ще й погода підганяє, селянин іде в поле ще затемна, щоб не гаяти на дорогу час, який можна використати в полі. Звичайно, це залежить від сезону.

Авжеж. Але сезон довгий: з ранньої провесни до пізньої осені. Та ця робота повністю оплачується. Тепер ми вже розуміємо, звідки беруться гарні вілли з верандами, чому болгарське село виглядає мов курортна місцевість.

Ми задаємо питання, зв'язані з різницею між окремими кооперативами. Те, що ми помітили самі, підтверджується. Тут немає твердих, скрізь однаково обов'язкових правил. Кожен район має індивідуальні

риси, залежні від місцевих умов. І не тільки кожен район — кожен кооператив має всі можливості для широкого виявлення ініціативи, здійснення експериментів, шукання нових шляхів.

Навіть ці чепурні вілли, які ми бачимо в кожному селі, теж не будуються за одним типовим зразком. Те, що в одному селі часто повторюються однакові або майже однакові будинки, пояснюється, мабуть, тим, що сусід бере приклад з сусіда. Власне, майже однакові скрізь тільки розміри будинків — чотири або п'ять кімнат, перший і другий поверх, веранда.

Виявлення ініціативи, цього разу в масштабах цілої округи, показує нам товариш з сільськогосподарського відділу Пловдивського обкому партії, який був з нами в кооперативі.

У нього в руці маленька книжечка — щось на зразок питальника, яка зветься «Загальний виробничий та агрономічний план для передового кооперативного землеробського господарства... з центром в... для села (бригади)... на рік 196...».

Крапки треба тільки заповнити. А потім ідуть одна за одною сторінки, які обіймають всі галузі землеробського господарства. Кожна культура, яку вирощують в даній окрузі, засіяна чи засаджена нею площа, кількість посівного матеріалу, пересічний урожай з декара, чи однієї десятої гектара (бо тут лічать переважно на декари), загальний урожай даної культури, загальна вартість у левах. Далі послідовно подається агро-технічний план: готування ґрунту, сортування насіння, сівба, садіння, залежно від щільності посіву й кількості використаного насіння; потім — праця над вирощуванням кожної культури протягом вегетаційного періоду, аж до збирання включно. І так для всіх культур — технічних, зернобобових, кормових, посіяних у міжряддях; до й після врожаю; для городів, парникового господарства. Городини розбита на листяні й коренеплодові, польові й парникові групи. Потім іде садівництво й виноградарство. Все має свої рубрики, треба тільки проставити цифри й дати — і вже готовий план, в якому передбачено всі етапи вирощування рослин, всі необхідні заходи, навіть найдрібніші. План повністю охоплює все господарство, яке увіходить до кооперативу, завдання кожної бригади. Він нагадує, дає вказівки, не до-

зволяє обминути чи пропустити найменший захід, дає чітке уявлення про те, що вже зроблено: він простий і прозорий. Відразу ж виявляється найменший недогляд. Маленькі словечка: «від... до...» невблаганно вимагають точної дати початку й закінчення даної праці. І все це на кількох десятках сторінок невеличкого формату, кількість яких ще зменшується, коли взяти до уваги, що кожен кооператив не вирощує всіх культур, властивих даній окрузі. На додачу є ще сторінки з вказівками, як використовувати машини, і докладний календар боротьби з хворобами й паразитами рослин, з переліком рецептів.

Мені страшенно сподобалась ця невеличка книжечка. Думається, що на її основі можна не тільки швидко й чітко опрацювати план всіх робіт кооперативу, але й контролювати його майже блискавично. Досить на вибірку порівняти дати й цифри в книжечці з тим, що діється на полі,— і картина буде ясна. Без зайвої писанини, незліченних зведень, без гори паперів і без окозамилювання.

— А попи працюють у вас в кооперативах? — задаємо ми питання, жартівлива інтонація якого повисає в повітрі, бо відповідь звучить цілком серйозно.

— Звичайно. Серед них є не тільки городники, а навіть трактористи й комбайнери. Що б там не було, а це ж люди з освітою, можуть працювати з користю для всіх.

Ми вражені.

— Невже від них теж цього вимагають?

Тепер здивовані наші співрозмовники.

— Це ж як: вимагають? Самі хочуть. Кому не хочеться заробити? А в кооперативі можна заробити куди більше, ніж у церкві. Зрештою, там вони зайняті тільки в свята; що ж їм робити цілий тиждень?

Гм. Це теж ілюстрація до справи матеріальної зацікавленості, для нас трохи кумедна, хоч тут, мабуть, дивляться на неї, як на щось зовсім нормальне.

В кооперативних садах, на краю нескінченних виноградників — гори, стоси ящиків для фруктів і винограду. В одному кооперативі ми бачимо, як пакують на експорт виноград місцевого сорту «болгар», з дуже великими ягодами.

Під легким дашком, підпертим стовпами, сидять рядами, групами жінки й діти. В руках — ножиці. Кожне гроно беруть за гілочку й старанно обрізують всі перезрілі, надгнилі, розчавлені ягоди. Особливо важко вирізувати їх з середини щільного грона, так щоб не пошкодити сусідні ягоди. Кожне гроно оглядають, обробляють, доводять до ладу — і потім обережно вкладають у ящик. Ящики, навантажені на грузовики, мандрують на залізничну станцію. Вся ця процедура знову ж вимагає важкої ручної праці і до того ж завжди негайної, невідкладної, спішної. Кожна година, — бо тут уже треба лічити не на дні, а на години, — це збиток, зниження якості, і як наслідок — зменшення прибутків.

І так не тільки з виноградом. На величезних полях ростуть, старанно прив'язані до тичок, високі, на зріст середнього чоловіка, кущі солодких, яскраво-червоних помідорів. Ці помідори, які знають і цінують в багатьох країнах, треба вчасно зібрати, старанно розсортувати й негайно транспортувати, щоб вони не встигли поспішатися. Серед них не повинно бути пошкоджених — придушених, побитих, плямистих.

На експорт іде виноград, помідори, баклажани. Рекордний врожай баклажанів, який водночас є й світовим рекордом, — нечувана цифра: 140 тонн з гектара! Світовий рекорд врожаю помідорів теж належить Болгарії. Поля, які ми оглядаємо, дають 50—60 тонн з гектара. Звичайно, йдеться про городництво на поливних землях, до яких, зрештою, належить майже вся площа, використовувана під городину і не тільки під городину.

На базарі у Варні ми бачимо осінній врожай городини. Салат і редиска, помідори й баклажани, цибуля, зелена й ріпчаста, часник, незліченна кількість сортів перцю, солодкого й гіркого; від величезних м'ясистих червоних і зелених овочів — до малесенької теж зеленої й червоної перчиці, гіркої, пекучої, як вогонь, улюбленої приправи болгарських народних страв. А потім капуста — величезні тверді й білі, мов сніг, качани цвітної, і кольрабі, й селера, порей, завбільшки з невисоку очеретину, — схожий на снопи якогось невідомого зілля. І ще безліч інших овочів, що нагадують експонати з виставки. Серед них є й такі, яких у нас взагалі не ви-

рощують, хоч і ґрунт, і клімат багатьох наших місцевостей для них цілком придатні.

Все це городина з присадибних ділянок. Врожай кооперативів іде насамперед у крамниці й на консервні заводи, звідки надходить на внутрішній ринок та на експорт. Спаржова квасоля, зелений горошок, маринований перець — ці болгарські консерви знають і цінують і в нас, і в інших країнах. Багато кооперативів мають свої власні невеличкі консервні фабрики й винарні. Це заощаджує видатки на транспорт і дає змогу швидко переробляти продукти, які легко псуються.

Я ще з дитинства пам'ятаю, що в моему рідному місті Кракові господині завжди розшукували на базарі та в крамницях овочі, вирощені болгарськими городниками, які жили біля міста і на тому ж самому ґрунті, в тих самих кліматичних умовах вирощували набагато кращу і смачнішу городину, ніж їхні польські конкуренти. Мені казали, що те ж саме можна зустріти в багатьох приміських районах Європи. Думаю, що варто було б запросити до наших радгоспів і колгоспів, особливо там, де клімат не дуже відрізняється від Болгарії, болгарських городників і скористатися з їхнього досвіду й уміння. Є чого повчитися в людей, які викохують городину з покоління в покоління і досягли в цій галузі такої майстерності, котра принесла Болгарії світову славу.

В садах уже зібрано майже всі фрукти. Тільки де-не-де пораяються люди біля дерев з пізніми сортами яблук. Подекуди також стоять у блиску ясно-зелених і золотавих плодів найпізніші сорти персиків. І айва, що гнеться під золотистим тягарем рясного врожаю, теж чекає своєї черги.

Проблема тари, як виявляється, існує й тут. Буває клопіт з ящиками, хоч нам, на перший погляд, здається, що ними запхані всі села до найдалших закутків.

Я одержала не від болгар, а від нашого товариша, який живе тут досить довго й знає місцеві справи й справи, дуже цікаву інформацію щодо сільського господарства в Болгарії. Тут існує міжкооперативний фонд, до якого кооперативи вносять частину своїх прибутків. Держава з доходів, які їй дають кооперативи, теж дещо сплачує в цей фонд. З нього кооперативи можуть

брати поворотні позики на випадок неврожаю або якихось непередбачених потреб. Членам кооперативу гарантують мінімум заробітку і пенсію так само, як працівникам інших професій.

Але все це не дають задарма. Той самий товарищ казав мені, що, за обчисленнями самих болгар, деякі окремі кооперативи (невеличкий процент від загальної кількості) вважають трохи відсталими щодо розвитку. Але й ці «відсталі» дають добрий прибуток.

Чудес немає. Все це можна пояснити тільки тими рисами, які болгари вважають за національні та які впадали в око мандрівникам з різних країн і сто років тому, й п'ятдесят, і привертають до себе увагу ще й сьогодні. Ці риси — працьовитість і ощадність болгарського селянина. Не слід також забувати ще про одну рису, яку підкреслюють люди, що мали змогу довше й докладніше придивлятися до життя болгар, ніж ми — короткочасні гості: пошану до державної й кооперативної власності, і до того ж не стимульовану спеціальними адміністративними заходами чи суворим наглядом, а поширену тут як явище нормальне й загальне.

Працьовитість ми бачили на кожному кроці. Бачили й ощадність, дбайливість, господарність. Ніде ніщо не валяється, не псується, не мокне на дощі, не розсихається під сонцем, не марнується, не пропадає. На полях, в парниках, на фермах зразковий порядок.

В клубах, чи, швидше, в палацах культури, бо, мабуть, саме так слід було б назвати великі будинки з просторими театральними сценами, бібліотеками й залами, в кооперативних ресторанах — теж напрочуд чисто й охайно, скрізь панує лад: видно, кожен дбає тут про спільне добро, як про своє власне.

Мене міг би хтось запитати: ти так вихваляєш болгарське сільське господарство — невже ти не бачила нічого схожого у нас?

Звичайно, бачила. Я могла б відразу ж перелічити назви чудових колгоспів, нових сіл, згадати прізвища голів колгоспів, ушавлених на всю країну передовиків праці.

Та лихо саме в тому, що я могла б їх перелічити. Мене вразила й приголомшила в Болгарії насамперед загальність цього явища, яке стало майже правилом,

загальний небувало високий рівень села. Це нечувана праця і небувалі плоди цієї праці.

І, оглядаючи досягнення болгарських землеробів, я ще глибше відчула вагомість виступу людини, яку знає сьогодні кожен в Радянському Союзі, дужий і розумний голос Надії Заглади, котра бореться за честь хлібороба.

Здрастуй, Альошо!

Коли ми їдемо до Болгарії, провідник у поїзді розповідає нам про свою роботу. Він вже працював на багатьох лініях, в поїздах, які перетинають наш кордон. Бував на заході й на півдні, відвідав Іран. Тепер обслуговує вагон Москва — Софія.

— Ну, тут зовсім інша річ,— закінчує він.— Їдеш, наче додому, відчуваєш себе, ніби на батьківщині. Ви вперше відвідуєте Болгарію? От побачите, переконаєтесь самі.

І справді, ми бачимо самі.

В долині світить сонце. Але на вершинах гір лежать хмари.

— Мусить прояснитись,— потішають нас.

Ми підіймаємось стрімкою, мов у Криму чи на Кавказі, дорогою, яка крутими серпантинами звивається вгору. Праворуч і ліворуч розкриваються долини, збігають вниз схили.

— Може, все-таки проясниться.

Та ні, не хоче. На Шипці¹⁷ лежить хмара. Ми виходимо з машини просто в її липкі обійми. Дме крижаний вітер, шматує, шарпає вологі клуби. Стоячи біля підніжжя пам'ятника, ми зовсім не бачимо його вершини — вона потопає в щільній сірій хмарі. Коли ми заходимо до мавзолею, крізь відчинені двері, слідом за нами, пливають усередину клапті хмар, мокрі, відчутні на дотик.

Стара, давня історія. Після неї час приніс із собою у стократ тяжчі, кривавіші події, перед якими, здавалося б, повинно зблякнути те, що сталося майже сто років тому. Але це не так. Шипка промовляє живим голосом. Живими голосами промовляють могили.

Зараз же біля мавзолею — стята піраміда пам'ятника. З чотирьох боків вирізьблені написи — назви полків, прізвища полеглих офіцерів, а вже потім коротко: вищих чинів 212, нижніх чинів 245 — на кожному пам'ятникові, на кожній спільній могилі, яких височить стільки й тут, і внизу, в долині.

Мавзолей-ротонда. Згори падає світло на саркофаг. Все це трохи нагадує гробницю Наполеона в Палаці Інвалідів у Парижі. Барельєф, біля підніжжя якого лежать вінки й квіти. Два бойових товариші — солдат російської армії і болгарський ополченець. Долоні спіраються на зброю, голови схилені. У глибокій задумі дивляться вони мармуровими очима на саркофаг, який ховає кістки полеглих.

Тут, у ланцюзі болгарських гір, ішли на перевал, вилазили по схилах, боронили позиції в глибокому снігу, в крижаній завірюсі, яка жалібно вила навколо них, солдати російської армії. Полки з далекого Сибіру, з глухих закутків Росії, з України. Ні, тоді не було асфальтового серпантину, плавких віражів автомобільної дороги. Витягав на перевал гармати солдат Іван, підпирив їх плечем, котився разом з ними в прірву, грузнув у снігу, відморожував руки й ноги під безупинним турецьким вогнем.

Ні, не зворушують мене — швидше дратують пам'ятники, збудовані болгарами на честь царя-визволителя. Цей епітет звучить у найкращому разі як анахронізм. Визволителем був той солдат, який тут, на схилах Балканів, боровся, падав, обливався кров'ю, мучився від спраги під палючим сонцем, замерзав у снігах. Йому чужа була дипломатія і всі комбінації царського двору, інтриги англійських, німецьких, австрійських дипломатів¹⁸. Чужа була йому навіть слава.

Читаю прізвища на плитах і пам'ятниках. Бог з ними, з цими «вищими чинами»! Вони здобували славу, чини, ордени. Це був їхній фах, їхня дворянська професія. На це виховували їх з дитинства, виряджали до кадетських та пажеських корпусів і до військових шкіл. Мене гнітить, переймає думка про безіменну громаду «нижніх чинів». Цифри, що заступають прізвища, некрологи й ордени.

Внизу, біля села Шипки, на узліссі — церква. Місце для неї, кажуть, обрала мати Скобелева¹⁹. Кольорові

стіни, мозаїка, кольорові куполи. І тут без кінця плити з прізвищами полеглих. У цій церкві щодня служба — під править панахиду за душі полеглих на Шипці, в Балканських горах і долинах воїнів з далекої Росії.

В Софії заходимо до церкви Олександра Невського. Величезний храм збудовано на кошти, зібрані болгарами на ознаку вдячності за визволення з-під турецького ярма, яке душило країну п'ять століть, та на честь полеглих у боротьбі за визволення Болгарії воїнів російської армії. Російський архітектор створив план храму; розмальовували й оздоблювали його не тільки болгарські митці, а й Васнецов та Мясоєдов. Фрески й картини, мармурове мереживо, колони з оніксу й алебастру; дорогоцінні ікони, що сяють золотом і самоцвітами. І на них написи: в пам'ять полеглих вищих чинів ось такого й такого полку внесли пожертву офіцери цього ж полку.

Збоку, в невеличкій капличці, починається служба. У величезному храмі стоїть лише купка людей, очевидно, відвідувачів, таких самих, як ми. Тільки стоять збоку, праворуч від вітваря.

І раптом вибухає спів. Могутній хор — і орган. Звідки в православній церкві орган, цей невід'ємний атрибут католицької відправи?

Ми роздивляємось, намагаємось побачити, де ж стоїть хор. І через деякий час переконуємось, що нема ніякого хору, ніякого органа. Це співає четверо людей, саме ті четверо чоловіків, що стоять збоку. Та небувала акустика церкви робить чудеса. Чотири голоси наповнюють собою величезний храм. Гудуть під склепінням, летять униз, бринять у кристалі величезних канделябрів, переливаються, як морська хвиля, чудовою, захоплюючою музикою.

Ми зайшли лише на хвилину. Але зараз стоїмо зачудовані, забуваючи, що час минає. Священик у золотій різі гримить глибоким басом, йому відповідає стоголосий хор; вихором здійснюється музика з кам'яних плит підлоги аж до чаші купола. Люди стоять, вражені, хоч, коли під спускається з приступок вітваря і за обрядом помахує кадилом в напрямі кожного з нас, тільки двоє чи троє роблять те, що повинні в цю хвилину робити віруючі, — хрестяться. Решта відвідувачів тільки див-

ляться, отак, як ми. Стоїмо заслухавшись. У хвили звуків, які летять вгору, знов зринає думка про Шипку, про тих «нижніх чинів», прізвищ яких не зберегла історія.

Та коли залишаємо за собою Балкани, коли минаємо гірське пасмо — Середні гори — і перетинаємо широку зелену родючу долину, вдалині знову вимальовується перед нами кілька вершин, які височать на плоскогор'ї.

— Вже близько Пловдив.

— Де?

— Просто перед нами. Міста ще не видно. Он там, де ті гори. Вже видко Альошу, — лагідно каже болгарка, яка їде з нами.

Нам їхати ще кілька кілометрів, але ми відразу ж бачимо пам'ятник, який здіймається на горі, височить над рівниною так, що його видко з усіх боків.

Це величний пам'ятник Радянській Армії в парку Визволителів у Пловдиві.

Стоїть з гордо піднесеною головою молодий радянський солдат. Ні, це вже не «вищий» і не «нижній» чин. Просто радянський воїн, той самий, який майже через сто років після того, як солдати Російської імперії визволили Болгарію з турецької неволі, приніс болгарському народові визволення від чужоземного й вітчизняного фашизму. Яке ім'я він мав? Скільки разів падав у бою і знову схоплювався, ішов, біг в атаку, несучи свободу не тільки своїй землі, а й цій чудовій Болгарії? Здалека видко пам'ятник. Панує над розлогою рівниною, дивиться молодий радянський солдат на ланцюг Балканів, на Середні гори, на долину Маріци, оспівану в гіркій, мужній пісні болгарського народу, на виноградники, на поля троянд. Він величний у своїй гордій поставі, в своєму пориві вперед. Але болгарки ласкаво називають його: «Альоша». І відразу ж зникає кам'яна велич — це просто радянська людина, молодий хлопець, герой, один з мільйонів тих, що зросили власною кров'ю свою й чужу землю, хлопець із тисяч сіл і сотень міст Радянського Союзу, солдат-визволитель.

Здрастуй, Альошо, рідний! Минає час, життя пливе, зростають нові покоління. Трапляється, що забувають про тебе і ти здаєшся чимось далеким: піснею, баладою, розповіддю про минуле, збляклим спогадом, який ні

до чого не зобов'язує. Вірність і пам'ять не завжди властиві людям.

Але болгари не забувають. Тут, у Пловдиві, назвали твій пам'ятник ніжним, пестливим ім'ям, як мати називає дитину, дівчина — коханого, друг — друга. Кожна солдатська могила на цій землі оточена пам'яттю й любов'ю. На кожній могилі — і на великій братській, і на окремій маленькій — лежать свіжі квіти. Не заростають травою стежки, що ведуть до них. Не змиває дощ, не вищерблює вітер твого імені. Не стирає час пам'ять про тебе, вдячність за те, що ти зробив.

Так, мав рацію провідник з поїзда, що ми будемо тут почувати себе, наче вдома.

У тому, що з'єднує нас сьогодні, б'ється живе серце воїнів, які полягли на Шипці й під Плевною, і б'ється полум'яне, просте серце Альоші, який приніс більше, ніж визволення від чужоземного ярма, — приніс волю народів, щоб він міг будувати власними руками нове життя.

Під чужим місяцем

Срібний вузький серп місяця. Літера С. Ось він закінчується, згасає, заходить. Старий місяць вмирає на тиждень, щоб знову з'явитися вузеньким, сріблястим, з різками, зверненими в інший бік.

— Ні, це молодик. Щойно народився.

Все навдивовижу перекручене — і рідна домівка, яка здавалася зовсім не такою далекою, блискавично відлітає в просторінь, ніби підхоплена вихором; відстань стає раптом реальною, відчутною аж до болю. Це ж інша земля півкуля, і місяць теж іншої півкулі. Повітря напоєне прямими пахощами. Оксамитні персики такі великі, що не вміщуються у велику чоловічу пригорщу. Навіть вуличний гамір — теж інший; швидкий, змішаний, пронизаний вигуками вуличних продавців. Звучить незнайомою, пристрасною мелодією якийсь незнаний музичний інструмент.

У невеличкому залі повно. Дивляться з-під темних хусток темні очі чілійських жінок. Але ця не чілійка.

— Ми в тридцять п'ятому виїхали з Новогрудека. Ви ж знаєте, пані, як воно за тих часів було на мойй Білорусі. Злидні й голод. Отож чоловік намовив мене — виїдемо та й виїдемо... Будемо шукати щастя десь-інде. Ох, послухалась я його, в недобру годину згодилася їхати за ті моря...

Хитається голова, скупі сльози падають з темних очей. Зсувається хустка з темного волосся.

— Двадцять шість років... Двадцять шість років... Як пригадаю собі... І що ж ми знайшли в тих інших краях, за тими морями? Дурна була, послухалась тоді чоловіка... Ех, моя Білорусь, моя Білорусь... А як там зараз? Змінилося все, все інакше стало... Ми гроші

складаємо, але які там у нас гроші! Коли ще на квиток назбираєш... квитки ж дорого коштують; ще б пак, така далеч. Влітку цикади грають, а я собі згадую: був у нас цвіркун удома, за пічкою місце знайшов, співа собі, мов птах, за тією пічкою, хоч вона й не часто тепла бувала, а він все одно цвірчить... Люди тут добрі, ми ж і тут не з багачами, а серед бідноти живемо, люди добрі. Тільки ж...

Складені руки. Похитується темна голова. Падає на чоло пасмо волосся, переткане нитями сірої сивини.

— Білорусь моя, Білорусь... Я приходжу сюди, завжди приходжу, тільки лекція якась чи збори. Про свою землю послухати, як там у нас зараз. І вже нічого не хочу, аби тільки хоч перед смертю повернутися, в своїй землі після смерті лежати. Велике місто це Сант-Яго-де-Чілі; наш Новогрудек маленький був, ви ж, пані, мабуть, знаєте. Але що з того, тепер, певно, вже й Новогрудек великий. Діти, ну що ж діти, хіба вони знають, тоді ж зовсім малі були, вже тут вирости, своє життя у них, хто там з них про Білорусь пам'ятає... А мені — чим далі роки йдуть — вона все частіше перед очима мов жива стоїть, мов жива почамі снитися... Ні, там у нас вже нікого немає, всі загинули, ви ж, пані, мабуть, знаєте, як там у війну було. Але залишилась земля, своя, рідна, своє сонце над землею. Люди тут добрі, ні, нема чого нарікати, люди добрі, і їм теж тяжко, бідному скрізь тяжко, а ви ж, пані, самі, бачите, скільки тут бідноти. Але земля не та, і сонце не те. Коли б мені хто раніш сказав, я б і не повірила — і зорі тут інші, й місяць. Місяць інакше сходить і заходить, другим боком повернений. Ось, як вийдете на вулицю, самі побачите. Хіба ж мені могло колись спасти на думку, що я стільки років проживу на іншій землі, під іншими зорями, під іншим місяцем... Ох, Білорусь моя, Білорусь... Бачите, пані, ці квіти в вазоні? Асусена по-їхньому називаються. Лілеї, таких лілей — рожевих, великих, певне, ніде нема. Я, коли їх уперше побачила, то й вірити не хотілося, що можуть бути в світі такі квіти. Але як мені сняться оті малесенькі, блакитні квіти — як же вони звуться? Льон, звичайно, льон; як заквітне поле, то наче хто клаптик неба на землю кинув. Мені те поле сниться, блакитне, як небо. Ви, пані, в Новогрудку колись були? Таке собі містечко,

за Польщі дуже бідне було... Халупки і грязюка навесні й восени. Нам частенько не було чого і в горщик покласти. Тепер, я знаю, тепер там уже інакше — радянське місто. Я б зараз, може, Новогрудека і не впізнала. А та халупа, в якій жили ми, її, певне, вже давно нема, і цвіркуна нема, а піч і тоді ледве трималася. Хоч що там тоді було моє, що могло бути моє? А я інакше й думати не вмію, тільки так: моя Білорусь.

Стільки по світах мандрували, вже по цей бік океану, поки до цього Чілі добралися. Надивилися доскочу і на ліси, які тут джунглями зветься, і на міста різні... Ви, пані, бачили тут оці,— як вони по-нашому зветься,— персики? А виноград бачили? А там, у нас, у сусідів, біля хати яблуня росла, стара, вся ніби червива, аж кора на ній лущилась; і яблука були малі, кислі, червиві. Мені зараз здається, якби я могла оте червиве яблуко з'їсти, хоч почути, як воно пахне,— мені вже нічого б у світі не треба було... Ех, Білорусь моя, Білорусь...

Хитається припорошена сивиною голова. Поволі течуть слези по темному, засмаглому обличчю. Вона говорить тихо, але в інтонаціях голосу чути ридання — мов голосіння плакальниць на сільському похороні, мов лемент над могилою найрідніших, мов безнадійна скарга білоруської жалейки ²⁰.

Білорусь моя, Білорусь...

...В мексиканському містечку б'ють гарячі лікувальні джерела; біля ресторанного залу, за стіною будинку, в басейнах, обмурованих глазурованими кахлями, колишеться тепла, зеленаво-блакитна вода. В патіо — в садку, на подвір'ї, всередині будинку, в клітках, які висять на квітучих кущах, співають барвисті птахи. В чарочках жовтава текіля — горілка з кактуса, і поруч невеличкі скляночки з помідорним соком, яким її запивають.

Високий худий чоловік сідає за наш столик. Він бездоганно одягнений.

— Багатий, дуже багатий промисловець і купець! — пошепки пояснює мені сусідка.

— З Києва? Я теж з Києва.

Старий пан говорить повільно, без найменшого акценту. Вузькі довгі пальці механічно крутять чарочку.

— А як зараз у Києві? Я знаю — він був дуже зруйнований під час війни.

О. Фадеєв і В. Василенська у складі радянської делегації на Берлінській сесії Всесвітньої Радії Мира. 1952 р.

Уважно слухає.

— Я жив на Пушкінській. Ще є Пушкінська вулиця? Тільки тепер вона, мабуть, зветься інакше.

Ні, вона не зветься інакше. І будинок є, зберігся, саме той будинок. Тільки номер на ньому інший. Пальці, які тримають чарочку, злегка тремтять.

— Не може бути! Це ж подумати — стільки, стільки років, а будинок зберігся, стоїть на місці! Але це напевно той? Ви пам'ятаєте, скільки поверхів?

Пам'ятаю. Збігається. Все збігається.

— Я саме в цьому будинку жив, на третьому поверсі. А Хрещатик? Хрещатик той вже, напевне, інакше назвали. Ні? Подумати тільки, Хрещатик... А Володимирська гірка ще є? І Володимир з хрестом? Подумати тільки...

Назви вулиць. Назви площ. Назви околиць. Мандрує старий чоловік по Києву. Мандрує по зелених парках свого дитинства, по далеких вулицях своєї молодості, в пахошах каштанів, лип, акацій, в пахошах перших побачень, першого кохання.

— Тоді, давно, був у Києві такий професор, дуже відомий...

— Він уже вмер.

— Так... І ще лікар... може, ви про нього чули?

— Умер. Зараз же після війни.

— Умер... А...

Лунають прізвища. Прізвища людей, які, мабуть, умерли так давно, що я нічого про них не можу сказати. Прізвища вмерлих перед війною і після війни, людей, яких я знала особисто або з чуток. Старий чоловік, не пояснюючи чому, питає тільки про вчених і лікарів.

Киває головою.

— Так-так, це ж стільки років... А вони вже тоді були не дуже молоді; набагато старші від мене...

Мандрує старий чоловік по кладовищу імен, по кладовищу далекого свого життя, яке минуло, відійшло, поросло могильною травою. Злегка тремтить рука, і в такт тремтить у чарочці веселим золотистим кружальцем текіля, яку нам гостинно поналивали в чарки, хоч ніхто її не п'є.

На столі коробка цигарок.

— Можна?

Звичайно, можна. Він обережно бере, оглядає. Помалу читає, беззвучно ворухачи губами:

— Київ.

І потім пошепки, наче сам собі:

— Київські цигарки...

І несподівано каже, коли ми вже прощаємось:

— У мене до вас прохання. Чи не могли б ви подарувати мені цю коробку? Ні, без цигарок. Заберіть, вони вам придадуться, а я не палю. Тільки коробку.

Він іде, високий, тонкий, випростаний, несучи перед себе в долонях порожню коробку від цигарок. Обережно, ніби несе рідкісну квітку, райдужного метелика, вмерлу молодість, пригорщу рідної землі...

Низько під нами пропливає земля. Крізь прозору млу відстані, крізь білі хмари, що пливають, мов підхоплений вітром тополевий пух,— ліси, озера, розливи річок, пустирі — сині, зелені, кольору кави — барви, стерті млою. А все разом схоже на полотно акварельних кольорів, з невиразним візерунком — розпливчасті, м'які лінії, які переходять одна в одну, звихрені смуги, незакінчені кола, вигнуті еліпси. Тіні хмар пропливають по лісах, по рівнинах м'якими, трохи темнішими плямами.

Та от літак знижується. І оживає, набирає яскравих барв краєвид унизу. Де й поділися смуги, пасма, півкола, фантастичний візерунок. Зараз Асунціон, столиця Парагваю. Земля яскраво-зелена — вже можна розрізнити в плутанині тропічної рослинності фонтани пальм, султани бананів. Скрізь поблискує вода, мов крізь товстий кожух ряски на ставку. На аеродромі б'є в обличчя гарячий, вологий вітер, несе пряні, дурманливі пахощі. Навколо зелень джунглів. Година зупинки.

У великій залі аеродромного будинку — кіоски, столики, лавки, на яких розкладено всілякі чудеса. Чучела ящірок, змій, жаб. Метелики, великі, мов птахи, барвисті, як квіти. Коричневі й чорні фігурки, вирізані з дерева: пеони-пастухи²¹, індійці з луками, буйволи, що, нахиливши роги, кидаються в атаку.

На широкій лаві цілий звіринець. Беру в руки чучело чорної ящірки-дракона.

— Скільки?

Смугливий кремезний чоловік, який стоїть біля своїх скарбів, поглядає на нас спідлоба. Недобрі, похмурі очі під важкими чорними бровами. Ми довго чекаємо на відповідь. Нарешті чуємо російські слова.

— Росіянин? — дивуємося ми.

— Росіянин,— неохоче каже він, не зводячи з нас погляду.

— А тут давно?

Він знову з хвилину мовчить.

— Давно... А ви... Звідти?

— Так. З Радянського Союзу.

Зла гримаса викривлює уста. Чоловік не зводить з нас очей. Механічно дає здачу.

— Так,— каже він, ніби відповідаючи своїм думкам. І дивиться. Похмуро. З ненавистю. Саме так, саме з ненавистю. Та водночас цим поглядом він ніби приковує нас до місця. Ні, він не хоче, щоб ми пішли. Не має й наміру розмовляти. Тільки слухає. З напруженням слухає кожне слово, коли ми обмінюємося думками, оглядаючи метеликів з металевим полиском, чучела різних тварин, рогатих, дивовижних ящірок, зміїв з роззявленими пащами, всю екзотику джунглів, розкладену на широкій лаві. Ці злі, ворожі очі ніби наказують: кажи! Я хочу почути слова, яких не чув так давно. Кажи! Це моя мова, я розмовляв цією мовою з матір'ю, і з дівчиною, яку кохав, і з своїми дітьми. Так, мабуть, уже й з дітьми.

Він немолодий, якщо навіть не зважати на висушену тропічним сонцем шкіру, на тверді, гострі риси, що перетинають обличчя не як передчасні зморшки, а як шрами, залишені ударами життя. І все-таки неправда, що він тут «давно». Ні, це не його батьки сідали поспіхом на пароплави в Одесі, тікаючи від революції, не його батьки примандрували ще раніше на другу півкулю, шукаючи в давні, минулі часи шматок хліба за океаном. Це не друге чи третє покоління емігрантів, не старий чоловік з першого покоління. Це він сам — перше покоління на чужій землі, в зелених джунглях Парагваю, і прибув сюди з власної волі. І ненавидить. Ненавидить те, що зрадив, від чого відмовився в годи-

ну випробувань. Ненавидить, мабуть, і самого себе. Ненавидить нас, бо ми «звідти» і туди лежить наша дорога. Але водночас не хоче, щоб ми йшли звідси. Хоче, щоб ми стояли тут якнайдовше.

Ми забираємо чорну ящірку. Ідемо далі. Оглядаємо цупке мереживо, яке пересуває перед нами в темних долонях парагвайська жінка. І весь час відчуваємо на собі, ніби тягар, погляд того чоловіка. Цей погляд супроводить нас від кіоска до кіоска, крізь весь великий зал аеродромного будинку. Не залишає нас і тоді, коли відчиняються скляні двері і черговий кличе сідати в літак. Похмурий, ворожий погляд, невідступний і впертий.

І знову гарячий, вологий вітер б'є в обличчя пригломшливими пахощами. Літак підіймається, і під нами стеляться джунглі, без кінця і краю, мов безбережне безкрає море. Але видко ще аеродром. Мені здається, що звідти, з-над лави з парагвайськими метеликами й тваринами, дивляться вслід нам, аж поки літак не розтане в повітрі, і досі похмурі, темні очі на коричневому, видубленому вітрами й спекою обличчі. Про що думає похмурий чоловік? Про білі берізки в нижній весняній зелені? Про ліс, не такий, як тут, а сосновий, ялиновий, повний пахощами живиці? Про пухнастий сніг, ріку в крижаній закові? Про ранкові роси на м'якій луговій траві?

І здається мені, що я чую стогін, приглушений усією силою волі, ридання, стримуване гіркою зневажливою гримасою губ, і бачу тяжкі, великі руки, які щосили хапаються за лаву, щоб не заломитися в розпачі, щоб не дати вихопитися з грудей вигукові страшної туги.

Що йому буде снитися цієї ночі? Блакитний льон, що квітне на полі, мов клаптик неба, вулиці рідного міста в пахощах акацій? Ні, це буде, мабуть, злий, гарячковий сон, від якого людина прокидається з криком. Але його суть буде та ж сама, що й у снах жінки з Сант-Яго-де-Чілі, в снах сивого пана в мексиканському містечку,— туга за рідною землею.

В прозорій млі низько стеляться долі зелені джунглі. І навіть тут, в літаку, ще чути гарячі, пряні їхні пахощі, аж поки їх не вбирає в себе нагнічуване моторами повітря.

У Мексіці

I

Погано, коли машина раптом псується посеред дороги. Ще гірше, якщо це трапиться вночі. Але буває й так, що доводиться благословляти недоладний мотор за те, що він несподівано відмовився працювати.

Ми їдемо втрьох невеличким «Рено» — я, перекладач Наташа й Пакіта, власниця машини і водночас наш провідник у п'ятиденній екскурсії по Мексіці.

Темна ніч. До найближчого містечка ще далеко, коли «Рено» починає раптом капризувати і, кінець кінцем, зупиняється, не хоче рушити з місця. Десь праворуч слабенько поблискують вогники, за кілька кроків від нас, незважаючи на пізню пору, відчинена сільська крамничка, де продають лимонад, фрукти, якісь ласощі. Індіанка за прилавком співчутливо хитає головою. Так-так, справді лихо: хто ж тут може допомогти? Якби хоч дотягти машину до найближчої бензостанції... Вдень було б легше, напевне, знайшовся б хтось, що допоміг би відремонтувати машину. Але вночі?

За хвилину з'являється чоловік. Теж співчутливо хитає головою. Кудись іде й повертається з місцевим шофером. За хвилину нашу покалічену машину вже оточує купка людей, які виринають з темряви, мов тіні, і в смузі скупого світла, що падає з дверей крамнички, обертаються на молодих і старих індіанців. Вони оглядають мотор, схиляючись під капот, радяться, міркують, дуже приязно — як і скрізь у Мексіці, — з великим бажанням допомогти, але в даному разі з абсолютною беспорядністю.

— Треба почекаати, поки розвидниться. Переночуемо, а вранці пошлемо по механіка або хтось візьме вас на буксир.

Пакіта заклопотана. Та раптом ми бачимо, що обличчя її яснішає.

— Танакійо? Село Танакійо?

Їй притакують. Так, саме село Танакійо, центр індіанської общини, до якої увіходить одинадцять селищ.

Зараз розмова розгортається так швидко, що навіть Наташа не встигає перекладати. Пакіта вибухає фонтаном слів, власниці крамниці весело сміється, кожен з присутніх докидає своє слово. З мороку вириває високий індієць у широкому сомбреро й радісно стискає руку Пакіті. Знайомий!

Зрештою, ми протягом п'ятиденної екскурсії по п'яти штатах Мексики пересвідчились, що немає такого місця, де б Пакіта не мала знайомих і друзів. Є у неї знайомі і в цьому селищі, і, звичайно, є можливість тут заночувати, і, звичайно, все складається якнайкраще.

— Будемо ночувати в школі,— каже нам Пакіта. Ну що ж, у школі, то й у школі.

Ідемо в темряві, супроводжувані невеличкою юрбою людей. Праворуч і ліворуч дерева, чагарі, які ми швидше відчуваємо, ніж бачимо. І раптом перед нами освітлений простір — дорога, стежки, будинки. Заходимо до одного з них. Двері ліворуч відчинені, з-за столів підводяться молоді дівчата, в глибині стоять на плиті горщики й каструлі. Це не звичайна школа, а курси з інтернатом для сільських дівчат.

Смугляві, темні обличчя з мідяним відблиском, чорне лиснюче волосся, веселі погляди індіанських дівчат. Наймолодшій — чотирнадцять, найстаршій — двадцять один рік. Вони приїхали сюди з різних місцевостей штату Мічоакан на десятимісячні курси інструкторів. Кожна община обирала на зборах кандидаток на ці курси — найкращих. Тепер ці тридцять дівчат навчаються тут, в общині Танакійо, і звідси повернуться в свої села, щоб там працювати.

З'являється голова, чи, як його тут називають, комісар общини, високий, ставний індієць, з чудовими вогненними очима. Його вже встигли стягти з ліжка. Дівчата запрошують нас на вечерю. Імо рис з м'ясом, п'ємо шоколад. Весело, з довір'ям і радістю погляда-

ють на нас молоді очі. Радянський Союз? Звичайно, вони знають, що таке Радянський Союз. Просять розповісти їм щось про нашу країну. Розповідаємо. Тридцять пар чорних очей уважно дивляться на мене. Дівчата розпитують. Про життя, про звичаї, про тисячі найрізноманітніших речей. А потім співають по-іспанськи — офіційною мовою Мексики, і мовою тараско, своєю власною, індіанською, — індіанські народні пісні. Звучним, мелодійним хором. Пісні говорять про тяжку селянську долю, про надсильну працю, про кохання хлопця й дівчини.

А потім дівчата просять заспівати їм радянських пісень. І Наташа співає. Вони уважно слухають, хитають в такт головами, всміхаються, аплодують.

Але вже пізно, а день в інтернаті починається дуже рано. Час розходитись. Дівчата ідуть неохоче. Ми ще трохи розмовляємо з комісаром про врожаї, про кукурудзу, пшеницю, про життя в общині, про Радянський Союз, а потім теж ідемо спати.

Велика довга спальня, два ряди ліжок з білими постелями. Виявляється, дівчата ще не сплять. Чекають на нас. І ще довго, хоч уже згасло світло, сиплються запитання і лунає веселий сміх. Нарешті все змовкає.

За вікнами темна холодна ніч. Зараз березень — мексиканська зима, чи, власне, суха пора року, яка ще не скінчилася, хоч у садках квітнуть квіти і дерева виглядають так, наче висихають від спеки. Вдень палить сонце, та коли воно заходить — стає холодно.

З дороги лише зрідка чути гуркотіння запізнілої машини. У Москві, в Києві зараз ранок, всі вже годин зо дві працюють. А над Мексікою — глибока ніч. Я слухаю дихання дівчат, які тихо сплять. Лише вряди-годи котрась ворухнеться і забурмотить щось крізь сон. Цікаво — по-іспанськи чи прадавньою мовою індіанського племені тарасків, не схожою ні на яку індіанську мову в цій частині світу? Ранок починається пізніше, ніж звичайно. Наші молоді господині явно не виспались, але вітають нас веселими усміхами. Вони показують нам свою школу й господарство. Молодий учитель-агроном разом з ними пояснює нам програму курсів. Тут навчають усього — гігієни, птахівництва й тваринництва, бджільництва, хліборобства, городництва, шиття, столярної справи. Дівчата вчаться також робити маріонетки,

грати в ляльковому театрі, куховарити, виробляти консерви, ощадно вести хатнє господарство. Потім вони пороз'їжджаються по своїх селах і навчатимуть індіанок усього, що вміють самі.

Дівчата беруть кожену з нас під руки, юрмляться веселою громадою. Показують маленькі інкубатори, які обігриваються гасом, експериментальні грядки, столярну майстерню, що є водночас і художньою майстернею. Тут роблять не тільки речі щоденного вжитку. З коренів дерев, з дивно покручених гілок виникають фігурки тварин, людей, фантастичних гіглов. Треба тільки трохи сформувати те, що створила сама природа, обрізати зайві паростки, часом вставити зелені або червоні очі. Ми оглядаємо консерви з овочів та фруктів, які дівчата показують нам з гордістю. В повітрі бринить веселе дівоче щебетання, мов щебетання птахів. І знову — а що, а як у Радянському Союзі? Вони намагаються повторювати російські слова, вибухаючи веселим сміхом, і кожна прагне хоча б доторкнутись, хоча б на хвилинку взяти під руку радянську жінку.

Вони вчаться з ранку до ночі — і разом з тим самі обслуговують свій інтернат. Самі готують, прибирають, перуть, ще чергують в лікарні общини, яку теж нам показують. Дівчата вже їздять по селах робити щеплення — проти поліомієліту, віспи, дифтериту, проти інших хвороб. Їхні смугляві спритні пальці вміють робити все: від вишивання й ткацтва до... будування вбиралень, бо й це увиходить до обсягу їхньої програми.

Зараз розпитує про Радянський Союз їхній молодий вчитель. Він сам має середню агрономічну освіту, але навчається заочно. Дівчата з блискучими очима слухають запитання й відповіді. Радянський Союз — в цю хвилину нас відокремлює від нього близько десяти тисяч кілометрів суходолу й океану. Але ми не відчуваємо цієї відстані, так само, як не відчуваємо її ніде в Мексиці. Слово «Радянський» відчиняє тут не тільки двері, а й серця. Тим більше, що з нами Пакіта, Пакіта, яка скрізь має друзів, яка вже через дві хвилини розмовляє з випадково зустрінутою на дорозі людиною, мов із давнім знайомим, — сповнена енергії, весела, готова на все Пакіта. Це ж якраз десь тут, недалеко від цього села, вибухнув вулкан (а їх безліч височить навколо) і заливав розтопленою лавою індіанські села. Пакіта

кілька місяців працювала в складі рятувальної експедиції. Те, що вона нас супроводить, вже є гарантією того, що ми справді радянські люди. Завдяки їй ми сміливо заходимо всюди, впевнені, що нас гостинно зустрінуть, що ніхто не вважатиме нас за «грінго»²², приїжджого із Сполучених Штатів, бо це в індіанських селах замкнуло б перед нами не тільки уста й серця, а й двері будинків.

Ми мандруємо по всьому господарству інтернату з веселими дівчатами, які висять у нас на руках. Нам посміхаються чорні очі усіх цих Іоланд і Маргарит, Ангел і Селій, Хуан і Мартін.

А тим часом наша машина вже доведена до ладу. Ми від'їжджаємо.

На прощання дівчата ще співають нам сумну пісеньку мовою тараско. Ми виїжджаємо, щасливі, що машина зіпсувалася саме тут, через це ми потрапили на кілька годин до інтернату не як гості, що з'явилися сюди з передбаченим задалегідь візитом, а ввійшли зразу ж у центр звичайного щоденного життя всього інтернату — і могли їсти з дівчатами їхню вечерю й сніданок, і спати в їхній спальні.

Трудне й жорстоке життя в красивій, надзвичайно красивій Мексичі. Сувора тут природа, і в боротьбі з нею зростають тверді, мужні, чудові люди. Ці веселі дівчата пойдуть звідси назад до своїх сіл, в бідні кам'яні будиночки з глиняною долівкою, і кожна з них буде розсадником культури в своєму селі, громадським діячем, який нестиме світло в індіанські хати, даватиме допомогу й пораду, навчатиме людей, як краще й розумніше жити.

І хотілося б побажати їм від щирого серця, щоб вони назавжди зберегли в своєму нелегкому житті веселий сміх і ясний погляд, якими нас причарували. Але дівчата це зможуть. Недаремно ж вони — мексиканки.

II

Сонце заходить в кривавих і золотистих променях, коли ми стрімкою вузькою вуличкою в'їжджаємо до Сан-Мігуель Алленде.

Ми ноцуємо в дивовижному готелі. Тобто дивовиж-

ному тут, в Мексичі, де все таке мексиканське, таке відмінне від усього іншого. Адже тут скрізь дуже старанно підкреслюють своє, рідне, і тому його бачиш на кожнорю кроці.

Цей готель зовсім інший, ніж ті, які я бачила досі,— від картин на стінах, де ми нічого не можемо зрозуміти в хаосі плям та переплутаних ліній, і до ресторанного меню, де немає жодної мексиканської страви. Наша Пакіта — єдина мексиканка серед пожильців готелю. Всі інші — американці. Ексцентрично вдягнені сиві дами, старі й молоді чоловіки спортивного вигляду.

Цей готель — швидше пансіонат. При ньому є школа, де вивчають різні види мистецтва. Господиня готелю й школи — американка, яка вийшла заміж за мексиканця. В прекрасному паркові височать окремі павільйони, де містяться класи різних мистецтв. В одному з павільйонів працюють індієці — навчаються забутого мистецтва ткаання килимів, що їх виробляли колись у Сан-Мігуелі. На примітивних величезних дерев'яних верстатах з чистої вовни, пофарбованої рослинними фарбами, кілька чоловіків тчуть барвисті килими. Оце і є громадська діяльність школи. Решта — комерційні справи.

В павільйонах скульптури, графіки, живопису зустрічаємо тих самих американців і американок, які вечеряли за столиками в готельному ресторані. Це їхні картини висять на стінах.

Молодий чоловік стоїть біля мольберта, на якому напнуте полотно, рясно вкрите кольоровими плямами. Він відступає на два кроки, мружить очі, придивляється до свого творіння, потім знову підходить і дерев'яною лопаточкою зішкрябує шматочок фарби. Шматочок, бо фарба накладена товстелезним шаром, наче крем на торті. І знову відступає, і знову дивиться примруженими очима. Мабуть, бачить там більше, ніж я, бо на мій погляд прямокутник, заляпаний кольоровими плямами, залишається однаковісіньким, чи буде тих плям на ньому менше, чи більше, чи буде накладена на них фарба товще, чи тонше. Немолодий добродій в сорочці з короткими рукавами малює щось на зразок пейзажу. Дві сиві дами мордуються над чимось, чого я не можу роздивитися, бо не хочу надто вже нав'язливо заглядати їм через плече. Все разом виглядає досить кумедно.

На низькому помості сидить стара індіанка. Її маляють двоє — ще одна сива дама й високий добродій.

Індіанка стара, як світ. І, мабуть, так само стара, як світ, її чорна вистріпана спідничина і вицвіла червона блузка. Стара сидить нерухомо — не здригнеться. Здається, повіки її не кліпають. Чорне рідке волосся туго заплетене в тонкі кіски й заколене на потилиці шпилькою. Індіанка наче застигла. Вона негарна, але від цього негарного обличчя не можна відірвати очей. Є в ньому відбиток страждання, яке злилося з цією жінкою, стало вже нею самою, її істотою. Якесь нелюдське страждання і нелюдська безнадійність. Ця жінка вже нічого не чекає, ні на що не сподівається, ні проти чого не бунтує. Її чорні, глибоко посажені очі з вицвілими віями мертво дивляться в одну точку. Міцно стиснуті вузькі губи і глибокі зморшки надають їй зневажливого виразу. Так, тут не тільки страждання, тут і зневага — єдина зброя, яка їй ще залишилась.

Сива випещена дама малює стару індіанку. Високий випещений пан теж малює стару індіанку. Вони приїхали обміняти свої долари на безліч мексиканських песо, жити в чудовому парку, в комфортабельному готелі і розважатися малюванням. І малюють тепер стару індіанку, її вистріпану чорну спідницю, подерту вицвілу блузку і туго заплетене ріденьке волосся.

Щоб намалювати це обличчя, треба бути геніальним художником. В обличчі старої жінки є все — прадавня історія індіанців на цій землі, історія племені майя і племені ацтеків, суворість мексиканської, спаленої сонцем землі, самотність кам'яних хат на безводних плоскогір'ях, колюча мертвотність кактусів, застиглість вулканічної лави, і весь біль Мексики, й весь пафос Мексики, чудової гірської країни, над якою кружляють орли.

Не знаю, хто вона, ця індіанка, не знаю, яке було — ох, мабуть, нелегке було її життя! Але це не вбило в ній людської гідності — такої глибокої, що вона може байдуже сидіти тут, як модель, і не бачити ані випещеної рожевошокої немолодої дами, ані по-спортивному стрункого пана, які її малюють. Вона вища за все це — стара, як світ, індіанка. Не бачить ні цих двох, ні всіх інших, які базграють щось на своїх полотнах. Вона дивиться немов крізь сторіччя у відомі лише їй справи,

недосяжні ні для сивої дами, ні для елегантного пана. Стара індіанка вища від них — своїм стражданням, своєю людською гідністю, своєю зневагою, яка захищає її, мов щит.

III

Гуанахата виглядає наче місто з якоїсь казки. Іспанське містечко, що виникло кілька сторіч тому: чарівні фантастичні вулички, мури, порослі витками, рожевими й червоними, ніби кров, пеларгоніями. Садиби на перший погляд глухі й мертві, та коли заглянеш у відчинені двері, видно вглибині маленьке подвір'ячко, повне квітів, часто з фонтаном чи басейном посередині, з клітками, де сидять барвисті співучі пташки.

На великому критому ринку порозкладали свій крам індіанки, які продають народні вироби. Чудесна кераміка, не можна досхочу надивитися на її кольори й форми. Глечики й глечики, горнятка найрізноманітніших форм, миски й мисочки, вкриті барвистою поливою. Коричневі й зелені, блакитні й сині, жовті й кремові. Маленькі глечики продають цілими в'язками — нанизані по десять, по дванадцять штук на мотузку, протягнений крізь вушка. Є тут і полив'яні тарелі, що міняться переливами райдужних барв, і глиняні фігурки, і посуд усіх можливих форм та кольорів. Тяжко щось вибрати, все вабить очі.

У індіанок, які продають усі ці чудеса, темні обличчя й чорні очі, туго заплетене волосся на непокрытих хустками головах, і хоч у них зовсім інші риси, вони чомусь нагадують жінок з півдня України.

Що купити на згадку? Глиняні чудеса коштують копійки, людська праця ціниться недорого. У барвистих горняток — тоненькі стінки. Як довести їх цілими додому? Але просто неможливо піти звідси з порожніми руками. Індіанка показує все нове й нове, вишукує у великих, повних крихким посудом кошах якісь особливі речі. Нарешті ми зважуємось. Наївні, прості горнятка, такі схожі формою, а деякі й барвами, на українські глечики, тільки малесенькі, мов чашечки для чорної кави. І справді, в деяких кав'ярнях подають тут чорну каву саме в таких горнятках.

Та коли вони вже запаковані, індіанка вибирає з-поміж посуду, що стоїть на полиці, маленьку теракотову амфору, руду, без візерунка й поливи. Єдина окраса її — форма.

— Прийміть на згадку, радянська жінко! — каже.

З мідяно-червоного обличчя приязно дивляться чорні очі. Лише зараз я бачу, що вона старша, ніж мені спершу здалося; в її погляді й усміхові — якась материнська добрість.

Частина барвистих горняток таки й справді не витримала дороги. І зараз, коли вцілілі горнятка стоять разом з українською керамікою, я бачу, що вони майже від неї не відрізняються. Когось, хто не дуже тямиться на цій справі, можна б легко переконати, що ці горнятка зроблені в Опішні чи Полтаві.

Але маленька амфора прилетіла в Київ ціла, хоч її стінки, мабуть, не товщі від ячної шкаралупки. Її барва нагадує мідяний відтінок індійського обличчя і червоний відтінок мексіканської землі. Вона, ця амфора, — мексіканська, не схожа на кераміку всіх інших країн, яка стоїть у мене вдома.

Стара індіанка знала, що подарувати, аби потім в Радянському Союзі кожен погляд, кинутий на маленьку, мов чашечка, амфору, викликав у пам'яті чарівне містечко Гуанакату і добрий усміх індіанської жінки. Щоб викликала вона в пам'яті Мексіку, якої, правда, й так ніколи не забудеш, коли ти бачив її хоч раз у житті.

У Бірмі

У виданій в перші роки двадцятого сторіччя «Всесвітній географії» її автор професор Сіверс пише: «Виникнення стародавніх держав на терені Індокитаю оповите мороком невідомості».

Цей «морок невідомості» стосується, проте, не тільки «виникнення стародавніх держав». Про одну з найдревніших країн Азії, Бірму, в Європі нічого не знали ще довше, ніж про багато інших країн цієї ж частини світу. Про те, якої долі зазнавала Бірма, як формувалася там могутня держава, як вона потім розпадалась та організовувалась наново, європейська наука не каже нічого. Перші відомості про Бірму з'явилися лише в шостому сторіччі нашої ери, а потім, аж до сімнадцятого сторіччя, Європа майже нічого не знає про Бірму. Окремі відомості про стародавнє бірманське мистецтво, історію, науку можна знайти в працях китайських вчених, бо ці дві країни ще тисячу років тому були в близьких стосунках. Але тими працями Європа не цікавилась. Цікавилася переважно тим, як найшвидше й найкраще пограбувати бірманські розсипи легендарних рубінів, як вивезти тикове дерево, потрібне для будівництва кораблів, як загарбувати ваніль і рис, і згодом — як заволодіти її рудами й нафтою. Європейців дуже мало цікавив народ, що жив на цій землі й мав надзвичайно високу культуру, був творцем чудового мистецтва тоді, коли більшу частину Європи вкривали незаймані ліси, а найбільші європейські столиці не були ще навіть селами.

І тому, коли виявилось, що нам доведеться їхати на конференцію в Делі через Бірму, ми зразу ж почали міркувати: що, власне, нам відомо про Бірму, що й де

ми читали про цю країну? Що звичайна людина взагалі знає про Бірму?

Навіть про найближчого її сусіда — Китай, ми, як виявилось після приїзду туди, знали набагато менше, ніж повинні були б знати. Джерелом відомостей про Індію для більшості людей, вихованих на художній літературі, залишається, головним чином, Кіплінг — і все-таки кожен вважає, що приблизно знає, як виглядає та як живе Індія, та це, звичайно, є цілковитою ілюзією. Але Бірма? Тут навіть не може бути ілюзії, ніби ти щось знаєш.

Дорогою в Делі, коли після страхітнього тайфуну, що жбурляв нас в усі боки над горами Таїланду, наш літак нарешті приземлився в Рангуні, ми ще майже нічого не бачили. Вечір, але стоїть парка спека, ніби в лазні, над головою дивовижний місяць, що, здається, світить в самому центрі неба, якимсь неприродно високо. Нас вітають офіційні діячі, молодь з прапорцями — місцеві прихильники миру. Ми вечеряємо на аеродромі й придивляємося до наших господарів. На ногах сандалі, на головах шовкові хустки, зав'язані двома різкими збоку, довгі спідниці чи, швидше, великі клапті матерії, обмотані навколо стегон, білі куртки, схожі на блузки. І це, власне, все, що ми спромоглися побачити після дванадцятигодинної подорожі з Гонконга, частину якої зайняла скажена хитавиця в спалахах несамовитих блискавок, коли серед білого дня ставало зовсім темно й літак тріщав, мов стара хата під час урагану, а хтось з обслуги, клацаючи зубами, повторював не дуже втішне: — Погано, дуже погано!

Повертаючись з Делі, ми зупинилися в Рангуні на два чи три дні. Пролітаючи над Бенгальською затокою, що її майже не видно з-за мли, ще раз міркуємо над тим, які ж відомості про Бірму ми встигли зібрати дорогою.

Отож так: ще в Шанхаї ми бачили дві чудові статуї Будди з нефриту — дарунок бірманських буддистів китайським. Вони були подаровані сімдесят два роки тому, але, їхній дивовижний усміх і погляд невідомий митець ніби чарами видобув з зеленого каменю в правданих століттях, оповиті «мороком невідомості».

В Калькутті, в музеї імператриці Вікторії, ми оглядаємо прекрасні пам'ятки бірманського мистецтва:

скульптури, статуї богів, людей і тварин з нефриту, міді, бронзи. Чарівні в своїй експресії, вони вражають досконалістю виконання, різноманітністю форм і виразів.

Дорогою з Калькутти до Рангуна починаємо думати, що ці дві країни, розташовані так близько, мабуть, схожі одна на одну. Але ні. Бірма зовсім не схожа на Індію. Не схожа вона й ні на яку іншу країну з тих, що ми знаємо.

Десь опівдні приземляємось на величезному аеродромі, який перед тим бачили вночі. Стоять озброєні солдати, весь аеродром оточений військами. Щойно загинула від зрадницької бомби «Принцеса Кашміру». Бірма охороняє своїх друзів; те, що сталося в Гонконзі, не повинно статися в Рангуні. Літак стоятиме тут під надійною охороною, чекаючи нас — тобто делегації, які повертаються з конгресу в Делі.

Спека. Але після Калькутти вона вже не може нікого здивувати. Маємо «щастя», що потрапили до Індії й Бірми саме в найгарячішу пору року. Якби ми приїхали раніш (до березня) або згодом (після травня), то й не знали б, що таке тропічна спека, але зараз саме кінець квітня, і ми до глибин розуміємо зміст отих двох слів. У ванні, відкривши кран, доводиться довго чекати, доки з якихось глибших шарів піде вода, в якій хоч можна скупатися. Перший струмок з крана тече гарячий, мов окріп, хоч тут немає крана з гарячою водою, сама тільки теоретично холодна вода. Три вентилятори — два величезних в стелі і один невеличкий на столі — крутяться без перерви, з гудінням штормового вітру, але це не дуже допомагає. Вони женуть те саме перегріте повітря, і, здається, що тобі віє в обличчя жаркий суховій степу. Та це навіть не суховій. Найтяжча тут не спека, а страшенна вологість повітря. Температура вночі і вдень однакова, рушник, яким ми витиралися ввечері після купання, не висихає до ранку. Випраний носовичок, провисівши три дні на вірьовці, лягає в чемодан, загорнений у папір, бо він не тільки не висох, а навіть ще дужче змокрів. Мокре все, і ви самі теж почуваете себе так, наче на вас не одіж, а гарячий компрес.

Наш готель залізничний. Він міститься біля вокзалу. Тут скрізь тягнуться колії, але рух на них зовсім ма-

лий. І цикади надворі скрекоцуть так голосно, що зовсім приглушують гуркотіння й гудки поїздів. Високо на стіні сидять ящірки, час від часу котрась із них пробігає по стелі, кепкуючи з усіх забобонів, зв'язаних з неможливістю ходити догори ногами. Ліжка запнуті щільними сітками, кінці яких заховані глибоко під матрацом. Ви вповзаєте в цей намет і лягаєте, спокійні, що вам не докучатимуть комарі, не впаде на обличчя ящірка і не заповзе в постіль жодне з плазунів, багатоногих створінь, яких тут така сила. Але марля, хоч і дуже тоненька, ще утруднює дихання і збільшує задуху.

Та зате...

Зате повітря сповнене дивними пряно-квітковими пахощами. Кущі й дерева вкриті квітами, які формою й кольорами не схожі на жодні з тих, що ми бачили досі, і здаються нам витворами фантазії. Птахи, що кружляють у повітрі, миготять всіма барвами райдуги. Шве-дагон, або Золота пагода, здіймається над містом, мов велетенський чародійний дзвін, що впав з небесної дзвіниці.

В місті є величезний комфортабельний, зовсім європейський готель; деякі вулиці теж, власне, нічим не відрізняються від європейських. Але нас цікавлять типові бірманські будиночки, бамбукові, з очеретяними дахами, збудовані на палях, отак, як будують в надбережних селищах. І сади, сади, сади. Рангун потопає в деревах, кущах і квітах; ліани, що рясніють ліловим, рожевим, фіолетовим цвітом, мов оксамитні чи шовкові завіси, вкривають стіни будинків, оповивають велетенські дерева, заплітають паркани. Вдень і вночі гуде ринок, де горами громадаються фрукти й різноманітна година. На центральних вулицях панує жвавий рух, скрізь багато розкішних крамниць.

Що можна побачити в незнамому місті, в незнаній країні менш ніж за три дні?

Розповіді дають куди менше, ніж можна побачити на власні очі. Але трапилося так, що зразу ж, на початку нашого перебування в Рангуні, ми мали дві розмови, які дали нам дуже багато.

Перша розмова була з дипломатом, який прожив тут багато років.

— Це дивовижний край, пані, і дивовижні люди. Багата, багата країна! Вони ще й самі не знають, яка

вона багата. І ми не знаємо. Але, кажу вам, ця земля містить такі скарби, які хіба що вві сні можна побачити. Поки що відомо про нафту, вольфрам, різноманітні руди, золото, самоцвіти. Та коли все це зуміють дослідити, коли почнуть добувати по-справжньому,— Європа очі витріщить! А земля? Знаєте, пані, це теж не земля, а щире золото! Родить цілий рік, води скрізь досить, опадів теж скільки треба. Коли обробляти раціонально, можна збирати такі врожаї, про які досі ніхто й не мріяв. А ліси? А безцінні породи дерев, які тут ростуть? Справді, райська земля! Вам відомо, пані, що вони тут не знають голоду? Так-так, азіатська країна, яка не знає, що таке голод!

— Ви казали, що люди тут теж дивовижні?

— Звичайно. Знаєте, як вони ставляться до грошей?

— Не знаю. Я тут уперше в житті.

— Уявіть собі, пані, вони взагалі не цінують грошей.

Вони взагалі наче й не звертають уваги на гроші!

Мій співбесідник — посол країни, про людей якої існує слухна чи неслухна думка, що вони дуже цінують і, як то кажуть, вміють «робити гроші». І все-таки я не розумію, що він має на думці.

— Ви, пані, найкраще зрозумієте на прикладі. Ось, приміром, хтось із бірманців заробив гроші. І думаєте — він їх сховав? Відніс до банку? Вклав у якусь комерційну справу? Нічого подібного. Просто йде до цієї їхньої пагоди і купує трішечки золота, щоб укрити ще один сантиметр її колон або стін. І думаєте, що неодмінно якийсь багач? Зовсім ні. Один може дозволити собі купити великий шматок золота або шматок золотої бляхи, інший дає на малесенький шматочок або хоча б на щіпочку золотого порошку.

— Ну, тут, мабуть, справу вирішують релігійні почуття, а не якесь там особливе ставлення до грошей.

— Релігійні почуття? Я вам наведу, пані, інший приклад. Приміром... Ну, приміром, не пощастило якомусь чоловікові: у нього труднощі. Що робити? Десь-інде, мабуть, опинився б він у безвихідному становищі. А тут просто якийсь друг бере до себе і його, і дружину, і дітей — живить собі, скільки хочете, — півроку, рік, поки справи не покращають. Їсти є що — рису тут цілі гори — на нього не скупують. І так собі живе

сім'я, аж поки не виб'ється з труднощів. Задарма. Якби у нас почаствував хтось цигаркою...

Я посміхаюсь. Мені здається, що це зовсім інша риза, ніж любов чи нелюбов до грошей. Але мій співрозмовник у такому захваті, що мені хочеться більше слухати, ніж сперечатися.

— А жінки? Ви бачили, пані, жінок?

— Бачила. Звичайно, не дуже багато. На вулиці, тут, на прийомі...

— Ну, так. То я вам, пані, розповім історію. У мене тут є знайома бірманка. У мене взагалі багато знайомих тут, бо це культурні, освічені, приємні люди. Отож брат цієї знайомої мав чудову посаду, але захворів, звільнився з роботи, виїхав з міста і став жити на селі, в своєму маєтку. Там і вмер. І що б ви думали: цей маєток після брата успадкувала його сестра, єдина його родичка? Бо він був самотній: ні дружини, ні дітей. Знаєте, що сталося?

Він драматично підносить голос, дивлячись на мене, хоч зрозуміло, що не може чекати іншої відповіді, ніж та, що вихоплюється з моїх уст.

— Ні, не знаю.

— Отож — вона не одержала нічого! Бо коли брат умер, з'явилася дівчина, яка працювала цілий рік у нього на селі, була за господиню. З'явилася і сказала, що вона — дружина небіжчика. І весь спадок одержала саме ця дівчина.

— Невже цієї заяви було досить?

— Так. І посвідчили сусіди, які там бували, що, мовляв, «небіжчик поводився з цією дівчиною в їхній присутності так, що можна було подумати, ніби вона його дружина». Кажу вам, пані, тут жінка має такі привілеї, як ніде в світі! Не потрібні ніякі формальності; якщо жінка жила з чоловіком — її вважають за його дружину, і вона має всі права дружини.

А знаєте, пані, як тут відбувається розлучення? Коли подружжя розлучається, дім залишається жінці, а решту маєтку ділять навпіл між подружжям. Жінка знає, що ніколи не залишиться без притулку, ніколи не опиниться з дітьми на вулиці. Тут чоловік іде з дому, а вона залишається. І ще одне: чоловік і жінка в сім'ї цілком рівноправні. Вона має право вирішувати все, укладати будь-які угоди, провадити переговори в різних

справах, так само, як її чоловік. А ще кажуть: Азія! Добра мені Азія! Ви знаєте, пані, що тут менше неписьменних, ніж у багатьох країнах Європи! Та ні, можна сказати, що тут зовсім немає неписьменних. Азія!

— Бачу, ви, пане, закохані в Бірму.

— Звичайно, закоханий. Якби ви тут побули, теж закохалися б. Ось побачите, мине з півдесятка, з десяти років — яка це буде країна. Європа очі витріщить! Ще недавно — хто там знав про Бірму! А зараз — політика у великому масштабі, та ще й яка мудра політика! От завжди казали, що азіатські країни, мовляв, застаріли. Може, колись це була й слухна думка, хіба я знаю? Але тепер вони молоді, бо перед ними такі перспективи, що аж голова паморочиться! І вони ростуть, летять уперед, вже не галопом, а просто на крилах!

Це так. Форма висловлювань старого дипломата трохи кумедна, але деякі з його думок поділяємо й ми. Ще ж кілька днів тому чули ми на конгресі в Делі новий могутній голос Азії. Там стало раптом зрозуміло, від скількох сотень мільйонів людей, від яких неосяжних земель, від імені яких культур промовляли делегати. Зараз, коли ми були в Рангуні, в Бандунгу ще відбувалася конференція, глос якої чув цілий світ.

...Друга розмова була зовсім інша. Прийом, як завжди, відбувався ввечері, в якомусь саду чи парку. Невеличкі столики, розставлені на траві, низки кольорових електричних лампочок між деревами — все це було схоже на театральну декорацію. Голосніше від різномовного гомону за столиками бринів хор цикад, які виспівували свою пісню так уперто, що її кінець кінцем вже не стало чути і здавалося, що то дзвонить весь світ, заповнюючи дзвоном простір, мов повітрям. Захований у затінку дерев бірманський оркестр грав Чайковського. Приголомшливі тропічні пахощі, цикади, оксамитне беззоряне небо зливалися з чудовою мелодією Чайковського в якийсь дивовижний міраж з «Тисяча й однієї ночі». Хвилинами здавалося, що це сон, що це не може бути дійсністю.

Ми сиділи за столиком з нашим перекладачем та з визначним бірманським урядовим діячем. Спершу розмова йшла досить мляво. Ми ще так мало знали про Бірму, що боялися зробити якусь помилку. А з другого боку, треба сказати щиро, — з усіх країн, в яких

ми побували, найменше знали про Радянський Союз саме в Бірмі.

Ми спершу почали перевіряти відомості, запозичені напередодні у закоханого в Бірму дипломата.

— Так, але грамотність у нас навіть не зв'язана з поширенням шкіл. Кожен хлопчик неодмінно повинен піти на рік в монастир.

— Але ж який це має зв'язок з грамотністю?

Наш співрозмовник поблажливо посміхається.

— Звісно, має тісний зв'язок. Вступаючи до монастиря, хлопчик зразу ж починає вчитися читати й писати. Він іде в монастир в сім або в чотирнадцять років, інколи й пізніше. Але побувати в монастирі повинен кожен, і це ліквідує неписьменність.

Запитуємо про історію бірманського письма.

— Письмо прийшло до нас з Індії. Але не безпосередньо, а через Таїланд. Воно, проте, відрізняється від індійського й таїландського. Там уже мали папір. А у нас писали спершу на пальмовому листі, і тому тяжко було виводити прямі лінії. Наше письмо більш заокруглене.

— А ці рукописи на пальмовому листі збереглися?

— Звичайно. Їх можна знайти в старих монастирях. Так, гороскопи й досі пишуть на пальмовому листі.

— Гороскопи? Які гороскопи?

На тонкому розумному обличчі нашого співбесідника з'являється вираз подиву.

— Адже ви повинні мати свій гороскоп.

Вже, мабуть, всоте в чужих країнах ми відчуваємо, що твердий ґрунт раптом починає тікати з-під наших ніг. Ми натрапляємо на зовсім не знане, не зрозуміле явище, а для нашого співбесідника воно таке звичайне й просте, що він навіть дивується — як це його треба ще пояснювати.

— Навіщо гороскоп?

— Тобто як? Коли ви, приміром, не знаєте, як діяти в даній ситуації... як розв'язати ту чи іншу справу. Тоді вам, на підставі гороскопа, духовна особа дає пораду.

Ми злегка приголомшені. Наш співрозмовник має вищу освіту, і не просто стверджену дипломом, а справжню. Він — людина високої культури, добре знає європейську літературу. В своїй країні це дуже відомий

діяч. Досі ми розмовляли так само, як розмовляли б з чужоземним сановником на прийомі в Москві або в Парижі, у Варшаві чи в Стокгольмі... І раптом...

— Отож у вас немає гороскопів? Що ж ви робите, коли не знаєте, як діяти в даному разі?

Ми белькочемо щось невиразне, дивуючись витримці перекладача, який, до речі, дуже прислужився нам своїм знанням англійської мови, бо наш співбесідник говорить по-англійськи. Намагаємось не виявити свого подиву. Але, мабуть, бірманець таки помітив дещо, бо тактовно переходить на іншу тему. Говоримо про конференцію в Делі, про справи миру.

— Так. Бірма знає, що таке війна. Японський напад і окупація коштували нам дуже дорого. Стільки крові й руїн.

Виявляється, що чудові старі пам'ятники архітектури в Мандалаї були знищені під час бомбардування.

— Японці?

— Ні. Їм не було коли бомбардувати. Надто швидко втекли звідси англійці.

Це ухильна відповідь. Щось криється за нею, і ми неодмінно хочемо довідатися, що саме, хоч би для цього й довелося виявити менше такту, ніж хвилину тому виявив бірманець, коли розмова зійшла на слизьке.

— Значить, це було вже згодом?

— Ні... Японців тоді вже там, власне, й не було...

— А то ж чому?

Тендітні вузькі пальці з хвилину бавляться ніжкою чарки.

— Чому?.. Хіба ж у Європі не траплялося під час останньої війни, що бомбардували міста, коли вже звідти пішли війська або ж їх залишилось так небагато, що бомбардування зовсім не було потрібне?

Звичайно, траплялося. Тепер ми збагнули все. Ниточка порозуміння між нами й нашим співбесідником міцнішає. Зараз він говорить вільніше, захоплюється. З глибокою, зворушливою любов'ю розповідає про Бірму, про її тисячолітню культуру й мистецтво, про красу її природи, про велике майбутнє, грандіозні плани.

Видзвонюють цикади безупинним хором. Солодко, чарівно грає музика. Дивно, як пасує в цю хвилину Чайковський до всього, що нас оточує, і нема ніякої

дисгармонії між звуками його мелодій та музикою гарячої тропічної бірманської ночі.

Бірма лише кілька років тому визволилася з-під англійського панування.

В Індії ми бачили на вулицях старанно збережені та обсажені квітами пам'ятники вождям і генералам, єдиною заслугою яких було завоювання Індії для британської корони. Величезний чудовий національний музей в Калькутті й досі носить ім'я імператриці Вікторії, тієї самої, що включила Індію до складу Британської імперії. Але тут, в Рангуні, ми ні разу не натрапили на такі сліди майже сторічного англійського панування в Бірмі. Пам'ятник, що височить на площі, увічне національного героя, який віддав життя в боротьбі з англійським імперіалізмом. Є ще й другий пам'ятник — такий, якого, мабуть, немає в жодній іншій країні.

У великому відкритому будинку, під дахом, підпертим колонами, стоять кам'яні гробниці — всі однакові. Наші делегати кладуть на них вінки. Це гробниці Аунг-Сана²³ та його міністрів. У квітні сорок сьомого року в Бірмі утворився уряд на чолі з Аунг-Саном, котрий перед тим командував бірманськими військами, які діяли проти окупантів. 19 червня того ж року на засідання ради міністрів несподівано вдерлося кілька людей, і один з них автоматною чергою поклав трупами прем'єра і всіх його міністрів.

— Хто ж був убивця?

На обличчі бірманця раптом з'являється той самий вираз, який ми вже бачили, коли питали, хто винен, що у Мандалаї знищили бомбардуванням пам'ятники стародавньої архітектури.

— Автоматник.

Ми більше не питаємо. Справа ясна. Вбивцею був бірманець, але зброю вклали йому до рук інші й підбурили його на це вбивство теж вони — ті, яким здавалося, що, вбивши кількох непокірних, вони зможуть повернути назад історію, затримати неухильний процес її розвитку, зможуть і далі тримати під своєю владою нову Азію, яка прокидається, зводиться, виходить на велику світову арену.

Ми не бачили в Рангуні не тільки пам'ятників англійським генералам. Здається, ніби на психіці бірманців аж ніяк не відбилосся майже сторічне панування

іноземців в їхній країні. Вони сповнені почуття власної гідності. Неволя не зломила їх, не прищепила їм остраху перед білою людиною, не влила їм у кров найстрашнішу отруту — покору. Так, старий дипломат мав рацію. Ми тут лише третій день, але вже розуміємо, що можна закохатися в Бірму та в її народ.

Оглядаємо одне з найбільших чудес Рангуна — Шведагон, Золоту пагоду. Окрім головної будівлі, що нагадує поставлений на землю велетенський дзвін на кільканадцять поверхів заввишки, який сліпучо виблискує золотом від землі й до вершини, тут безліч більших та менших храмів. Є також родинні каплички й навіть окремі статуї, які належать окремим людям і цілим родинам. Біля підніжжя статуй, в капличках, запалюють запашні палички, кладуть квіти. Дуже багато статуй, кам'яних і дерев'яних, старих і нових, скрізь золото, яскраві фарби. В середині вздовж величезних сходів тягнеться нескінченна колонада, і кожна колона теж укрита золотом. В храмі продають запашні палички, квіти й солодоші, так само, як у китайських храмах, а жінки, наче на вулиці, палять довгі, чорні, товсті сигари. На подвір'ї, між будівлями, стоять на кам'яних постаментах великі миски з рисом, підбігає невеличкий жовтий песик, стає на задні лапки й без поспіху, спокійно уминає рис. Люди на це взагалі не звертають уваги — вони ситі. Дипломат, з яким ми розмовляли, знову ж таки мав рацію — тут немає голодних, немає жебраків.

Не тільки біля храму, а й скрізь, в усьому Рангуні, дуже багато сонячно-жовтих чернечих ряс. Монахи босі або в сандалях, з коротко остриженою, непокритою головою. Вік різний — від підлітків і до сивих дідів. Тепер ми вже знаємо, що більшість з них — «монахи на рік», які, щоб вивчати в монастирях святе письмо, повинні спершу навчитися читати. Зараз монахів особливо багато — незабаром у Бірмі відбудеться всесвітній конгрес буддистів, здається, третій в історії. Для учасників конгресу вже побудували так звані печери, які, проте, схожі на печери тільки з вигляду. Це просто велика гора, де містяться комфортабельні зали — радіофіковані, з електричним освітленням, з кондиціонованим повітрям, з ліфтами та всіма досягненнями найновішої техніки. Бірманські буддисти вважають, що справжній буддизм в чистому, неспотвореному вигляді зберігся

лише в Бірмі, і тому конгрес повинен відбутися в Рангуні, куди з'їдуться делегати буддистів з усього світу.

Нам ще вистачає часу оглянути зоологічний сад, який дає уявлення про фауну Бірми. Це найкращий сад з усіх, які я бачила в житті. І не тільки тому, що він може похвалитися неперевершеним багатством експонатів,— він ще й чудово опоряджений. Сад займає величезну просторинь, тваринам створено умови, якнайближчі до природних, і всі вони мають такий вигляд, як і на волі. Персонал зоопарку — люди, які дуже добре знають тваринний світ. Всі вони спокійні, лагідні й до того ж озброєні солідними науковими знаннями.

Нам показують тут одного з приборкувачів змій, про яких ми стільки читали в книжках, присвячених Індії. Тільки тут нема ніяких чарів, ніяких заклинань: приборкувач просто наглядає за багатющим відділом змій, отруйних і неотруйних. Треба сказати, що отруйні гадь — велике нещастя Бірми, бо й досі дуже багато людей вмирає щороку від їхніх укусів.

Ми дивимось, як кобра надимає свій страшний каптур, як вона сичить і силкується вкусити людину, а приборкувач спритно ухиляється від її швидких рухів. Він окреслює коло в повітрі круг зміїної голови, і вона застигає з роззявленою пащею, злегка похитуючись на скрученому кільцями хвості. А наглядач спокійно доторкається лобом і носом до її пащі. Змія наче загіпно-тизована.

Потім той самий наглядач заходить до кам'яних загорож, де в воді і над водою, в норах та під камінням і просто у високій траві ворущаться, звиваються, снують змії найрізноманітніших розмірів, форм і кольорів. Наглядач по черзі підіймає їх на палиці, щоб ми краще бачили. Він босий, з голими руками. Спритно відскакує вбік, спритно хапає гадів за шию біля голови, уникаючи отруйних укусів. Хоч рухи його справді блискавичні і впевнені, нас обсипає морозом, і ми полегшено зітхаємо, коли це емоційне видовище нарешті закінчується.

Тут ми вперше в житті чуємо те, про що досі тільки читали у Кіплінга. З наказу наглядача чотири слони, після цілої серії справжніх циркових вправ, підіймають угору боти й віддають салют. Це не гарчання — це чудовий могутній звук, який струшує землю і звучить, мов труби найкращого оркестру. Тільки труби цього

оркестру мають бути срібні — ніяка мідь не змогла б дати такого чистого, такого ясного, такого мелодійного звука.

Про багатство цього зоологічного парку можна б написати цілу книгу. Але у нас обмаль часу — ми пробігаємо дуже швидко, треба поспішати, треба повертатися назад.

Ледве літак здіймається з аеродрому — відразу ж за містом починає хвилюватися несходиме море джунглів. Ми дивимось на нього з літака й страшенно шкодуємо, що можемо це робити тільки з літака. У Бірмі найрозкішніша, найрізноманітніша рослинність у світі. Там, унизу, ростуть тисячі порід дерев і кушів, по деревах снуються фантастичні ліани, в затінку незайманого лісу ходять слони й тигри, тапіри²⁴ й носороги, чорні леопарди; тисячі мавп скачуть по гілках, пролітають фантастичні птахи, виграючи в стократ яскравішими барвами, ніж дорогі самоцвіти. Але від цього нас відокремлює спершу кілька сотень, а потім і кілька тисяч метрів простору, отож ми можемо тільки уявити собі всі чудеса джунглів.

З жалем прощаємось з Бірмою — країною прадавньої культури — і водночас нових, прогресивних ідей, країною, яка боролася за свою свободу, а тепер, разом з іншими народами, бореться за мир для всього світу, країною, яка йде вперед, країною сміливих, гордих людей, яку можна полюбити від щирого серця, навіть знаючи так мало, як ми її знаємо.

Бог Тлалок¹

У місті Леон, у штаті Гуанахато, заснути важко. Щочверть години б'ють дзвони. Лине передзвін над містом, заповнює вулиці, обертає нічну тишу на тремтячу, розспівану музику, мелодійну, чудову. Тремтить повітря, калатають дзвони; видно, храм десь близько біля готелю. Зрештою, храми тут близько всюди. Храми, храми без кінця і краю.

У штаті Керетаро, де гірники розривають надра землі, шукаючи опали, під Валенсіаною, де земля вся порита вузькими колодязями, що в них по линві спускається шахтар з кайлом добувати срібло, понад малими халупами, понад нужденними будиночками панує храм. Його фронтон — суцільне кам'яне мереживо, і весь він виглядає, мов народжене з шумовиння диво. Величезний, розкішний, височить він над пустельними плоскогір'ями, над сухою неродючою землею, над людськими злиднями.

Безліч храмів і в містечках з чотирикутними майданами, з вуличками, що нагадують гравюри до стародавніх іспанських повістей.

А в Мехіко й зовсім незвичайний храм — Медалла Міллагроза. Собор і дзвіниця, збудовані за найновішою архітектурною модою, виглядають, мов павільйон на якійсь всесвітній виставці.

У штаті Халіско, в одному містечку, на дверях багатьох будинків — папірці з написом: «Тут мешкають католики, що не визнають ніякої доктрини, спрямованої проти віри в бога».

У храмах б'ють дзвони. Понад пустками верховин, над хвилястими передгір'ями, над схилами гір і застиглих вулканів, лине передзвіння. Храми стоять тісно,

один кращий від одного. Б'ють дзвони. Здається, передзвіння заповнює все, панує над країною. Міста, містечка, села, селища — і скрізь церковні вежі, мармурове мереживо, сяйво хрестів.

Але в Ель Груто, неподалік від піраміди сонця, на прийомі на честь делегацій країн Латинської Америки танцюють індіани.

Ель Груто — це величезна розгалужена печера, до якої треба сходити глибоко вниз, східчастою стрімкою стежкою, що неначе веде в прірву. Кілька сотень людей сидить за столами, й ще залишається велика просторінь для танцю. Десь високо ледве пробивається світло гарячого, задушливого дня — крізь отвір у скелі, звідки тягнуться східці в печеру.

Ще вище, збоку — теж розколина в кам'яному склепінні. Крізь неї заглядає всередину похилий кущик.

Віє дивними пахощами. Димить чорна кадьльниця. В ній тліють запашні зілля, терпкі курева, магичні, запаморочливі. Старий індіанин стоїть навколішки біля кадьльниці, посеред кола танцюристів, відбиває долонею такт на якомусь гудючому інструменті.

На головах танцюристів похитуються орлині й павині пера. Зосереджені, суворі, темні обличчя. Монотонний, упертий, гіпнотичний ритм. Снується дим з чорної кадьльниці. Чимраз швидше відбиває ритм долоня. Барвистим колом ведуть індіани прадавній танок на честь бога сонця.

Понад прірвою часу — міст з кадьльного диму, з чарівного, владного ритму, з хитання пер, з майоріння давніх шат, — з блиску топірців-томагавків. Там, десь далеко, нагорі, виповнюють повітря над містом дзвони, дзвони без краю — вперті хисткі звуки. Але тут, у величезній холодній підземній печері, — інший час, інша пора, інші молитви. Хвала тобі, боже сонця! Це не танок, це обряд урочистий, вікодавній.

Снуються чари. Чия ж Мексіка стелеться там, нагорі, від Атлантичного й до Тихого океану, від вузького перешийка на півдні аж до далеких просторів на півночі? Мексіка тольтеків², ацтеків³, майї?⁴ Хто владарює в прадавньому місті Теночтітлані⁵, яке нині зветься Мехіко?

Не вір зайдам-чужинцям, корблю Монтецумо!⁶ То не білолиций бог Кецалкоатль⁷, за легендою твого на-

роду, повернувся назад зі сходу... Не обдаровуй чужинців, корбю Монтецумо! Круги золота, круги срібла, завбільшки з колесо, вкриті майстерною різьбою, шолом, повен золотого піску, шолом, повен перлин, що миготять місячним сльвом, золоті фігурки тварин не власкавлять, не втихомирять пожадливі серця нападників. Вдарить їм у голову жадоба, мов той міцний, п'яний трунок, що його люди твоєї країни роблять з агави й кактуса. Спалахнуть очі жадобою збагачення, жадобою грабунку. Отих дванадцять кораблів з розбещеною солдатнею, на чолі з Кортесом⁸, авантурником і вбивцею,— це кінець, загибель твоєї держави. Нічого не вдіє тут і твій бог — крилатий дракон,— бог миру, якого ти шануєш понад усе. Оці білолиці, що прийшли сюди із знаком хреста, з-поміж усіх богів у світі найбільш цінують одного — бога вбивства й грабунку, бога зиску, бога загарбництва.

Б'є темна долоня по гудючому інструменту. Хитається пір'я, орлине, павине і ще якихось невідомих птахів, над суворими темними обличчями.

Де ж твоя слава, королю Монтецумо? Де твої храми, твої вчені, твої ремісники, тямущі й умілі, твої хлібороби, що зрошували поля, черпаючи воду з майстерно збудованих каналів, з допомогою пристроїв, що їх згодом чекатимуть далекі століття?

Розсиплеться руїнами місто Теночтілан і місто Теотіуакан⁹. Заваляться чудові будівлі, у кайдани закують чужинці господарів цієї країни, знищать храми, збудовані богам цієї країни...

Де ж ти був тоді, королю Монтецумо?

Тольтеки, ацтеки, майя — прадавні культури, що квітли протягом тисячоліть, дивовижні міста, загати на річках, що несли воду полям, відкриття вчених, що сягали на сотні віків наперед,— усе розтопчуть ноги нападників.

Змінюється ритм танцю. Богів місяця, богів достатку, богів води ведуть танець темноликі індіани, в холодній темній яскині, поблизу пірамід, що їх тисячі років тому збудували на пустельному плоскогір'ї їхні предки.

Чого ти просиш у молитві, індіанине?

Молюся, щоб був дощ! Теплий дощ, який падає на пересохлу землю! Бачиш розколини й шпари? Репається земля, скута цупкою, твердою шкаралушею. Мов роз-

криті уста, пересохлі й спрагли, мов пересмагли до крові вуста,— розколини в землі. З вересня й до березня — ані краплі дощу! Дряпає босі ноги тверда пересохла земля. Вмирає на землі життя. Ось візьми в руки гілочку, стисни — вона розсиплеться порохом. Висохли трави, спалені сонцем, мертві стоять молоді дерева, під їхньою корою не плине живлючий зелений сік. Я благаю в молитві дощу, який прийде й напоїть землю, сягне до схованих глибоко коренів, наповнить тоненькі жилки, зволожить листя, даючи життя.

Про що ти сниш, індіанине? Сниться мені дощ, буйний, нескінченний, що стукає по даху моєї мазанки, стуленої з кам'яних брил, зліплених глиною. Сниться мені дощ, який запне заслоною вирубаний у камінні отвір, скляною заслоною заступить шибку, якої нема в моєму вікні. Сниться мені мокра, м'яка, ласкава земля під ногами.

Сниться й прадавній індіанський бог Тлалок, володар води. Іде бог Тлалок по плоскогір'ю, мертвому від посухи, а разом з ним рине дощ, рясний, щедрий, рівний і спокійний. Саме такий. Бо ж трапляється, що дарує бог Тлалок дощ, який рине зливою, коли не краплини падають з неба, а ніби десь угорі величезне озеро розмило греблю й вдарило на землю щільним водоспадом.

Потоками, вирами переїщить несамовита вода, тоннами мокрого тягаря розмиває глинястий ґрунт, мчить його з каламутною течією в річки, що згодом висхнуть під промінням літнього сонця. Пропаде злива в долинах, всотається в нори підземних печер, у глибокі розколини, залишаючи після себе голі скелі, наїжене каміння, сухе неродюче лоно землі, де довго не ростиме нічого.

Я молюся, щоб пішов добрий, життєдайний дощ, який поволі всотується в землю, сповнюючи її живлючими соками, розпушує черстві грудки, помалу перетворює суху шкаралушу на ґрунт, що чекає зерна.

Дивлюся на розколини в пересохлій землі. На сірі від пилу опунції. На мертві стебла кактусів. На голки та колючки цих рослин, що нагадують цвинтар життя. І благаю дощу, доброго дощу в бога Тлалока.

Ти віриш у бога?

Ні, я не вірю в бога! Вірю в людину, в її право на життя й щастя. Але тут, на плоскогір'ї, спаленому сон-

цем, у розмові з старим індіанином мене обіймають чари. Так, на хвилину я вірю в прадавнього бога води Тлалока.

На далекій чужій землі, в далекій чужій країні, молюся чужому богові індіанських племен, богові, якому вже ніхто не буде вівтарів, який залишився тільки ім'ям у вікодавніх легендах та працях учених.

Благаю доброго, ласкавого дощу, який дає життя. Благаю дощу для незвичайної, повної чар мексиканської землі, дощу для людей Мексики, суворих, гордих, загартованих в боротьбі з суворою природою, для чудової людини Мексики — індіанина з плоскогір'я, де височить вінець вулканів, де на схилах ростуть опунції, кактуси, агави, дощу для цієї землі, де вода означає життя або смерть.

ДЕСЯТЬ ДНІВ НА КУБІ

З Фіделем Кастро

Який ти? Яким ти виявишся, легендарний рицарю революції, про якого мільйони людей в усьому світі думають з подивом і любов'ю, а тисячі — з ненавистю й люттю? Не може бути, щоб, мандруючи по Кубі, я не зустрілася нарешті з її прем'єром, солдатом і вождем!

Коли пізно ввечері з літака, яким лечу з Мексики, я бачу півколо затоки, що над нею лежить Гавана, схожа зараз на розсипи дорогоцінного каміння в блиску миготливих кольорових вогнів, та коли літак сідає на аеродром,— я відчуваю легку тривогу перед цією зустріччю. Великі люди зблизька частенько виявляються не такі великі, як здалека. Який же він справді, Фідель Кастро, національний герой, тридцятичотирьохрічний керівник країни, котрий вчинив відчайдушний подвиг, здійснивши переворот з невеличкою жменькою людей,— а це по суті означало не тільки скинути диктатора¹ у власній державі, а й кинути виклик могутнім Сполученим Штатам. Тобто по суті маленька країна і маленький народ кинули виклик одній з двох наймогутніших держав у світі.

В мені криється скептицизм заперечення. Я відчуваю наче внутрішній опір, не хочу приймати на віру Фіделя так, як його взагалі приймають,— вибухаючи зливою слів, повних захвату.

— Тисячі людей мріють хоч раз побачити Фіделя,— каже хтось із нашої численної групи, яка прилетіла з конференції країн Латинської Америки, з Мексики.— Може ж, таки пощастить з ним зустрітись?! — зітхає він.

Ні, я не мрію побачити Фіделя Кастро і не зітхаю. Просто хочу глянути на нього власними очима, зробити свої власні висновки. Хочу сама переконатися, який він справді, цей чоловік, котрий взяв у свої руки долю народу, долю, яку довірив йому сам народ. І саме тому, що хочу дивитися об'єктивно, задалегідь ставлюсь до цієї зустрічі з деяким недовір'ям. Це немов реакція на всі захвати, які я чула. Напевне, думаю собі, тут не обходиться без пози, без гучних фраз, без певної театральності.

Рано-вранці в неділю ми виїжджаємо цілою колоною машин в місцевість Гуама. Раніше ця частина країни була майже неприступна. Лагуни, болота, озера утворювали несходиму плутанину, в якій де-не-де ховалися нужденні хатки вуглярів, лісорубів та рибалок, загублені, відрізані від усього світу. Зараз ми ідемо збудованою вже після революції гарною дорогою, яка сягає в самісньке серце озер та лагун, перетятих новими каналами. Тут будеється один з багатьох туристських центрів.

У великій залі-ресторані, збудованій з різноманітних порід гарної кубинської деревини, під дахом з пальмового листя чекають на нас накриті столи. Тут ми будемо обідати.

Ми вже сидимо на місцях, і гомін розмов наповнює залу, коли раптом за відчиненими вікнами, запнутими сіткою від мух, чути вигуки й тупіт ніг, що мчать звідусюди. Біжать жінки, чоловіки й діти — раптом виявляється, що в цьому місці, яке здавалося майже безлюдним, знайшлося безліч людей. Ці вигуки й гамір — нехлибна ознака того, що приїхав Фідель.

Велика зала перегороджена на дві частини. Ми сидимо в більшій. І раптом у прохіді з'являється Фідель. Швидко, несподівано, наче бігцем. Його оточує невеличка купка людей — військові, міліціонери. Серед міліціонерів — негритянка у військовій куртці з короткими рукавами. Золоті браслети аж до ліктів, довгі серги, яскраво нафарбовані вуста. Над усіма височіє Фідель. Високий, плечистий, в мундирі й береті, такий, як на фотографіях. На мить групка наче застигає в прохіді. «Так, театр, просто театр!» — стає в мені дибки внутрішній скептик. Це ж мій перший день на Кубі. Я ще нічого не бачила, ще нічого не знаю, не розумію кубинської специфіки — адже, приміром, оті браслети й серги

негритянки-міліціонера, як потім виявляється, річ тут цілком нормальна й звичайна.

«Театр, ефектний вихід»,— кажу собі. Але велика тепла рука Фіделя щиро стискає мою руку, його карі очі дивляться мені просто в очі відвертим, запитливим, навіть ніби трохи дитячим поглядом.

Після обіду двома великими катерами їдемо довгим каналом на Лагуну Скарбів. Серед мініатюрних острівців на вбитих в дно палях стоять дерев'яні, вкриті пальмовим листям будиночки, що нагадують індіанські хати на картинках. Вони з'єднані між собою помостами та кладками. В самісінькому серці розливу озер — туристська база.

Біля дерев'яного помосту — маленький катер з причіпним мотором. Сідаємо в нього — Фідель, я з перекладачкою Наташею, неоціненною товаришкою моєї не дуже легкої подорожі по Латинській Америці, моторист і його помічник. Минаємо учасників нашої екскурсії, які вже повертаються назад, і пливемо у водяний простір, у вузькі проходи між острівцями, у плутанину озерних рукавів, у широку озерну далечінь.

Знайшовся тільки один спінінг. Фідель віддає його мені, сам майструє для себе щось на зразок нашої «закидушки». Товста волосінь, на кінці потрійний великий гачок і дерев'яна рибка з хвостом із кольорового пір'я чи ниток, так само, як на моєму спінінгу. Масивні грузила. Моторка пливе поволі, ми ловитимем «на доріжку», тобто тягтимем за собою по воді наживку.

Кастро сміється. У нього зараз обличчя хлопця, котрий вихопився із шкільної лави на вакації.

— Викликаю на змагання! — каже він, закидаючи далеко в бік від човна свою дерев'яну рибку.

Спінінг має іншу котушку, ніж та, до якої я звикла. Інша наживка, інша вода, інша риба. Як воно буде? Вмираю від страху, що скомпрометую себе, але приймаю виклик. Закидаю спінінг. Пливемо.

— Єсть! — каже Фідель, і я бачу, що за кілька десятків метрів від нас з'явилося в воді щось живе — воно б'ється, пручається, і навколо розходяться маленькі хвилі, наче повторюючи в мініатюрі трикутник хвиль, утворюваних нашим катером. Фідель хутко тягне волосінь, кидає її кругами на дно човна. Здобич наближається, зростає. Є! На дно катера падає велика, може,

трикілограмова риба. Фідель переможно поглядає на мене. Але в цю хвилину і я відчуваю, що спінінг шарпнуло зовсім інакше, ніж досі. Він вигинається дугою. Яке щастя: риба! Гарячково кручу котушку, рибина опирається, поволі наближається до човна. Серце в мене калатає від страху; от-от зараз зірветься! Ні, е! Я спіймала рибину не на Дніпрі, не на Дунаї, а на Кубі, в змаганні з Фіделем Кастро. Рибина втричі менша, ніж у Фіделя, але все-таки е!

Закидаю знову. І знову шарпнуло. Тягну, кручу, відчуваю опір, далеко на хвилі біліє шумовиння — цього разу здобич значно більша. Витягаю. Є вже дві. Три рибини лежать поруч на дні човна. Тут їх називають «труче», отож це, мабуть, форель. Але вона зовсім не схожа на ті форелі, яких я знала досі. Широка морда — і ніяких слідів темних цяток.

Я вже знаю, що за хвилину знову відчую шарпання і знову запиниться вода вдалині, розтята головою риби, яка трапила на гачок. Та саме тут моторист каже:

— Кінчається бензин.

Значить, скінчився наш лов. Коротка нарада.

— Якщо не дотягнемо до бензину, — попереджає Фідель, — можемо просидіти тут навіть добу, перше ніж нас знайдуть. Ніхто ж не знає, куди ми поїхали.

Придивляюся до нього скоса. Розхристана куртка, непокрита голова. Скручує і розплутує свою вудку, захопився цим до краю. Прем'єр-міністр, вождь Куби. Хлопець на вакації! Кожної хвилини може з'явитися над нами піратський літак і обстріляти маленький катер. Кожної хвилини з цього безміру боліт, вод, очеретів, лабіринта острівців може виринути човен, в якому сидітимуть озброєні вороги.

Ні, таки не поза! Цей чоловік взагалі не припускає навіть думки про небезпеку. Зараз він не прем'єр-міністр, вождь, промовець, керівник. Просто хлопець на вакаціях, якому пощастило на короткий час втекти від тяжких, складних обов'язків, і він всім серцем вбирає в себе красу широко розлитих вод, вогнистий захід сонця, тишу чудової природи. Каже просто і звичайно:

— Добре побути хоч трохи без юрби!

Так, це, мабуть, трапляється з ним не часто.

Ми все-таки добираємось до невеличкої затоки в багнистому березі малого острівця. В очеретах три бочки

бензину і чоловік, який їх вартує. Хутко наповнюємо бак. Починає темніти. Пливемо по озерній воді, яка виграє останніми блискітками, потім каналом. І тут виринає з-за повороту каналу великий катер, з розгону обминає нас, повертає назад. Це вже їдуть на розшуки Фіделя, стурбовані, що його так довго нема.

Учасники екскурсії, які чекали, поки ми повернемось, сідають в машини. Фідель забирає мене й Наташу до своєї машини; ми звертаємо вбік і чекаємо, поки вся колона рушить.

Навколо тихо й порожньо. Ніч.

— Я покажу вам крокодилів.

Велика саджалка. В темряві виблискує вода, але більш ми не бачимо нічого. Фідель спрямовує на саджалку яскравий сніп променів великого електричного ліхтаря. Зараз видно один біля одного темні горбочки на воді, темні плями. Це очі й спини крокодилів. Їх тут безліч. Не можна сказати, що «вода аж кипить від крокодилів», бо вони лежать нерухомо, і тільки промінь ліхтарика вихоплює з темряви блиск їхніх очей під зморшками товстих повік і темні спини. Фідель освітлює клаптик порослої травою землі, що, наче маленькій півострів, тягнеться від бар'єра в глиб саджалки. Там нерухомо, мов колоди, лежать три крокодили. Їх не лякають ні наші голоси, ні світло. Великі ящери, метрів на два завдовжки. В електричному світлі вони здаються попелястими. Нарешті один ворухиться і тихо, безшелесно сповзає в воду. Переходимо до другої саджалки, де посередині стирчить острівець-пагорок. Звідти, перш ніж ми встигли його побачити, з хлюпанням кидається в воду крокодил, за ним — другий. З хлюпання чути, що вони набагато більші від попередніх.

Крокодили, яких колись на Кубі було дуже багато, мало не всі знищені, завдяки хижацькому полюванню. Їх вбивали без усякої міри й жалю, здобуваючи дорогоцінні шкіри. Револьюційний уряд заснував крокодилячу ферму. Крокодилів годують покидьками з бійні; раз на рік самиця кладе яйця; шестирічний крокодил дає вже повноцінну шкіру, яка коштує сто доларів. Ферму хочуть збільшити — до десяти тисяч штук. Водночас з вирощуванням ящерів провадяться наукові дослідження, потрібні для дальшого раціонального розвитку цієї справи.

В голосі у Фіделя, коли він оповідає про перспективи вирощування крокодилів, звучить гордість і радість. І знову ж — гордість і радість молодого хлопця, який змайстрував щось цікаве і радіє із свого досягнення.

Звертаємо з головної дороги вбік. Фідель хоче показати мені кооператив вуглярів.

У цих місцях півострова Де-ля-Сапата, до революції зовсім відрізаних від усього світу, жили люди, які випалювали деревне вугілля з коренів кушів, що росли на болотах. Жили напівкочовим життям паріїв у болотах і хащах, серед роїв москітів, без лікарської допомоги, без шкіл. За свою тяжку працю вуглярі діставали копійки. Тепер вони організовують кооперативи.

Крізь темну ніч доїжджаємо нарешті до освітленого будинку. Це їдальня кооперативу. Робітники саме кінчають вечеряти. Фідель каже, щоб і нам подали вечерю, таку ж, як і всім відвідувачам. Поводиться тут, паче в себе вдома. Підходить до віконця, крізь яке подають страви, починає жваву розмову з жінкою, що пореється біля печі. Ми сідаємо за стіл, його відразу ж оточує юрба людей, яка заповнила їдальню, почувши, що приїхав Фідель. Чоловіки, жінки, діти. Звертаються до нього фамільярно, як до брата, хоч і старшого, але все-таки брата. І всі, від найстарших до наймолодших, кажуть йому «ти». Фідель відразу ж починає із справи, яка стоїть зараз на Кубі на одному з перших місць, — із боротьби з неписьменністю. Ця кампанія провадиться з нечуваною силою й розмахом по всій країні.

Відразу ж виявляється, що й тут працює четверо вчителів-добровольців, які приїхали з Гавани. Гарненька негритянка — вчителька з професії, а її біла товаришка — студентка, що вчиться в медичному інституті. Один з молодих хлопців працює робітником на цукроварні. У нього зараз є вільний час, бо праця на фабриці сезонна. Другий хлопець, здається, теж студент чи робітник.

— Де ж ваші учні?

— Ось цей, наприклад...

З юрби виступає вже немолодий чоловік у солом'яному брилі. Тих брилів тут, здається, не скидають майже ніколи.

— Ну як, вже вмієш читати?

— Трохи вмію. Але ще не зовсім.

— Це ж чому? Такі вчительки, що кожному хотілося б вчитися, а ти — не зовсім!

— Фіделю, немає часу вчитися так, як треба.

— Як то нема часу? Скінчив роботу — і вчись!

— А коли ж ми закінчуємо роботу? День працюємо, а вночі будуємо.

І справді, так воно і є. Тут, де раніше люди жили у поганеньких куренях або й просто в норах, тепер гарячково будують селище з будиночками на три-чотири кімнати. Зараз же біля їдальні — велика вирівняна площа. Вирито канави, лежать купи піску, глини, балки й дошки. Розкидані раніше по лісах і болотах родини вуглярів і лісорубів тепер спільно випалюють вугілля, готують різні цінні породи дерева для столярних виробів. Це вже не злидарі — це люди, що господарюють на своєму. Окрім щоденної роботи, вони ще й допомагають робітникам будувати нове селище.

Присутність Фіделя використовують, щоб залагодити десятки найрізноманітніших справ — і громадських, і приватних.

Одна з жінок скаржиться: чоловік покинув її з трьома дітьми, поїхав до Гавани вчитися, нічого не надсилає, бо не заробляє, а вона не може працювати, обтяжена трьома малюками. Просить забрати дітей до дитячого будинку в Гавані, тоді вона зможе працювати.

Фідель віддає розпорядження: знайти чоловіка — нехай повертається додому і дбає про родину. Коли маєш трьох дітей — треба працювати. Окрім того, він обіцяє, поки чоловік не повернеться, видати грошову допомогу.

Я здивована. Тут, де на кожному кроці говорять про науку, про те, що треба вчитися, — раптом таке...

Але за хвилину Фідель вже питає молоду дівчину, яка допомагає на кухні:

— Заміжня?

— Ні.

— А чому ж ти не поїхала до Гавани вчитися, а крутишся тут біля печі?

Дівчина опускає очі.

— З тим навчанням... У мене, мабуть, голова не для нього... А тут робота...

— Хіба ж це робота для молодої дівчини? Вчитися треба! Чоловіка в тебе нема, дітей нема, на кухні може

тебе заступити й інша, що має сім'ю. А ти повинна їхати вчитися. Нам потрібна освічена молодь.

Молоде обличчя хмурніє. Видно, дівчині зовсім не хочеться їхати звідси. Щось їй, мабуть, тут приваблює. Щось чи, найшвидше, хтось. Але ж Фідель сказав...

Зараз, хоч це лише перший день мого перебування на Кубі, я вже розумію, яку незборну силу криють у собі оті два слова: «Фідель сказав». І розумію, чому молода дівчина навіть не пробує сперечатися.

З кухонного вікна виглядає куховарка.

— Фіделю, у нас нема мила. Накажи прислати мила.

— Мила нема? А ти в Гавані була?

— Була.

— Багато там бачила мила?

— Ні. І там обмаль.

— Ось бачиш. З милом поки що скрізь погано. Претензії треба мати до американців, а не до нас. Але ж тут у вас росте... (Фідель називає якусь породу дерева). Поки що його листям можна прати, замість мила.

Проте він наказує одному з військових, які його супроводять, записати, що сюди треба прислати мила. І тут починається довга розмова з будівельниками, які вимагають, щоб їм дали ще бульдозер і трактори. Спалахує завзята дискусія: чи й справді потрібен додатковий бульдозер.

— Ні, я не можу отак відразу сказати: дамо! Роздивлюся в Гавані, довідаюсь. Ви ж знаєте, скільки тепер будують, машини потрібні скрізь. Кожен хоче для себе, кожен тягне, а про інших і не думає. Адже машини з неба не падають. Як же я відразу, не підрахувавши, можу сказати вам: дамо!

Будівельники кивають головами. Проте обличчя в них яснішають, коли військовий записує і їхню вимогу.

З юрби раптом виходить хлопець.

— Фіделю, накажи прислати нам зброю. Хочемо організувати міліцію, вже й добровольців багато. А що у нас є?

Як речовий доказ він кладе на стіл щось, ледве схоже на карабін. Старий, вже нікуди не придатний оцупок. Вибухає загальний сміх. Сміється і Фідель.

— Добре тобі сміятись! — обурюється хлопець. — А що робити, як нападуть бандити? Прикладом будемо

захищатись, чи як? А якщо вони схочуть підпалити нові будинки?

— Скільки ж вам потрібно карабінів?

— Хоча б десять.

— Ні. Десяти не дам.

— А як прийдуть бандити?

Суперечка триває. Обидва жестикулюють, перебивають один одного на півслові. Нарешті Фідель обіцяє:

— Добре. Пришлемо шість.

— Десять!

— Я вже тобі сказав — шість.

Під час розмови Фідель встає з-за столу. Мала, може шестирічна, дівчинка підходить, смикає його за рукав:

— Фіделю, мама просить, щоб ти завтра прийшов до нас. Приїде брат з Гавани, будуть гості. То мама тебе запрошує. Буде багато смачних речей.

Високий плечистий Фідель стоїть, мов велетень, на широко розставлених ногах, схожий на лісоруба. З серйозним обличчям нахилиється до дівчинки.

— Завтра? Ні, завтра не можу. Завтра мене тут не буде, треба їхати далі. Подякуй мамі і скажи, що іншим разом. А завтра я буду зайнятий, далеко звідси. Отож ніяк не можу.

Дівчинка засмутилась.

— Але іншим разом прийдеш?

— Звичайно, прийду. Так і скажи мамі: іншим разом. З другого боку протискується між людьми хлопчик, може, років десяти.

— Фіделю, я хочу їхати до школи в Гавану.

Діти взагалі виявляють у цьому селищі вуглярів велику активність і почувають себе з Фіделем запанібрата.

Фідель каже:

— Коли будете ділити будиночки, не забудьте: найбільші мусять одержати багатодітні родини. Багато їх тут?

Перше ніж хтось із дорослих встигає щось відповісти, ініціативу в свої руки беруть діти:

— Шестеро! Восьмеро! Семеро!

Сиплють іменами й прізвищами, рахують на пальцях, поправляють одне одного. Фідель слухає їх так само уважно, як дорослих. Я придивляюсь, прислухаюсь. Ні, тут нема й сліду позування. Отакий він і є — простий, звичайний при всій своїй незвичайності. Вміє

відразу, з першого слова, вступати в контакт з людьми — і з дорослими, і з дітьми. Мій скептицизм починає танути. Ба навіть я маю підозру, що він вже розтав. Ні, цьому чоловікові, щоб здобути популярність і підтримати власний авторитет, не потрібна ні поза, ні театральність. Хоч він і не народився в селянській мазанці² чи в робітничій хаті, хоч його не виховали голод і злидні, та, всупереч своєму походженню, серцем і вдачею — він людина з народу. І тому всі кажуть йому «ти», хоч кожне його слово для них — закон.

Нам подали вечерю. Фідель придивляється до рису на тарілці, кличе агента кооперативу. Виявляється, це куховарчин чоловік.

Фідель докладно розпитує його, яка ціна на рис, радить купувати якийсь інший, наварніший, запитує, скільки коштують помідори, довідується, де купують м'ясо. Радить виділити когось із членів кооперативу — нехай ловить рибу: це дешевше, ніж м'ясо, їжа буде різноманітніша, і, крім того, риба містить багато протеїну.

Виявляється, тут, на місці, ніхто не квапиться до такої, здавалося б, цікавої роботи, як рибальство. Але думаю, що після нашого від'їзду і ця справа буде налагоджена, бо ж Фідель сказав...

А Фідель радіє, що на столі така вечеря. І рис, і м'ясо, і салат з помідорів, і яйця. Отаку ж вечерю їдять вуглярі — добру, дуже добру і ситну. Тут, де раніше люди вмирили з голоду.

Я ущипливо докидаю, що, коли ми прийшли, вуглярі справді їли те ж саме, але помідорів не було. Фідель схоплюється з місця, знову мчить до кухонного вікна, кличе постачальника.

— Чому на вечерю не було помідорів?

— Були на обід. Ті, що вам подали, якраз залишилися від обіду.

— Були, були на обід! — хором свідчать присутні. Фідель заспокоюється. Їсть з апетитом, мов косар чи лісоруб після роботи.

Оточені юрбою, сідаємо в машини. Знову дорога в темряві. Фідель оповідає про боротьбу з неписьменністю. Протягом року в країні не повинно залишитися неписьменних. В травні на цю кампанію кинуть ще сто тисяч добровольців. В горах, де селища розкидані далеко одне від одного, вчитель буде в кожній хаті.

На дорозі перед нами блискають вогники. Фідель наказує зупинити машину.

— Що трапилось?

З мороку виринає двоє озброєних селян. Зіпсувалась машина, її лагодять. З будиночка, який стоїть неподалік, виходить жінка. Простягає руку.

— Добри вечір, Фіделю. Як ся маєш? Що чути?

І Фідель їй і двом селянам з хвилину оповідає, що чути. Розбито групу контрреволюціонерів в Ескамбрейї, і серед них заарештовано священика, присланого з Іспанії. Потім вони ще з хвилину розмовляють про якісь місцеві справи. А потім ми їдемо далі, і знову час від часу світло наших ліхтарів вихоплює з темряви озброєні пости. Кубинський селянин темної ночі вартує свою молоду революцію, свої нові селища, нові школи, нові дороги, нове життя.

І знову Фідель оповідає про боротьбу з неписьменністю, про те, що і як зроблено, що треба зробити. Здійснено земельну реформу, реорганізовано сільське господарство і вже збільшено його продукцію. Ліквідовано безробіття на селі, яке завжди давалося знаки, бо робота на величезних плантаціях цукрової тростини — а це майже єдина сільськогосподарська культура на Кубі — провадилась лише протягом сезону. Решту часу безземельні і малоземельні селяни взагалі не мали роботи й заробітків. Перебудова промисловості не така проста й легка справа, її не можна здійснити нашвидку. Та революція має досить сили, щоб подолати внутрішні труднощі, знешкодити ворогів, досягти поставленої мети. Єдина реальна і страшна небезпека — це зовнішня інтервенція. Але самі емігранти, кубинські контрреволюціонери, без допомоги Сполучених Штатів нічого зробити не зможуть. Весь народ — за революцію.

В темній машині, на тлі яснішого віконця, ледве вимальовується грецький профіль Фіделя. Дивне це обличчя — мінливе й неспокійне, що відразу ж відбиває кожен настрій, кожне почуття, рухливе, виразне обличчя. Інколи — отак, як тоді, коли ми ловили рибу, — здається, що це обличчя веселого хлопця, незважаючи на величну чорну бороду. Часом його туманить тінь смутку, часом пробивається вираз болю.

І тепер, їдучи крізь темряву кубинської ночі й шкодуючи, що не можу бачити чудової кубинської природи,

я дивлюсь на обрис правильного профілю і мимоволі думаю, що цей вождь не набагато старший від моєї доньки, що на нього звалилась відповідальність за країну й народ, який йому довірився,— за цих шість мільйонів людей, що гарячково вчаться, будують, перетворюють чарівний острів з колишньої американської колонії на самостійну державу. Вчаться й будують під загрозою, яка висить над ними день і ніч, під тінню чорної хмари, яка загрожує з півночі.

Велетенський тягар відповідальності лежить на Фіделеві Кастро, тягар людських надій, людської любові.

Приїжджаємо на наступну туристську базу — Хірон. Десь у розкиданих навколо будиночках, під віялами високих пальм, вже давно сплять члени нашої екскурсії. У кімнаті Фіделя, який зразу ж кудись побіг, розмовляємо з його охороною, чекаємо, поки нас влаштують в одному з будиночків. Ці обвішані автоматами й пістолами люди говорять про Фіделя з прояснілими обличчями, отак, як говорить вперше закоханий хлопець про кохану дівчину, як мати про власну дитину,— з обожнюванням, сповненим ніжності. Хоча охороняти Фіделя— праця не дуже легка. Тяжко встигнути за ним, його неймовірна сила і енергія збивають з ніг найміцніших, навіть тих, які не повинні весь час думати про свою відповідальність за його життя. А Фідель поводить себе так, наче не тільки на Кубі, а й взагалі в світі не існує ніякої небезпеки. Треба мчати галопом, щоб устигнути за ним; він скрізь ходить, бігає; план подорожі імпровізує на ходу; де б він не з'явився, його відразу ж оточує тісна юрба.

Вранці ми з Наташею ідемо оглянути чудову пристань для яхт. Поміст. Море б'ється об мол. В невеличкій затоці рибалка ловить чорною сіткою маленьких плоских рибок для наживки. На березі просто природничий музей. Чудові закручені мушлі, рожеві всередині, окам'янілості з відбитками морських створінь, уламки коралів. Отак, наче тут хтось розсипав величезну колекцію чудових експонатів.

Я забираю з пляжу Хірон дві звивисті, рогаті мушлі, що немов криють в глибині блиск ранкової зорі. І шматок вапняку, в біліні якого де-не-де пробивається щось, схоже на рожеві бутони,— мабуть, уламок корала.

Не мине й двох з половиною тижнів після мого повернення з Куби, і саме там, на півострові Де-ля-Сапата, на Лугана-дель-Тесоро, на пляжі Хірон, поллеться кров, загримлять постріли. Потече кров у ясні води Лагуни Скарбів, потече кров на рожеві мушлі й білі корали пляжу Хірон. Ті бандити, про яких говорив хлопець із кооперативу вуглярів, таки з'явилися.

Дві рожеві мушлі й уламок корала лежать передо мною. Пам'ятки з пляжу Хірон — того самого, на якому висадився розбійницький десант. На місцях, які я бачила й знаю, які запам'ятала на все життя, мужньо б'ються знайомі мені люди. Керує операцією Фідель Кастро.

Але все це станеться згодом. А зараз я ще на Кубі, де всі без упину думають і говорять про можливість інтервенції, але життя й робота ідуть нормально, і я маю змогу придивлятися до них і придивлятися до Фіделя Кастро.

З пляжу Хірон ми з Наташею в жахливу спеку їдемо до Гавани. Півдня залагоджуємо різні справи в місті, а ввечері повертаємось до готелю ледве живі. По суті це вже третій тиждень нашої подорожі — де був і переліт через океан, і конференція в Мексіці, і п'ятиденна подорож машиною по Мексіці, ну й ці два дні на Кубі, повні вражень. В Мексіці тяжко було дихати на височині майже двох з половиною тисяч метрів, а тут нас душить вологе повітря тропіків. Ми швидко лягаємо, не так щоб заснути, бо тут не дуже спиться, а просто, щоб відпочити.

Несподівано дзвонить телефон. Зараз за десять дванадцять. Наташа бере трубку.

— Фідель! — каже вона трохи зляканим голосом. — Питає, чи можна приїхати.

Киваю головою — звичайно, можна! З блискавичною швидкістю одягаємось, поспіхом викидаємо постіль з Наташиної канапи на балкон, хуленько прибираємо в кімнаті. Будь-що-будь, від центру міста до готелю досить далеко, у нас напевне є трохи часу.

Та не минає й двох хвилин, як у коридорі розлягаються швидкі кроки. Хтось стукає в двері. Прем'єр-міністр дзвонив не з міста, а з холу внизу! Він заходить у супроводі одного з охоронців, якого ми вже знаємо, і ще двох чоловіків. Незважаючи на наш поспіх, а може,

саме через нього, ми виглядаємо трохи незвичайно. Фідель ніяковіє. Йому, мабуть, не спало на думку, що ми вже могли спати, бо на Кубі лягають спати дуже пізно, а сам він, як нам казали, ніколи не лягає раніше, ніж о четвертій годині. Він прийшов умовитися з нами на наступний день. Хоче забрати нас своїм літаком до провінції Оріенте, де повинні відбутися збори селян, а дорогою хоче показати з літака села й поля.

— З літака можна чудово побачити аграрну реформу,— каже він.

Чи справді чудово — я переконаюсь наступного дня.

— Коли полетимо?

— О першій, о пів на другу...

— По-кубинськи чи по-європейськи?

Хоч ми прожили лише два дні на райському острові, але я вже знаю, що це не одне й те ж. Ідеться не про географічну різницю в часі, яка становить вісім годин. Тут, мабуть, як ніде, час — поняття цілком відносне, і запізнення на кілька годин — річ така нормальна, що ніхто навіть не виправдовується. Певно, єдина пунктуальна людина, яку я тут зустріла,— Нуньєс Хіменес.

Фідель сміється.

— Ну, добре. Нехай буде так. Між першою і пів на четверту.

Машина справді з'являється о пів на четверту, тобто більш-менш точно, хоч це й крайній строк.

О четвертій вилітаємо. В літаку — ми двоє, пара симпатичних акторів з Чілі, звичайно, Фідель, кілька людей з його найближчого оточення і два льотчики в кабіні.

Коли напередодні ввечері ми згадали в нашому посольстві, що передбачається екскурсія всієї групи літаками до Сантьяго-де-Куба, дружина посла стурбувалась.

— Літаком тут краще не користуватись. Не дуже безпечно. Не тільки чужі — свої можуть підстрелити, подумують, що це ворожий літак. Вже були випадки.

Ну що ж, всяко трапляється в світі, полетимо чи поїдемо, це вже як вирішать наші господарі. Але наш політ з Фіделем взагалі не був передбачений програмою.

Протягом кількох годин Фідель без упину розповідає й показує.

— Карта аграрної реформи,— каже він ще раз.

І справді, внизу все виглядає, мов прозора карта. Шахові квадратики й прямокутники одноосібних госпо-

дарств, розкидані далеко один від одного маленькі будиночки. Величезні простори народних господарств з довгими фермами і скупченнями будівель. І як перехідна фаза — невеличкі поля, але будиночки вже разом, один біля одного.

— Шкода, що доводиться летіти досить високо. Хтось із наших може подумати, що це повітряний пірат, — а вони час від часу нас відвідують і кидають запалювальні бомби на плантації цукрової тростини, — то ще підстрелять! — каже Фідель, слово в слово повторивши те, що казала й дружина нашого посла. Та за хвилину він забуває про можливу небезпеку, про надмірну пильність своїх земляків. Хоче показати мені все якнай докладніше, стає на коліна, пояснюючи те, що ми бачимо внизу. Він такий високий, що схилитись до вікна йому незручно. Тягне мене до протилежного вікна, потім до кабіни льотчиків, щоб я могла все оглянути. Невеличкий літак летить низько й не дуже швидко. Земля під нами лежить мов на долоні. Але Фіделю цього не досить. Він гукає льотчиків:

— Пікіруй вниз! Зроби коло!

Льотчик, вже середнього віку, з легкою сивиною на скронях, значуще всміхається, скоса поглядає на мене — ніби хоче пояснити, що тут не допоможе й сам господь бог. Фідель сказав...

І ми пікіруємо. Над народними господарствами, над новими селищами, над великими просторами вперше зораних полів, де бульдозери вирівняли пагорки й долини, над залитими водою ланами, де вже яскраво зеленіє молодий рис.

— Спершу нам закидали, що ми не розподілили між селянами великі латифундії³; дехто вважав, що це помилка революції. А виявилось, що ми мали рацію. На землях латифундій, з якими селяни все одно не впоралися б, легко було створити державні господарства. Ми називаємо їх «народними», щоб уникнути слова «державні», яке було у нас остаточно скомпрометоване. «Держава» — означало державний апарат диктатури, продажний, розкладений, який був на послугах у багатіїв та існував на американському утриманні. «Держава» — ненависне слово, бо за ним раніше стояла ненависна організація. І тому, поки це слово, скомпрометоване дореволюційним апаратом, системою тиранії

й несправедливості, не буде реабілітоване, не слід його вживати, щоб не дискредитувати в людській уяві те нове й цінне, що внесла в це поняття революція.

Бігаю від вікна до вікна. Мчу в кабінку льотчиків і назад. Прилипаю носом до шибки, намагаючись докладно обдивитися все, що мені показують. Тепер я вже сама вигукую: «Народне господарство!» Сама помічаю—рис! Звертаємо праворуч і ліворуч, кружляємо, виписуємо кола і зигзаги. Мов пластикна карта, лежить під нами, пересувається кубинська земля, віддана в руки кубинському народові, земля, що змінює своє обличчя з кожним місяцем, з кожним тижнем, майже з кожним днем.

Широка рівнина, поля, дерева, вдалині праворуч — південне узбережжя, затоки, лагуни, море. Мов чарівна іграшка — зелена, золотиста, блакитна. Там, де зелень ще не вкриває щойно зораних, колись непридатних земель,— ґрунт майже червоної барви. Такий колір має кубинський ґрунт у багатьох районах. Десь далеко, боком, проходять грозові хмари, миготять на горизонті блискавиці. Але ми летимо в сонячному сяйві.

В розмову про сільське господарство вплітається безліч інших справ. Говоримо про соціалізм, про комунізм.

— Ну що ж,— стверджує Фідель.— Комунізм на практиці — це достаток їжі, одягу, електрики, шкіл, жител, книжок для всіх.

Він оповідає, як починалися революційні реформи, як поступово їх здійснювали, як намагалися переконати впертих, що реформи необхідні, та як організовували єдиний фронт усього народу.

Саме напередодні Фідель допитував чотирьох диверсантів, які припливли невеличким човном і висадились на узбережжі.

— До кожного треба підходити індивідуально. Навіть серед тих, що виступають проти нас, не кожен — наш справжній, свідомий ворог. Є серед них люди, обдурені пропагандою, дезорієнтовані, збиті з дороги. Наприклад, оці четверо — вони ж нічого не розуміли. Їм казали, їх запевняли, що становище на Кубі таке, що досить буде одного вигуку — і відразу ж вибухне велике повстання проти уряду, а самі вони, мовляв, на кожному кроці знайдуть серед населення симпатію

й підтримку. Диверсанти повірили в ці брехні і тому згодилися виконати завдання, яке їм дали господарі. На місці їх чекало тяжке розчарування.

Селія Санчес оповідає Фіделю, що там, куди відправили для вирощування породистих качок, якийсь невідомий тип убив кількох птахів. Фідель спершу жартує, що, може, то зовсім не «тип», а просто хтось хотів пополювати на качок, але потім каже, що це треба перевірити. Розмова про качок триває довго, складна й плутана. На хвилину здається, що в ієрархії подій вона займає майже таке ж місце, як можливий напад американців чи діяльність контрреволюційної банди в Ескамбрейї. Вже потім, на землі, виявляється, що винуватця захопили діти й відвели в міліцію, і, здається, це й справді був підсланий диверсант. В першу хвилину мене трохи смішить історія з качками, але потім я розумію, що тут немає дрібних і незначних справ. Якась на вигляд дрібниця може бути ниткою, що вестиме до дуже солідного клубка.

О сьомій вечора ми сідаємо на аеродромі в Байямо. Може, я помиляюсь, але, здається, нікого не попередили, що прилітає Фідель. Прибігає якийсь військовий, за ним кілька інших, за хвилину з'являються два джипи. В перший сідають Фідель, Селія Санчес, я, Наташа й шофер. Машина — добре підтоптана, тріщить, хитається і трусить до неможливості. Але це лише вступ до того, що буде згодом, бо поки що ми їдемо по шосе.

Вже темно. Вечір тут надходить швидко. Трохи згодом спалахують вогні. На площі, біля шинку чи їдальні, схожої на всі тутешні придорожні шинки чи їдальні, — безліч чудових машин. Рауль Кастро⁴ з цілою групою військових і цивільних їде до Сантьяго-де-Куба. Хвилина привітань — і Фідель мчить до кухні.

— Я замовив двадцять два біфштекси.

Сідаємо за стіл. Біля входів, так само, як скрізь, де тільки з'являється Фідель, відразу збирається юрба людей. Але цього разу Фідель не має часу на розмови з ними. Він довго й завзято пошепки радиться про щось з Раулем, який сидить біля нього. Ми хутко з'їдаємо наші біфштекси і їдемо до машин. Я вже думала, що зараз ми пересідемо в легкові машини, яких тут зібралось дуже багато. Але ні, знову джип. На хвилину це здається навіть кумедним: Фідель із своєю допотопною

машиною серед усіх цих лінкольнів, паккардів та б'юїків,— наче бідний родич серед багатой сім'ї. Але нам справді треба було сісти в джип. Ми звертаємо з шосе і досить довго підскакуємо й хилитаємося з боку на бік та стукаємось об стінки й верх машини. Дорога жаклива, повна ям і вибоїн. Кілька разів зустрічаємо селянські патрулі. Куба чатує.

Коли ми звертаємо на якийсь місток, фари грузовика, що поволі суне нам назустріч, освітлюють нашу машину зсередини. Молодий хлопець у кузові відразу ж пізнає Фіделя, який сидить біля шофера. Та його й важко не впізнати!

— Віва Фідель! — на всю горлянку гукає хлопець, схопившись на ноги. Здається, зараз вискочить з машини, вилетить в повітря від цього крику, він наче весь перетворився на крик. Бурхливий, пристрасний вигук лине позаду в темряві. Нема в ньому нічого завченого — просто вибух щастя й любові, обожнювання цієї людини, що їде закуреним, старим джипом по бічній, повній вибоїн дорозі.

Нарешті приїжджаємо на місце. Це Буеціто. В просторому будинку, ссжому на величезний сарай, відбуваються збори представників селянської асоціації, яка носить ім'я одного з героїв визвольного руху на Кубі — «Франк Пайс». На неї прибули делегати з Мансаніло, Ель Кобре, Кампечуели, Нікоро, Гуантанамо, Альто Сонго, Сан-Луїса й інших районів гірської смуги Сьєрра-Маестра.

Спека й задуха неймовірні. З появою Фіделя тіснота ще збільшується, юрба людей знадвору, яка моментально з'явилась, натискає на широко розчинені двері й ворота, намагаючись пробратися в переповнену залу. Діти пишуть, люди в останніх рядах вилазять на лавки, щоб краще бачити. Тут немає кондиціонованого повітря, як у міських залах. Задуха, насичена вологою ночі, змішується з подихом кількох сотень людей, які збилися в невеличкому приміщенні.

Ці збори — останній етап довгих засідань, на яких обговорювали справу кредитів, що їх держава надає селянам-одноосібникам. Красномовний голова зборів повідомляє присутніх: оскільки приїхав Фідель,— що люди й самі добре бачать,— можна задавати йому питання, слухати його поради й інструкції.

Коли ми їхали сюди, Фідель показав нам перше село, яке революціонери зайняли під час боїв у Сьєрра-Маестрі. Зараз біля нього за столом президії сидить перший селянин, котрий одержав зброю з рук революціонерів. З голосу, з поведження, з погляду Фіделя можна вгадати, які дороги для нього спогади про ті дні, коли починалась його революційна боротьба. З того часу ледве минуло кілька років, але Фідель згадує їх отак, як люди часто згадують часи далекої молодості,— коли все здається гарним і привабливим, а про все погане просто забуваєш. Початок боротьби був складний і тяжкий; вогонь і смерть, невпевненість не тільки в завтрашньому дні, а й у кожній наступній годині. Фідель розпочав відчайдушний бій, маючи в своєму розпорядженні лише жменьку людей. І проте коли він починає говорити про ті часи, в його голосі бринять м'які нотки зворушення, і знати, що до провінції Оріенте, до території Сьєрра-Маестри, де починалася революція, до її мешканців, які відразу ж пішли за революцією,— у нього особливо тепле почуття.

В залі лунають запитання. Їх задає безліч людей; раз у раз хтось підіймає руку, прохаючи слова. Спершу запитання дивують мене своєю малозначністю й начебто дріб'язковістю. Старий селянин оповідає, що на кушачави з'явився невідомий досі шкідник, і докладно змальовує його. З різних кінців зали додають подробиці. Виникає навіть легка суперечка, бо комаху називають різними іменами, залежно, мабуть, від місцевості. Хтось каже, що підсипав гній під кушачави, але це їм пошкодило. Хтось скаржиться, що його сусід користується на своїй ділянці найманою силою. Хтось задає суто фахове питання, яке стосується плантації какао. Із справ загального значення скаржаться лише на відсутність медичної допомоги й брак деяких ліків.

Задуха в залі зростає. Піт тече по обличчях. Фідель півголосом з'ясовує все, що стосується шкідника кави, розпитує селянина, який сидить біля нього. І сам заклопотано тре потилицю, точнісінько, як це роблять селяни.

Він такий самий, як люди, що наповнюють зал.

Селяни запитують. Часто їм відповідають сусіди, інколи спалахує коротка суперечка. Час від часу Фідель кидає якусь фразу. Потім він бере слово. Встає, скидає пояс із зброєю, кладе на стілець за собою. Ніякого па-

пірця, ніяких нотаток. Він говорить звичайно, просто, конкретно, безпосередньо. Власне, це не промова, а розмова, хоч і триває вона понад три години. Фідель відповідає на всі запитання, які були йому поставлені, і водночас широко висвітлює плани уряду, одверто й широко говорить про помилки, розповідає, як виправляють, пояснює ситуацію, говорить про те, що було, що є й що буде. Його слухають з напруженою увагою. Видно, все, що він говорить, чудово зрозуміле слухачам, а слухачі зрозумілі й близькі йому. Фідель дає спеціальні поради, як і чим нищити шкідника кави. Пояснює, де криється помилка селянина, який підсипав гній під кущі не так, як треба. Радить садити каву між какаовими деревами, щоб її не так палило сонце. Жодне запитання не залишається без відповіді, вичерпної і суттєвої. І водночас це — лекція про земельну реформу, про політику уряду на селі — ясна, прозора, проста й чудова. Зрештою, йдеться не тільки про сільськогосподарські справи. Це докладне обговорення плану реорганізації життя й побуту всієї Куби, й Сьєрра-Маєстри зокрема. Дивує одна особливість Кастро — цю промову можна було б виголосити на засіданні ради міністрів, і водночас вона цілком зрозуміла селянській аудиторії.

Фідель по черзі висвітлює проблеми, що безпосередньо стосуються Сьєрра-Маєстри. В горах, де садиби розкидані далеко одна від одної, дуже важко організувати народні господарства й кооперативи. Отож не варто поспішати із здійсненням докорінних змін, тут поки що можуть існувати індивідуальні господарства. Розміри земельних ділянок обмежено, щоб селяни могли самі обробляти землю, без найманої сили, бо наймити перестали існувати на Кубі раз і назавжди. Держава дає кредити, допомагає селянам-одноосібникам, виходячи з того, що вони вирощують каву й какао — експортні продукти, які дають добрі врожаї, але вимагають ручної обробки. Народні господарства постачають селянам усі потрібні продукти. Селяни цілком забезпечені землею, отож існування певної групи одноосібників не завдає шкоди сільському господарству. Згодом усі побачать на власні очі переваги кооперативів і народних господарств над одноосібним господарюванням, самі проситимуть, натискатимуть на державу, щоб їх прийняли до кооперативів, знайдуть способи

й допоможуть у цій складній для Сьєрра-Маестри проблемі.

Взагалі уряд дійшов переконання, що свої справи здебільшого повинні вирішувати самі селяни. Проблему розподілу кредитів і нерухомої власності розв'язували тут щось близько року, державний апарат працював погано, ще не було досвіду. Виявилось, що такі проблеми не можна вирішувати в кабінетах. І тому змінили систему. Усунули інспекторів, які не вміли орієнтуватись у стосунках на селі. Тепер найважливіші справи будуть розв'язуватись безпосередньо самими селянами, через сільські асоціації.

Виявилось також, що була помилкою передача народних крамниць сільськогосподарських продуктів у відання міністерства торгівлі. Через них мали ліквідувати агентів, які досі заробляли і на виробниках, і на покупцях. Існував великий бюрократичний апарат, були зловживання, крадіжки. Тепер асоціації повинні викупити крамниці й керувати ними самі. Тоді це будуть справді народні крамниці, без зайвого апарату. Асоціація сама відповідатиме за прибутки й збитки, сама контролюватиме торгівлю, не доведеться оплачувати цілу армію чиновників, бухгалтерів і контролерів, які не мають нічого спільного з селом.

В усій промові Фіделя, так само, як і в інших його висловлюваннях, звучить неприязнь не тільки до бюрократизму, а й до надміру великого державного апарату. На це, певне, було багато причин — одна з них та, що державний апарат, успадкований революцією від попереднього уряду, не відразу й не до кінця перебудувався. Часом окремі його ланки чинили опір, саботували і навіть виявляли ворожість до нової влади.

Суперечить бюрократизмові й глибоке переконання Фіделя, яке відбивається в його діяльності, а саме, що якнайбільшу роль у державній роботі повинен відігравати суспільний фактор, отож якнайбільшу частину проблем і справ треба віддати для розв'язання й здійснення самому суспільству.

Фідель ще раз повертається до поділу латифундій, про який він оповідав мені в літаку.

— Якби відразу розподілили великі латифундії, селяни насамперед з'їли б худобу.

В залі веселий шепіт. Фідель всміхається.

— З'їли б, правда ж?

Селяни широко сміються. Притакують. Звичайно, з'їли б.

А те, що латифундії залишилися цілі, дало змогу розвинути тваринництво, зберегти великі плантації цукрової тростини. Тепер мають роботу селяни, які там працювали раніш, і, окрім них, ще двісті тисяч робітників.

Згадка про це викликає в залі бурхливі оплески. Видно, безробіття було для цих людей тяжкою, болючою проблемою, часто проблемою життя чи смерті.

Одне за одним обговорює Фідель окремі питання — освіти, охорони здоров'я, будівництва шкіл, шляхів, проблему електрифікації. Тепер промова, власне, перестала бути промовою — найважливіші справи вже з'ясовані. В залі знов лунають запитання, і Фідель відразу відповідає на кожне. Часом між тими, хто питає, спалахує дискусія і без його відповіді. Молода жінка вигукує:

— Фіделю, а що буде з півнячими боями? Треба з цим кінчати. Чоловіки не працюють, а без кінця сидять на тих півнячих боях, б'ються об заклад, програють великі гроші, забувають про сім'ю і дітей.

В залі чути придушений регіт, ущипливі зауваження. Але жінка не дає збити себе з пантелику.

— А що, може, неправда? Що ж то за порядок: одні працюють, а інші на півнів дивляться! Хіба ж це діло?

Багато голів киває на ознаку згоди. І Фідель згоджується з молододою селянкою. Він сам, як кажуть, не зносить півнячих боїв. Є й інші розваги, корисніші, кращі, розумніші. Можна займатися спортом, музикою, читати, замість безглуздо марнувати час і гроші на жорстокому видовищі.

Виявляється, ця проблема не така дрібна, як здається. Фідель каже селянам, що в травні в Гавані відбудуться збори, на яких буде вирішено справу ліквідації півнячих боїв. Ідеться про давній звичай, який поширився тут і вкоренився, отак, як бої биків в Іспанії. У мене нема сумніву щодо його дальшої долі. Думка Фіделя напевне переважить — не тільки коли прийматимуть ухвалу, але і в свідомості найбільш запальних прихильників цієї кривавої азартної гри.

Хтось у залі скаржить на міліціонера, який погано поводить з людьми. Фідель стає серйозним.

— Чому ж ви не вирішили цього самі? Давно час! На різних посадах, в різних установах можуть траплятися всякі люди, і не завжди такі, як слід. Але міліція мусить бути бездоганна. Це ж охоронці ладу і закону, солдати революції, захисники народу. Якщо хтось з міліціонерів зробив щось погане, треба негайно вимагати, щоб прислали ревізію. На таку установу, як міліція, навіть тінь не повинна впасти з провини окремих людей.

Від дрібного питання, зв'язаного з тим міліціонером, Фідель переходить до інших. Говорить про пильність, викриття підсланих диверсантів, про боротьбу з контрреволюцією. І знову зал жваво реагує, люди притакують, обмінюються зауваженнями, умовляються з Фіделем про зброю, про готування бійців для самооборони.

Вже під кінець зборів нарешті з'являється наша група, змучена довгою мандрівкою в спеку. Ще лунають запитання й відповіді, Фідель ще з'ясує цілу низку дрібних справ, але збори вже закінчуються.

Виступ Фіделя тривав кілька годин. Жодної зайвої фрази. Жодних порожніх слів. Господар розмовляв з господарями про спільну, однаково близьку їм, і йому справу, не як вождь, а як рівний з рівними, зрозумілою, простою мовою, виразно й просто. Жодна людина не вийшла з зали, ні на хвилину не ослабла напружена увага.

Театральність, поза... Мені майже соромно мого позавчорашнього скептицизму. Вже де-де, а тут було безліч нагод для театральності й пози. Під кінець зборів в залі сиділо близько ста делегатів конференції Латинської Америки, представників кільканадцяти країн. Здавалося б, тут можна було показати і жести вождя, і пафос революції, підкреслити ті незвичайні риси, які на перший погляд вирізняють Фіделя з найбільшої юрби. Але, видно, це ніколи не спадає йому на думку. Він був простий і звичайний. Не підвищував голосу, не грав ним, не вдавався до ефектних порівнянь і зворотів. Просто розв'язував важливі справи, часто з гумором, з глибоким знанням селянської психіки, селянського життя, найменших деталей обробки землі. Дивує його вміння з'єднувати дрібниці в одне ціле, орієнтувати

кожну проблему на великі перспективи розвитку всієї країни. До речі, в залі не було жодного фотографа. Не було й журналістів.

Саме тут я почула наче відповідь на закид одного з наших товаришів у Гавані, що Фідель надто часто й багато виступає перед мікрофоном і телевизором. Несподівано в залі обізвалася одна з жінок:

— Фіделю, оголошено розподіл газет. Наша асоціація повинна забрати отаку кількість номерів. Навіщо це? Ще мало хто з нас уміє читати. Дайте нам більше телевизорів, тоді буде користь. А яка користь від газети неписьменним?

Це один з парадоксів тутешнього життя. Телевізор став предметом щоденного вжитку, раніше ніж до рук людям потрапив буквар. Перескочили через якийсь етап — і тепер треба надолужувати прогаяне. Це й повинна зробити кампанія ліквідації неписьменності, яка розгорнулася у великому масштабі. Але поки люди навчаться читати, треба розвивати їхню свідомість, мати з ними контакт, треба втягати їх у глибоку перебудову життя, яка відбувається на Кубі. Промови Фіделя значною мірою заступають газету, яка подає відомості, висвітлює їх, інформує про плани й заходи уряду, газету, якій усі вірять. Промови Фіделя заступають сотні циркулярів, телеграм, листів, нагадувань, розпоряджень. Він сам-один заступає сотні інструкторів і пропагандистів. І його промови не йдуть у простір, у безвість. Вони мають пильних, уважних слухачів, а як вони доходять та чи доходять взагалі, перевіряє сам промовець — він рухливий, не сидить на місці, їздить, літає, з'являється скрізь, де тільки треба, пробирається в найдальші закутки країни, з'являється несподівано, його можна чекати завжди і всюди. Ця система роботи абсолютно раціональна на Кубі, всю територію якої можна за кільканадцять годин облетіти літаком або за кілька десятків годин об'їхати машиною.

Після зборів ми їдемо далі — не з нашою групою, якої вже нема, а з колоною машин Рауля Кастро, яка наздогнала нас невідомо коли. Рушаємо в напрямі Сантьяго-де-Куба.

Десь о третій годині ночі зупиняємося біля придорожнього шинку. Його утримує народне господарство,

в якому почали будувати великі птахоферми. Тут господарство продає свою продукцію. Високі стільці біля довгого прилавка в барі, кілька столиків. Хоч зараз третя година ночі, за столиками сидять робітники й селяни, наче саме час вечеряти.

Курчата варені, курчата смажені, курчата на всі можливі смаки. Бульйон чистий, бульйон з яйцем, бульйон такий, бульйон сякий. Люди їдять курчат, бульйон, п'ють чорну каву і мінеральну воду, зрідка пиво. Куба — перша країна, яку я бачу, де робітники й селяни не п'ють алкоголю. Навіть на банкетах він з'являється більш символічно.

Звичайно, Фідель зразу ж відвідує кухню, крутиться за прилавком, збуджений, веселий, щасливий. Питає про ціни, без кінця тріумфально вигукує, наслідуючи, мабуть, вуличних продавців:

— Бульйон з яйцем десять центів! Пийте бульйон з яйцем, десять центів!

До революції курчат, так само, як майже всі продукти харчування, привозили на Кубу із Сполучених Штатів. Ферми, на яких тепер вирощують мільйони курчат,— досягнення революції! І цей великий вождь та діяч, в якому водночас стільки хлоп'ячого, сповнений дитячої радості. Бульйон з яйцем десять центів! Це вже власні, не імпортовані курчата, явний доказ того, що частина великого плану перебудови сільського господарства, розвитку птахівництва реалізована, обросла м'ясом і пір'ям.

Ми залишаємося в Сантьяго. Фідель через кілька годин — вже в Гавані: промовляє, виступає, бере участь у засіданні уряду, подвоюється й потроюється на очах, з неймовірною, нелюдською енергією. Це не тільки виняткова фізична сила. Це насамперед величезне напруження енергії, залізна воля, внутрішня сила, яка випромінює з нього й захоплює людей.

А щоб повніше оцінити і самого Фіделя, і його працю та зрозуміти до кінця безмежну любов і довір'я, яким його оточує народ, треба добре придивитися до Куби, до всіх змін, які тут сталися протягом короткого часу.

Зміни

Ранком першого дня, відразу ж після того, як ми приїхали на Кубу, ціла група делегатів конференції країн Латинської Америки, що прилетіла сюди з Мексики, виїхала до провінції Матансас.

Від готелю в Гавані вирушає колона легкових машин. Ідемо вздовж морського берега, який тягнеться ліворуч. З правого боку, вдалині, невисокі, начебто поодинокі гори. Але навколо нас, скільки сягнути оком,— плоска рівнина, лагідна й зелена. Велично здіймаються вгору королівські пальми, їхній попелястий гладенький стовбур тягнеться високо, розширюється посередині й знов звужується, мов веретено, вибухаючи вгорі букетом величезного листя. Де-не-де видко цілі пальмові гаї, подекуди ростуть окремі дерева. Мабуть, це характерна оздоба кубинського пейзажу.

Зелень і блакить, блакить і зелень, яскраве, надто яскраве сонце. Коли машини на хвилину зупиняються докучає нестерпна спека, хоч це ще не найгарячіша пора на Кубі.

Дорога рівна, широка. Минаємо великі поля гелекена — рослини, що дає волокно.

На пасовиськах корови. Їх невідступно супроводять білі птахи, отакі, як невеличкі чаплі. Один птах сидить на спині в корови й видзьобує щось із шерсті на карку. Що ж це за птахи? «Гарса»,— кажуть мені. «Гарса» по-іспанськи саме чапля. Але чому ж так далеко від води, звідки ця раптова дружба з худобою? Згодом довідуюсь, що птахи видзьобують кліщів, які докучають коровам. Цих птахів не видко ніде над водою — на озерах та лиманах,— а тільки на пасовиськах або на свіжій ріллі, де вони, мабуть, виїдають з землі лялечок різних комах.

Минаємо чудовий пляж у Варадеро, з букетами пальм, з ясным, майже білим, дрібнесеньким піском. Море — яскраво-блакитного кольору — миготить, виблискує на сонці. Виблискує вода на рисових полях. Подекуди розкидані невеличкі будиночки. Вони навіть зблизька схожі на українські хати. Потемнілі від сонця й дощів дахи з пальмового листя скидаються на очере-

тяні або солом'яні, стіни побілені, і, тільки придивившись пильніше, бачиш поздовжні щілини, які свідчать, що стіни збудовано з дощок. На деяких будиночках біля вікон блакитні смужки, точнісінько, як десь на Полтавщині. І тільки пальми над ними та апельсинові дерева навколо несхибно свідчать, що це все-таки Куба.

Скрізь великі плантації цукрової тростини. Вони виглядають, мов зарості очеретів у гирлі Дніпра чи Дунаю. Високі, на кілька метрів заввишки, тростини стоять щільною зеленою стіною. Їх стинають ручним способом, широким ножем-мечем — мачете. Женці на краю поля — зовсім наче дрібні мурашки, що поволі вгризаються у велетенський зелений масив.

Зупиняємось на площі між будинками. Нас вітає капітан у військовому мундирі. Це — народне господарство імені національного героя Каміля Сьенфугоса⁵.

Делегати висипають з машин і оточують капітана. Витягають блокноти, записують. За кільканадцять кроків від нас — дві прекрасні великі ферми. Але ми стоїмо на майданчику під палючим сонцем.

Капітан — дужий, широкоплечий. У нього чудова чорна борода — ознака того, що він боровся в повстанській армії за волю Куби, чудові кубинські темні очі, і кубинський революційний запал б'є з нього вулканом.

Назва «народне господарство», виникнення якої лише згодом розтлумачить мені Фідель Кастро, прочитані мною нариси про Кубу, вміщені в нашій пресі, а також раз у раз повторюване нашими супутниками слово «кооператив» підказує мені, що це саме селянський кооператив. Та після п'яти речень з капітанової промови я розумію, що це не має нічого спільного з жодним кооперативом будь-якого типу, що це державне господарство, радгосп найчистішої води. Земля раніш належала поміщикам. Спочатку тут працювало сто п'ятдесят робітників, здебільшого колишніх поміщицьких наймитів, тепер їх працює вже тисяча чотириста. Виросли господарські будівлі, житлові будинки, ферми.

Господарство — багатогалузеве. Із сільськогосподарських культур вирощують головним чином рис. Земля чудова, ґрунтові води близько: ідеальні умови для вирощування основного харчового продукту, який досі здебільшого імпортували. Та основне завдання народ-

ного господарства — вирощування свиней і курей, чи, швидше, курчат.

Породистих свиней постачатимуть звідси всій провінції. Раніше їх було небагато. Тепер на провінцію Матансас заплановано двадцять п'ять тисяч свиноматок.

Тут вирощують зараз півтора мільйона курчат щомісяця, та найближчим часом ця кількість повинна збільшитись до п'яти мільйонів. Для порівняння капітан каже нам, що до революції вся провінція Матансас випускала продукції на сімдесят мільйонів песо, а тепер самих тільки курчат буде на таку суму. А ще ж є свині, просо, рис та інші продукти рільництва й тваринництва, яких тут раніше зовсім або майже зовсім не виробляли. В радгоспі є також школа, чи, швидше, курси, де сто хлопців і сто дівчат теоретично й практично навчаються вирощувати свиней і курчат.

Наші кубинські товариші жартома називають це народне господарство «свинячим університетом».

Капітан Хуліо Суарец пояснює жваво, з запалом. Цифри сиплються градом, шелестять листки блокнотів, сонце летить на голови живим вогнем. Я тужно поглядаю на будинок порожньої нової ферми — адже всі пояснення можна було б давати під її дахом. Та лише коли вичерпалися всі статистичні дані, ми йдемо оглядати ферму. Будинок завдовжки чотириста метрів, з обох боків перегородки для свиней; стіни перегоронок з керамічних шестигранників, порожніх всередині. Все це схоже на якесь мереживо, ідеальне для вентиляції, необхідної в цьому кліматі. Підлога бетонована, все пристосоване для механізованої годівлі й очищення хліва. Чудова сучасна ферма!

Коли тут почали будувати радгосп, американські літаки, пролітаючи над Кубою, фотографували будівництво, а потім американська преса зняла гвалт, що в провінції Матансас будують велику ракетну радянську базу. Звідси — просте запитання: коли це було? Виявляється, три місяці тому. За три місяці збудовано ферми, приготовано все для випуску продукції, організовано шестимісячні курси для свинарів та пташників. І вже почали реалізувати готову продукцію.

Я думаю, що зараз ми оглядатимем інші будинки. Але ні, немає часу. Ми повинні їхати далі, на обід, де зустрічаємося з Фіделем Кастро.

Сотня запитань, які вже тремтять у мене на губах, лишається невисловленою. Це перше народне господарство, яке я бачу — одне з одинадцяти в провінції Матансас,— наче тікає в мене з-перед очей. Я ще так небагато почула про нього, ще стільки б хотіла тут побачити... Але так буде весь час — галопом, поспіхом. Наші господарі прагнуть за ці десять днів показати якнайбільше. Лавина вражень спадає на тебе, все тут нове, своєрідне, незвичне, і тому тяжко розібратися в ньому, зорієнтуватись. Все тільки народжується, постає, виринає з небуття, матеріалізується з хаосу, і якимось не одним за одним, а зразу. Раптово, бурхливо народжується новий світ, виростає, мов від дотику чародійної палички, хоч на перший погляд здається, що веселий безтурботний кубинець не здатний до серйозної організованої праці. Та це, мабуть, враження цілком поверхове, яке пояснюється незнанням місцевих звичаїв і психології. Вводить в оману непунктуальність кубинців, часом тяжко здобути від них якусь конкретну інформацію. Вводять в оману ночі на Кубі, повні веселого гамору, коли ніхто не спить, та начебто безпредметна метушня, яку часто спостерігаєш навколо.

Але разом з тим протягом трьох місяців виникає колосальний радгосп з величезними фермами й школою, на колишніх непридатних землях вже зеленіє рис, бульдозери перетворили голі узгір'я на рівнесенькі поля. За кілька тижнів виростають цілі селища, на кожному кроці бачиш чудові наслідки, хоч і не помічаєш вкладеної в них праці. Наче все само постає з цієї родючої, багатої, щедро зрошеної, нагрітої сонцем землі.

Капітан Хуліо Суарец каже нам, що коли архітектори ще тільки привезли плани будівель радгоспу, вони тут, на місці, вже вкривали готові будівлі дахами. Ніхто не чекав, поки в далекому місті проектувальники накреслять і обчислять все, що треба. Мабуть, це нетерпіння було слушне, тому що будівлі радгоспу гарні й добре опоряджені, й «свинячий університет» почав давати продукцію швидше, ніж архітектори встигли створити плани будівництва.

Що таке народні господарства та яку роль вони відіграють в перебудові життя на Кубі, можна зрозуміти, добре обізнавшись не тільки з тим, що є, але й з тим, що було колись.

Колись, у давнину, конквістадор⁶ Дієго Веласкес привіз на Кубу цукрову тростину. Клімат і ґрунт острова сприяли, мабуть, цій новій рослині, бо кубинська цукрова тростина має найбільший вміст цукру в усьому світі. Та минали роки, і людність Куби боляче відчувала гіркий смак солодкої рослини. Хижі очі побачили можливість казкових заробітків, хижі руки жадібно простяглися до них. Поволі Куба почала перетворюватись на велетенську плантацію цукрової тростини. На родючих рівнинах вирубано чудові тропічні ліси, їх заступила цукрова тростина. Селян повиганяли з господарств, примусили податися на схили гір, у багністі закутки. Свої й чужі багатчі загарбали землю. Іноземний капітал дедалі швидше захоплював райський острів серед теплих морів. Почали обзиватися голоси тривоги.

Та даремно Мануель Санхілі у 1903 році просив кубинський сенат винести ухвалу, яка б забороняла продавати землі чужинцям, даремно Хосе Марті⁷ ще в кінці минулого століття застерігав, що країна, яка будуватиме свій добробут на одній-єдиній сільськогосподарській культурі, вчинить самогубство.

Американська цукрова компанія придбала 1905 року в провінції Орієнте 49 828 гектарів землі — за 100 доларів. І ця компанія була не одна. До революції двадцять п'ять відсотків усієї землі Куби та більше половини всієї орної землі були зайняті під плантації цукрової тростини, причому більшість плантацій належала вісьмом великим цукровим компаніям Сполучених Штатів. Мала тут свою пайку і вславлена своєю «діяльністю» у Гватемалі «United Fruit Company», яка вивозила з Куби, крім цукру, також банани й какао. Американські компанії, маючи дешеву землю й дешеву робочу силу, здобували фантастичні прибутки із своїх плантацій на Кубі. Вони не робили ніяких капіталовкладень, техніка праці на їхніх плантаціях була найпримітивніша. Куба почала цілком залежати від цукру, експорт якого становив 80% всього її експорту, від коливань цін на цукор на світовому ринку, від влади американських цукрових компаній.

А тим часом півмільйона сільськогосподарських робітників, які працювали на плантаціях лише сезон, більшу частину року голодували, жили в мазанках та халупах. Сто тисяч селянських родин взагалі не мали

землі, орендували її в умовах найтяжчої експлуатації. Сімсот тисяч безробітних марно чекали праці. Водночас майже половина землі, що належала плантаторам цукрової тростини, лежала облогом: ніхто її не обробляв. У великих латифундіях, де хазяї вирощували худобу, родюча земля була перетворена на пасовиська. В таких обставинах країна цілком залежала від імпорту, насамперед із Сполучених Штатів, які захопили кубинський ринок.

Земля Куби — найродючіша в світі. Сонце Куби аж надміру насичує плоди цукром. Під теплими дощами, яких тут завжди вдосталь, добре ростуть і дають рясні врожаї городина й фрукти. Та коли я в ідальні замовляю помідорний сік, мені подають склянку — і відкрити металеву банку. Оглядаю її. Великими літерами надруковано назву консервної фабрики і де вона знаходиться: Чікаго!

Кубинські апельсини на перший погляд зовсім не схожі на наші або на ті, що їх імпортують з Іспанії, Італії чи Ізраїлю. Вони великі, соковиті й солодкі. Їх тонка шкірка майже гладенька, зеленкувато-коричневого кольору. В мандрівці по Кубі я бачу коло білих хаток апельсинові дерева, обвішані круглими плодами від вершини й до останньої гілки, яка гнеться до землі під тягарем. Та коли в кав'ярні я прохаю апельсинового соку, мені знову наливають його з банки, і знову напис на ній виразно свідчить, що фабрика, де той сік приготували, міститься в Сполучених Штатах.

У річках, озерах і лиманах, які омивають Кубу, — безліч риби, молюсків і крабів. Їх там сотні порід. А кубинський рибалка вмирав від голоду, жив, як останній злидар, не мав ані сітей, ані човна, не мав ніяких знарядь, потрібних для лову. І рибні консерви, цілі гори яких стоять в крамницях, — зроблені не на Кубі. Із Сполучених Штатів привозили сюди все: помідори й салат, курчат і чорну квасолю, рис і жири. Нема чого казати, що звідти ж походили й усі промислові товари. Навіть цукор на Кубі виробляли тільки неочищений (сирець), до кондиції його доводили вже на американських цукроварнях.

Вперше в житті бачу країну, яка була б до такої міри зв'язана з імпортом, до такої міри залежала від закордонного ринку. Я спостерігала після війни повинь

американських товарів у Франції, в Італії. Але там це було тільки додатком, тимчасовим явищем. На Кубі — стало явищем загальним і постійним.

Тут начебто бачиш наочний зразок того, як можна навіть без боротьби зробити з іншої країни свою колонію, як можна поставити життя іншої країни в цілковиту залежність від себе. І водночас бачиш, до якої міри могла зрадницька буржуазія запродати власну батьківщину чужоземним магнатам.

Перед революційним урядом постало тяжке, складне, велетенське завдання — з економічно, і як неодмінний висновок з цього, з політично залежної колонії зробити самостійну, незалежну державу, змінивши до того ж всю її соціальну структуру, тому що без цього країна не могла б бути ні самостійною, ні незалежною.

Селянин одержав землю. Величезні латифундії перестали бути власністю невеличкої жменьки своїх і чужих поміщиків. Та індивідуальні господарства не могли б розв'язати проблему, не могли б дати країні таку кількість продуктів і так швидко, як це було потрібно. Запаси імпортованих продуктів вичерпуються день у день і незабаром зникнуть остаточно. Внаслідок репресій, застосовуваних до зухвалої Куби, їй просто загрожував би голод, бо з інших країн доставляти продукти було тяжко. Не могла ж Куба житись самою цукровою тростиною.

Тільки створення великих державних господарств — оцих самих народних господарств — допомагало розв'язати проблему по-справжньому. Вже сьогодні вони почали давати населенню все те, що досі імпортували з-за кордону: рис, картоплю, городину, курчат, м'ясо, — і даватимуть більше й більше з кожним днем. Треба ж узяти до уваги й клімат, який дає змогу збирати по кілька врожаїв на рік, і ту нечувану енергію й запал, з якими тут усе роблять. Радгосп ще не скінчив будувати останню ферму, а в першій вже білють тисячі курчат. Ще гримить і гуркоче десь недалеко бульдозер, а рис вже зеленіє рясними врунами; рештки води ще стікають до каналу, а земля, що обсихає на його березі, вже оброблена. Цукрова тростина перестає бути монопольною культурою — її взагалі вже не садять на величезних просторах уперше оброблених непридатних земель, цукрову тростину потроху витискають рис, просо, бавовна,

фруктові дерева. Велика рогата худоба, свині та птиця, що їх вирощують у дедалі більшому масштабі, заступають американські консерви; організація рибальських кооперативів, яким постачатимуть всі потрібні знаряддя, дасть людям змогу користатися з природних багатств кубинських вод; поліпшення добробуту, машини й кредити, надані селянам, допоможуть наново розвинути такі цінні культури, як кава, какао і тютюн, що, по суті, теж були досі дуже занедбані.

Відколи перемогла революція, минуло небагато часу — понад два роки. Ще менше минуло часу, відколи Куба почала рішуче здійснювати ґрунтовні соціальні реформи. Але вже сьогодні видко ясно й виразно, що все це не тільки чудові плани, які стануть реальністю в близькому й далекому майбутньому. Ні, наслідки революції вже є, вже дають плоди, приносять врожаї, до них вже можна доторкнутися рукою.

В провінції Оріенте ми оглядаємо народне господарство, котре має назву шхуни, з якої в 1956 році Фідель Кастро з товаришами висадився на узбережжі Куби, — «Гранма». Це одне з тих великих народних господарств, які Фідель показував мені з літака.

П'ятдесят дві тисячі гектарів землі, сто сорок чотири трактори, серед них ще багато американських, але є вже й наші, радянські.

Ми їдемо дорогою серед оброблених полів. Арахіс, який тут зветься «мані». Бавовна. А далі картопля. Тут машини зупиняються. І знову нас зустрічає бородатий офіцер — директор, начальник чи управитель: не знаю, яку тут має назву ця посада. Стаємо на краю поля. Рівненькі рядки, руда земля, міцні присадкуваті куці з яскравою зеленню. Жодної бур'яни, жодної нероздрібною грудки землі. Це нагадує мені поля у нашого Посмітного, де здається, що бачиш не лани, а майстерне вишивання, без огріхів, вузликів та пропусків. Капітан пояснює, що поле займає сорок гектарів. Насилу протискуюсь до нього ближче крізь латиноамериканську юрбу. Одна з учасниць екскурсії задає запитання, які явно свідчать, що вона досі ніде, окрім тарілки, картоплі не бачила. Капітан терпеливо їй відповідає, але я все-таки вирішую бути нечемною і конче довідатись про те, що мене цікавить. Отож нечемно встряю в розмову.

Так, сорок гектарів. Картоплю садовили не цілу, а

порізану на п'ять-шість шматків, залежно від кількості вічок. Все робили ручним способом. Скільки разів обробляли землю? Шість.

Шість разів перекопували сорок гектарів, розрихлювали їх, підгортали кущики мотиками, зігнувшись під палючим сонцем.

— Викопувати будемо плугом.

— Коли?

Капітан наче хвилинку вагається.

— Десь, мабуть, за два тижні.

Ми вдихаємо під кущем і витягаємо велику розежу картоплину. Вона вже завбільшки з кулак, але шкурка відразу облязить під пальцями. Картопля ще молода.

Який строк від садіння до викопування? Якого сподіваються врожаю?

І тут мені стає зрозуміле легке вагання в голосі капітана, його запитливий погляд і вираз явного задоволення, коли я за хвилину підтверджую, що, мабуть, так: ще треба почекати тижнів зо два.

— Не знаю. Ми ж посадили картоплю вперше.

Для мене є щось глибоко зворушливе в цьому признанні. Вперше! А колись до Європи привезли картоплю саме з цієї частини світу. Але Кубу довели до того, що такий звичайний буденний продукт — картопля — став для неї майже чужий як сільськогосподарська культура. Мало не всю картоплю, яку тут споживали, привозили із Сполучених Штатів.

Тепер радгосп «Гранма» став одним з тих багатогалузевих господарств, які годуватимуть кубинців без чужої ласки та золотої валюти. Тут, у цих рівних, простягнених в далеч рядках, де земля схожа на оксамит, криється одне із завоювань революції. Не знаю, який врожай дасть родюча, на думку багатьох, найродючіша в світі кубинська земля і вкладена в неї старанна праця, яку видно на око. Мабуть, величезний, коли судити з тих картоплин, які ми вирили з-під зовсім ще зеленого куща. Та, може, ті куші будуть зелені аж до кінця — адже тут інше сонце, ніж у нас, інший клімат, інші дощі, інший ґрунт.

Вже наближається до кінця моє десятиденне перебування на Кубі. Тепер я цілком розумію ту радість, з якою показував мені Фідель зелені поля рису, ту, майже

дитячу, бурхливу радість, яку він виявляв у шинку, де й нас, і робітників, і селян годували вирощеними в на-родному господарстві курчатами.

Бо ж рис — основа живлення кубинця. Його тут споживають сто двадцять фунтів щороку на одну душу на-селення. Більшу частину рису доводилось купувати в Сполучених Штатах, які загарбали собі монополію на постачання рису Кубі.

Коли я їду з польським послом за вісімдесят кіло-метрів на захід від Гавани, щоб оглянути славнозвісну колекцію орхідей,— бачу дорогою великі ферми. Знову довгі будівлі, а навколо все наче вкрите снігом. Десятки тисяч білих як сніг курчат ходять по траві, гребуться в землі. Цифри тут воістину астрономічні. Один радгосп вирощує зараз курчат більше, ніж уся провінція досі, провінція — більше, ніж у минулому вся Куба. Коли я слухаю, скільки повинно незабаром бути цих курчат, мені паморочиться в голові. А це ж великі вгодовані курчата. Хоч їм лише по кілька тижнів, вони зовсім го-тові для споживання.

Я з захватом оглядала колекцію орхідей у провінції Пінар-дель-Ріо. Незвичайні квіти, зведені сюди багатієм-колекціонером з усього світу — з Бразилії, Тибету, Гі-малаїв, з островів на десятках морів. Вони були мов казка, мов фантастичний сон у химерному багатстві своїх барв і форм.

Та більше від них, у сто разів більше зворушили мене рожеві картоплини в радгоспі «Гранма», і зелені поля рису, і білі табуни курчат коло ферм! Як доказ хазяйновитості й розуму кубинської революції, як одна з гарантій її перемоги.

В руки народу

Коли ми стоїмо на дерев'яному містку між буди-ночками на Лагуна-дель-Тесоро, до мене несподівано звертається один з аргентинців — членів нашої делегації. Він явно стурбований.

— Не розумію, кому це зараз потрібно? Ці пляжі, туристські бази, будиночки на воді, котеджі? Ці дороги

на болотах — десятки кілометрів,— які ведуть на узбережжя озер? Невже нема негайніших, невідкладніших справ? А тут так отим пишаються, наче це одне з найважливіших досягнень революції...

Я намагаюсь якимось пояснити, розтлумачити своєму співбесідникові, хоч і сама знаходжу для цього не дуже багато аргументів. Адже я на Кубі лише перший день, і все, на що я тут дивлюся, для мене зовсім нове і не дуже зрозуміле.

А пояснення є, і воно цілком обгрунтовує ту гордість і радість, з якою показують нам і Лагуну Скарбів, і Гуаму, і Хірон.

Перший параграф одного з законів революційного уряду, виданого в квітні 1959 року, звучить так: «Всі узбережжя національної території, з усіма пляжами на ній, переходять в руки народу».

Протягом багатьох років Куба була для Сполучених Штатів не тільки величезним резервуаром цукру, а й курортом та місцем розваг для американських туристів. Навколо Куби тягнуться гряди коралових рифів, величезну частину її узбережжя обліпили білим шаром корали, наче утворюючи вінок. Скрізь там, де нема піщаних пляжів, дно тверде, колюче, наїжене скам'янілими коралами, а біля гирла річок вкрите грузьким мулом, поросле хащами мангрових зарослів. Отож заходити в це чудове море, купатися в ньому так, щоб не загрузнути в мулі, не заплутатися в твердих, мов залізо, мангрових пагонах, не порізати підошви об гострі, мов бритва, уламки коралових скель, можна тільки з численних, вкритих сипким чистим піском пляжів.

Всі вони колись належали підприємцям, своїм і чужим, які мали з них величезні прибутки. Оточені комфортабельними готелями, ігорними будинками, ресторанами, кав'ярнями, ці пляжі приваблювали тисячі туристів і місцевих багачів. Тут бувало тільки вибране товариство, яке належало до аристократичних клубів і дорого платило за вхідні квитки. Кубинець, якщо не був мільйонером, фабрикантом, поміщиком, в морі не купався. На цьому острові, оточеному сапфіровими водами, такому вузькому, що з літака, навіть якщо він летить зовсім низько, в багатьох місцях видно море з обох боків, воно, оте море, було закрите для народу. Простий чоловік бував тут на пляжах тільки як слуга —

портъе, кельнер, прислужник в купальнях для багатих гостей.

Навіть тими пляжами, які не належали приватним підприємцям, теж не можна було користуватися.

Коли першого дня ранком ми виїжджаємо з Гавани на схід, нам впадає в око, що все узбережжя за містом, на протязі багатьох кілометрів, забудоване віллами й палацами. За ними білють пляжі й колишеться, лисніе, виблискує море. Територія, на якій здійснюються вілли й невеличкі палаци мільйонерів, була приватною власністю, а пляжі були додатком до їхніх чудових садків. Ця широка смуга приватної власності остаточно відокремлювала від узбережжя звичайних мешканців міських будинків чи приміських низеньких халуп, вкритих пальмовим листям.

Револуція віддала кубинцям їхнє море. Відкрила для них пляжі з майже білим, дрібним, шовковистим піском. Віддала їм хвилі, що лагідно б'ються об берег, чисту блакить прозорої морської води. Проклала дороги до недоступних раніше озер, збудувала будиночки, вкриті пальмовим листям, щоб люди могли відпочивати в них після роботи. Ці пляжі й туристські бази є також несхибною ознакою того, що кубинець став господарем на своїх землях і водах, які раніше служили тільки багатіям і насамперед іноземцям.

Американці охоче приїжджали на Кубу, і приплив американських туристів тут завжди був величезний. Але здебільшого туризм і відпочинок американських гостей мали цілком специфічний характер. В гонитві за доларами підприємці намагалися за всяку ціну пристосуватися до смаків аж ніяк не найкращих представників американського суспільства. То не чари чудової кубинської природи приваблювали сюди юрби приїжджих. Ігорні будинки, кінські перегони, алкоголь для тих, хто жив у містах Сполучених Штатів, де діяв «сухий закон», казино, краса кубинських жінок, яких злидні й безробіття штовхали на так званий «легкий хліб» — ох, який тяжкий і гіркий! — притягали сюди шахраїв-картярів, розпусників, авантюристів, облесників, які в своїх рідних містах грали роль солідних батьків родини і шанованих всіма громадян, а тут, на Кубі, дозволяли собі гуляти досхочу; приваблювали, нарешті, пересичених

життям багатів, переконаних, що за долари можна купити все і всіх.

«Туристські» вихватки громадян Сполучених Штатів набрали, мабуть, досить масового і загрозливого характеру, бо президент Рузвельт у розмові з якоюсь делегацією радив звернути більшу увагу на туристський рух і зректися таких антиморальних способів приваблювання закордонних гостей, як азартні ігри та інші підозрілі розваги.

Ні, тут зовсім не потрібні для принади ігорні будинки й кабаре! Куба — чарівний куточок світу, справжній райський острів. На другий чи третій день перебування тут я кажу: крім усіх інших помилок, в біблії є ще одна — рай зовсім не містився між Тігром і Євфратом, Адам і Єва мусили жити на Кубі, аж поки розгніваний Єгова не вигнав їх звідти.

Член аргентинської делегації, відомий архітектор (який, між іншим, народився в Одесі), з усміхом втручається:

— Це ще давно, перше ніж ви, помітив один з російських князів, який сто років тому відвідав Кубу. А після нього — багато інших.

Ну що ж, виявляється, не завжди можна робити винаходи. Я охоче відступаю першість невідомому мені російському князеві. Зрештою, мабуть, і він не був перший — ще Христофор Колумб писав у своєму щоденнику про надзвичайну красу цього острова.

Це не дикі тропіки Бірми, не чудові грізні тропіки Індії. Тут усе немов створене для людини, на радість їй, — все прозоре, все на видноті, ніде не криється несподівана небезпека. Тут взагалі нема отруйних змій, що аж кишать в інших тропічних країнах, тут нема хижаків, вночі не чути таємничих звуків, які проймають тебе жахом. Благословенний, ласкавий острів, усміх матері-природи. Клімат Куби теж лагідніший, ніж можна було б сподіватися на цій географічній широті. Острів вузький, і скрізь на ньому знати вплив моря, свіжий його подих зм'якшує спеку в найгарячішу пору року. Температура майже не змінюється, дощі випадають рівномірно, і тому нема особливої різниці між сухою та мокрою порою року. Хоч острів невеличкий, природа на ньому дуже різноманітна: незвичайні краєвиди — гори й долини, затоки й озера, річки й водоспади. На цілі

кілометри тягнуться фантастичні печери з химерними сталактитами. Багато історичних пам'яток, різноманітний рослинний і тваринний світ. І до того ж море.

Ще одне: на цьому острові не буває епідемії тифу, віспи, малярії, нема й прокази — всіх цих трагічних нещастя, які так часто вражають людей у тропіках.

Але сам кубинець не часто користувався з красот свого острова, та навіть не дуже й знав про них. На Лагуні-дель-Тесоро, мало кому відомій, був тільки один будиночок для приїжджих американських — і тільки американських — аматорів рибальства. Отож після революції уряд взявся і до цієї справи. В країні став ширитись туризм, найкращі куточки природи відкрилися для всіх, і дарами багатющої природи почали користуватися всі мешканці країни.

І не лише її мешканці. В планах уряду був передбачений також приплив закордонних туристів, але вже побудований на зовсім інших принципах, ніж досі.

Несподіваний розвиток подій переплутав ці плани.

У 1959 році в Гавані вийшло чергове видання географії Куби, надруковане в 1960 році і у нас в Москві в російському перекладі. Наче так недавно, але деякі фрази звідти вже звучать сьогодні гіркою іронією.

«Близькість Куби від Сполучених Штатів Америки забезпечує їй великий приплив багатих туристів... Флоріда розташована за 160 кілометрів від Куби, цю відстань можна проїхати поромом за кілька годин. Відстань між Майямі і Гаваною літак покриває за 45 хвилин, а між Нью-Йорком і Гаваною — за 4 години».

«Куба має великі можливості для приваблення американських туристів — цьому сприяє клімат, близькість Сполучених Штатів, історичні пам'ятки і чудова природа Куби». І нарешті: «Найближчим часом ми можемо сподіватися, що до нас прибуватиме близько мільйона туристів на рік», — пише автор.

Та літаки, що з'явилися із Сполучених Штатів, везли не туристів. Вони скидали запалювальні бомби на плантації цукрової тростини, скидали бомби на кубинські аеродроми й будівлі; з них спускалися на парашутах диверсанти. Пароплави Сполучених Штатів, які причалювали до кубинського берега, теж везли не туристів, а банди озброєних контрреволюціонерів, вимуштруваних американськими офіцерами.

«Найближчим часом можемо сподіватися...»

Кубинський уряд у 1959 році, плануючи організацію закордонного туризму та обчислюючи вклади й прибутки, які це принесе країні, ще не усвідомлював, як реагуватиме на розвиток подій на Кубі її могутній сусід, які будуть стосунки між обома країнами. Близькість американського берега, що в планах туризму, складених в 1959 році, трактувалась як найбільш сприятлива обставина, котра має полегшити розвиток туризму і принести Кубі прибутки,— обернулася найгірнішою небезпекою.

Але в цей період кубинський уряд був ще зовсім інший. В революції, спрямованій проти тиранії Батісти, брали участь також і ті люди, які зовсім не хотіли, щоб їх народ і країна пішли тією дорогою, якою їм судилося піти. Багато з них просто прагнули замінити одну владу на іншу, можливо, більш ліберальну, можливо, трохи більш демократичну й не таку продажну, але теж капіталістичну владу жменьки людей. Мабуть, саме на це розраховували спершу й Сполучені Штати,— що трапиться один з двірцевих переворотів, яких стільки вже було в Латинській Америці; цей новий претендент на владу буде напевне менш скомпрометований, ніж Батіста, і його менш буде ненавидіти народ, але він так само прийматиме директиви Сполучених Штатів і так само слухняно буде їх виконувати.

Кубинська революція стала справжньою революцією. Владу в свої руки взяв народ. Прийшов кінець латифундіям і монополіям, скінчилися визиск, злидні й темнота народу. Робітник і селянин стали повноправними господарями країни, почали здійснюватися глибокі реформи, які докорінно змінили все життя.

І тому багато людей, які після вигнання Батісти навіть брали участь в уряді та в його роботі, згодом відійшли від нього. Втекли під крило американської опіки. Зрадили народ і країну в ім'я своїх втрачених прибутків, привілеїв, жадоби влади, обманутих надій. Почали обливати Кубу та її уряд грязюкою, готувати збройний напад на власну батьківщину.

І Сполучені Штати теж не могли знести того, що виприснув з їхніх рук райський острів, на якому вони господарювали стільки років, з якого черпали такі казкові прибутки.

Розрахунок на іноземних туристів не справдився. Поки що. Бо нема сумніву, що ці чудові пляжі, ці туристські бази, краса райського острова приваблюватимуть сюди тисячі людей з різних країн.

Та хоча деякі плани тимчасово перекреслила історія, все одно туристські бази будують марно. Адже, крім легких будиночків і котеджів, будуються також дороги й канали; це дає працю великій кількості робочих рук, яким, можливо, не було б за що зацепитися, бо в країні після урядування Батісти залишилася величезна кількість безробітних. Це будівництво з'єднало дикі закутки з містами, включило людей, що там живуть, у нормальне життя всієї країни. І до того ж бази не стоятимуть пустою: поки прийдуть гості здалека, їх відвідуватимуть кубинські туристи. Приїжджатимуть сюди діти з міст і сіл, приходитимуть робітничі екскурсії. Відпочиватимуть люди, які досі ніколи не могли навіть мріяти про такий відпочинок. Тренуватимуться тут спортсмени, навчатиметься молодь — не в шкільних стінах, а на місці, на живих експонатах вивчатиме ботаніку, біологію, географію, історію своєї країни.

І до того ж тут зможуть працювати вчені над безліччю проблем, які ще вимагають довгих досліджень, бо з чудового острова було зроблено резервуар цукру й місце розваг, і ніхто не цікавився дослідженням таємниць його природи, історією його хашів і вод, катаклізмів і змін, яких зазнали ті землі й води, походженням їх фауни й флори, багатством надр. А всі ці справи передбачені в планах використання туристських баз, вони стоять тут на першому місці.

Цей острів, здавалося б, такий маленький і такий доступний, по суті ще дуже мало досліджений, мало відомий навіть самим кубинцям.

Такі плани не принесуть країні валюти, але дадуть здоров'я, силу й культуру кубинцям, які досі здебільшого були тільки паріями й слугами чужинців у своїй чудовій країні. Ні, справа туристських баз та пляжів — це не просто отакий собі непрактичний задум, поки що цілком зайвий, як могло б здатися на перший погляд. І потім, я думаю, що його символічне значення має також свій глибокий смисл: море Куби, землю Куби, країну Куби — в руки кубинському народу.

В Хіроні, по сусідству з чарівним пляжем, отим са-

мим, на якому незабаром проллється кров, ми снідаємо в просторому приміщенні, повному повітря, під легким дахом, підпертим високими стовпами. З'являються автотурмашины з міста — цілі родини приїхали на відпочинок. Гості сідають за столи. Пахне чудовою кубинською чорною кавою, без сумніву найкращою в світі. Тут снідають також робітники, що працюють на будівництві туристської бази, вуглярі, селяни. До бару підходить височезний негр у робочому комбінезоні. Він веде за ручки двох негриняток. Діти такі малесенькі, що їхні підняті вгору рученята ледве чіпляються пальчиками за опущені вниз великі батькові долоні. Негр іде хистким ведмежачим кроком, малюки дріботять біля нього. Це також один з тих, кому революція дала право заходити разом з туристами до одної їдальні й сидіти разом з ними за одним столом. Тільки це вже зовсім інші туристи.

Польський письменник, якого я зустріла тут, розповів мені, що в Гавані залишився у приватній власності тільки один пляж. Він знайшов його і кілька разів ходив туди з цікавості, просто щоб подивитися, як воно виглядає чи, швидше, як виглядало. Елегантна стара жінка, яку він там зустрів, до речі, сама кубинка, сказала йому:

— Щодня, ідучи сюди, ми міркуємо, чи зможемо ще скупатися сьогодні, чи виявиться, що у нас забрали й це останнє місце і на піску лежать лахмітники з робітничих кварталів, а край берега купаються чорні з дружинами. Ця революція гірша від Великої французької революції.

— Це ж чому?

— Ах, там просто стинали голови, а тут випивають з нас усю кров, — відповіла елегантна пані. — Не вбивають, крий боже, тільки випивають усю кров.

Елегантна пані, напевне, думала про латифундії й палаци, про золоті пляжі й золоті долари, про привілеї й права жменьки експлуататорів.

Але неблаганний голос історії каже твердо й неухильно: море Куби, землю Куби, красу Куби — в руки кубинського народу!

До світла

Куди не їдеш, куди не йдеш на Кубі, скрізь тобі впадають в око ознаки й прикмети кампанії, що її провадять тут зараз з нечуваною енергією та в велетенських масштабах. Це ліквідація неписьменності. За офіціальними джерелами тридцять відсотків мешканців Куби були неписьменні. Я особисто ставлюся до цих даних трохи скептично. Мені розповідали, наприклад, що раніше вважали, наче в провінції Серра-Маестра — гірській смузі провінції Оріенте — живе близько п'ятдесяти тисяч людей. Після революції, в 1959 році, провели перепис — провадили його солдати, робітники, добровольці з міста. Можливо, він не такий ідеальний, але, в усякому разі, неточності в ньому не дуже великі. Виявилось, що в Сьєрра-Маестрі живе двісті п'ятдесят тисяч людей, якраз уп'ятеро більше, ніж стверджували офіціальні статистики. Якщо реакційні уряди Куби могли не знати нічого навіть про саме існування двохсот тисяч селян в Сьєрра-Маестрі, вони напевне не перелічували докладно і вуглярів у болотах півострова Сапата, і мешканців мазанок та розвалених халуп у негритянських кварталах Сантьяго-де-Куба й інших міст, і тим більше не перевіряли їх уміння читати й писати.

Я сама виросла в капіталістичній країні й знаю, що в капіталістичних країнах завжди намагаються применшувати цифри, котрі звучать як обвинувачення всій капіталістичній системі. Але навіть якщо й справді лише тридцять відсотків...

Фідель Кастро поставив перед республікою завдання: протягом року цілком ліквідувати неписьменність.

І Куба бурхливо й швидко, з нечуваним розмахом взялася до роботи.

Це не тільки написані на транспарантах, на дошках, надруковані в газетах заклики й гасла, що впадають в око буквально на кожному кроці. Це реальна праця, якої не можна не помітити.

До справи ліквідації неписьменності взяли й керівники держави, але, крім того, в ній беруть участь майже всі: молодь, робітники, жіночі організації, армія, міліція. На вчителів-добровольців натрапляєш скрізь —

у кооперативі вуглярів, серед лісорубів, серед рибалок, в місті й на селі. Найближчим часом на цю справу буде кинуте ще сто тисяч людей. Праця вчителя-добровольця має трохи інший характер, ніж могло б здаватися на перший погляд. Поле його діяльності — не завжди школа чи курси, з точно визначеним часом та кількістю лекцій, з окремим приміщенням, з учнями приблизно одного віку й розвитку. Наприклад, у Сьєрра-Маестрі завдання вважатимуть за здійснене лише тоді, коли в кожній хаті буде вчитель, тобто кожна селянська родина матиме власного викладача. Буквар приходить до людей безпосередньо в кожен окремий дім, в кожні руки. Вчитель ранком розкриватиме таємниці літер дітям, потім вчитиме їхню матір, коли вона скінчить поратися по хазяйству, а батька — коли він повернеться з лісу чи з поля.

Робочий день такого вчителя починається на світанку, а закінчується пізно ввечері, коли всі вже лягають спати. Нелегка праця, а на неї ж ідуть тисячі й десятки тисяч добровольців з чудової кубинської молоді, що не боїться ніяких труднощів. Про це говорив Фідель Кастро на селянських зборах в Буенціто. З першої тисячі, яка виїхала в гори Сьєрра-Маестри, лише дуже небагато злякалося тяжких умов незвичного для них життя, бо ж молоді довелося потрапити не тільки у відлюдні села, а навіть в окремі розкидані в горах садиби. Величезна кількість добровольців залишилась і працює. Приїжджають ще нові, і їх буде дедалі більше — стільки, скільки треба, щоб усі люди в горах та на рівнинах, в селах і в містечках уміли читати й писати.

Праця над ліквідацією неписьменності — ці тисячі вчителів-добровольців, які проникають в усі закутки Куби, — дає більше, ніж звичайне уміння читати й писати. Отак налагоджуються міцні зв'язки між селом і містом. Вчителі-добровольці не тільки вчать: вони беруть участь в праці селянина, в його житті і вчаться самі — звикають до труднощів та невгод, яких нема в місті, знайомляться з хліборобством, з усіма проблемами, що постають на селі, знайомляться не теоретично, а безпосередньо, на місці.

Боротьба з неписьменністю — це тільки частина великої програми розповсюдження освіти на Кубі. Ініціатива революційного уряду викликала бурхливий відгук

в усьому суспільстві: пристрасне прагнення народних мас до освіти відбилося в ініціативі уряду. Куба гарячково тягнеться до світла.

Шкільна сітка дедалі збільшується. Школи зростають, мов гриби після дощу. Протягом кільканадцяти місяців організовано більше шкіл, ніж досі за п'ятдесят років. Енергійно, швидко ліквідуються старі борги.

Ця справа не така легка, і, здавалося б, вона неминуче мусить натрапити на нездоланну перешкоду — брак кадрів. До революції серед вчителів на Кубі панувало безробіття. Але тепер виявилося, що вимоги до такої міри змінилися, освітня робота набрала такого масового розмаху, що вчителів ніяк не вистачає. І тому сьогодні на Кубі не тільки зростають школи. Крім них, виникла величезна кількість курсів усіх можливих профілів і рівнів. Куди не глянеш — курси. Вчаться діти й дорослі, міська й сільська молодь. Вчаться всі — завзято, пильно, допомагаючи одне одному. Вражають короткі строки навчання на цих різноманітних курсах — два місяці, три місяці. А на них частенько вступають люди майже або зовсім неписьменні.

Але поки що нема іншого виходу. Величезні маси людей не хочуть і не можуть чекати. Не вистачає і довго ще не вистачатиме кваліфікованих сил. Треба їх готувати якнайшвидше, в найширших масштабах.

Підготовчі курси вчителів-добровольців. Курси інструкторів для села. Курси вихователів дитячих садків. Курси для персоналу ясел. Курси шиття для сільських жінок. Курси... Хто їх усі перелічить? Для них віддано найкращі приміщення, будинки й палаци. У величезному розкішному готелі «Національ», який раніше займали туристи із Сполучених Штатів, розташовано курси для сільських дівчат. Навчається тисяча дівчат. Після закінчення кожна одержить швейну машинку й повернеться до себе на село, щоб шити й навчати шиття інших жінок. Але на курсах не тільки вчать шити — тут теж ліквідують неписьменність і дають знання з різних ділянок життя. Мені розповідав один знайомий, який жив саме в готелі «Національ», як виглядають ці сільські дівчата, що з глухих сіл, з відлюдних закутків країни, з бідних мазанок і хат раптом потрапили до цього розкішного будинку, опорядженого з вишуканим комфортом. Мій знайомий дивувався, як чисто в готелі, як

уміють поводитися дівчата. Здається, наче вони ніколи й не жили інакше.

І справді, тут вражає одне: адже йдеться про неписьменність, про те, що культура була приступна лише привілейованим верствам населення, але водночас, коли зустрічаєшся з так званими «простими» людьми, важко повірити, що це — неписьменні. Вони вміють говорити й промовляти, вільно висловлюються на різноманітні теми, поводяться, як люди з інтелігентними манерами. Я бачила селян і робітників в кооперативі вуглярів, на зборах під Байямо, в рибальському селищі, в придорожніх шинках, на вулицях і дорогах, і скрізь мене вражало те ж саме.

Десятки чи навіть сотні чудових вілл, розкішно опоряджених будинків і палаців віддано для користування сільським жінкам, дітям робітників і селян, селянській і робітничій молоді. І ці вілли й палаци чисті, в них панує зразковий порядок, в садах квітнуть і розвиваються найпрекрасніші квіти й рослини, ніхто не покреслив блискучо полірованих меблів, не порозбивав фарфорових ваз, не поплямував стін, не позатоптував сяючі підлоги. Нові мешканці нічого не знищили й не знищують, вони вміють господарювати не гірше, а може, й краще, ніж колишні власники. Бо ж вони не з допомогою слуг та найманого персоналу, а самі, власноруч, підтримують цей зразковий порядок, чистоту, красу приміщень, які їм віддала революція.

Вечері нас попереджають, що ми вранці поїдемо на керамічну фабрику. Це нас цікавить? Звичайно! Вона міститься в самій Гавані. Вранці нам знов повторюють про цю керамічну фабрику.

Ми їдемо чудовим районом вілл, праворуч і ліворуч потопають в зелені квітучих садів палаци, що належали раніше мільонерам. Колишуться віяла пальм, чарівна бугенвілія⁸ снується по сітках та стінах огорож, вкриваючи їх хвилею червоних і рожевих квітів. Машини зупиняються. Дивно, фабрика серед таких палаців...

Не тільки «серед». За хвилину ми заходимо в один з палаців. Виявляється, що ця «керамічна фабрика» не що інше, як курси.

Розкішний будинок в саду-парку. Пальми й квіти. Тераса, зелені газони, віддалік ще якісь будинки, ма-

буть, приміщення для гостей чи для слуг багача, який утік, покинувши це все.

Тут живе 293 учні та учениці, віком від 15 до 25 років. Вони вчать фотографуванню, перукарству і також шевської справи. Де-не-де на полицях стоять зразки взуття. А кераміка? Звичайно, частина учнів піде на керамічну фабрику, яку вже почали будувати. Викладають на курсах вчителі-добровольці, а через три місяці учні, повернувшись до своїх осель, самі працюватимуть і вчитимуть інших. Все це також сільська молодь. Можна б організувати курси ближче до їхніх рідних сіл, але, як нам пояснюють, хотіли, щоб ця молодь, яка досі росла в злиднях, в найпримітивніших умовах, побачила б на власні очі, як жила буржуазія. Щоб юнаки й дівчата самі мешкали і вчилися в будинку, який раніше був власністю мільйонера, котрий нікого з них не пустив би навіть на поріг цих розкішних величезних кімнат, на стежки цього чудового парку. Діти боліт півострова Сапата, діти з куренів, нір та мазанок оселилися тепер у пишному маєтку багача. Побачили на власні очі, відчули на собі зміни, які принесла в життя революція. Ця оселя, яка раніше служила капіталістові, його примхам і розвагам, стала тепер їхньою оселею, слухить їх науці.

Приходять дівчата-учениці, приходять вчителі. Мила, весела юрба. Молоденька вчителька-доброволець признається мені стиха, що її наречений поїхав на три роки вчитися до Радянського Союзу. Буде інженером.

— І ви розлучилися на три роки?

Вона підіймає на мене чудові очі.

— Це ж для революції.

І це не фраза. Це найглибша правда її серця. Вона принесла жертву — три роки розлуки, яку, мабуть, переживає нелегко. Принесла в жертву революції, котрій потрібні інженери. Яка ж чиста й захоплююча революція, якій слугують закохані в неї юнаки й дівчата, що живуть нею, мов ясним повітрям і сонцем свого найпрекраснішого в світі острова...

Дівчата співають. Потім співають наші мексиканські делегати. Стоїть веселий гамір на величезній веранді, яка виходить в парк.

Курси називаються: «Школа підготовки кваліфікованих кадрів для Сіена-де-ла-Сапата» — тобто для боло-

тяного півострова, який раніше був диким закутком, де мандрували лісоруби й вуглярі, а тепер стає краєм багатих кооперативів, туристських баз, родючих ланів. Так, тут потрібні кваліфіковані кадри, і їх готують дуже швидко.

Проходячи коридором, я прочиняю двері одного класу й бачу за партами молодих хлопців. Вони так захопилися своєю роботою, що навіть не звертають на мене уваги. Усі старанно виводять у зошитах літери. Частина майбутніх інструкторів поки що вчиться писати. За три місяці вони вчитимуть інших.

На курси приймають усіх, хто хоче,— принцип відчинених дверей застосовують тут якнайширше. Знайшлися серед новаків і неписьменні. Але це не стало на заваді ні їм, ні адміністрації курсів. Молодь тягнеться до освіти й культури, штурмує їх нестримною хвилею, і тій хвилі не ставлять ні загат, ні перешкод, не пропускають, наче крізь сито. На цьому етапі такий напрям зрозумілий, необхідний — і прекрасний.

Я виходжу з сонячного будинку, який був оселею багача, а сьогодні став оселею революційної кубинської молоді, з серцем, повним сонця. На очах народжується, виникає нове життя, сяє усміхом молодості й віри молода кубинська революція, революція народу, революція молоді.

Після довгої мандрівки провінцією Оріенте добираємось до шкільного містечка. Воно міститься на просторах колишньої латифундії, займає три з половиною тисячі гектарів. Раніше це було величезне пасовисько для худоби. Власник жив у Швейцарії, майже ніколи сюди не з'являвся.

Тепер на колишніх пасовиськах зросли будинки й будиночки. Їх дуже багато. В шістдесят п'ятому році тут буде жити і вчитися двадцять тисяч селянських дітей з найбільш досі, найбільш занедбаної частини Куби — Сьєрра-Маєстри. Двадцять тисяч на згадку про двадцять тисяч бійців, полеглих у боротьбі за свободу.

Нам усе пояснює адміністратор шкільного містечка — капітан, колишній партизан. Він вже немолодий — виняток у цій країні молодих діячів — чоловік з сивіючими скронями. Школа-інтернат прийматиме дітей, які скінчили три класи місцевої школи. Навчання триватиме вісім років.

Шкільне містечко — це тільки частина великої «операції Сьєрра-Маестра», яка повинна остаточно змінити й перегворити життя селян у горах. На всій території Сьєрра-Маестри на двісті п'ятдесят тисяч населення не було жодної школи. Понад три чверті людей не вміли ні читати, ні писати. Не було не тільки жодної лікарні, але навіть жодного лікаря.

Тепер створено вже 1700 шкіл, в шістдесят п'ятому році їх буде п'ять чи шість тисяч. Вже тридцять п'ять тисяч дітей від восьми до сімнадцяти років охоплені навчанням. Працює сім лікарень, а незабаром їх буде сімнадцять — і серед них одна велика, центральна.

Вінцем усіх досягнень в галузі освіти буде саме шкільне містечко.

Хоча на величезній території ще кипить будівництво, шкільне містечко вже має перших учнів, вже функціонує. Ми оглядаємо класи й спальні, їдальні й кухні, місця для ігор та розваг. Скрізь снують смугляві чорноокі хлопці, смугляві чорноокі дівчата. Вихованці шкільного містечка все роблять самі. Тільки куховарство та прання припали дорослим.

У гарному, ясному класі нам показують невеличкі зошити, в яких ручним способом надруковані найкращі твори, що їх після обговорення визначають самі учні. До творів є ілюстрації — їх теж робили учні. Теми робіт різні, підказані життям.

Читаю: «У нас були радянські письменники. У них ріденьке волосся, і вони дуже сильні».

Виявляється, сюди не слід виряджати лисих. В уяві дітей з Сьєрра-Маестри, звиклих до буйних кубинських чубів, цей дефект перестав бути індивідуальною рисою і перетворився на характерну властивість радянського письменника взагалі. Товариші, хто тут був? Хто зумів, незважаючи на свою лисину, виявити силу, що так вразила уяву дітей?

Учні живуть в інтернаті цілий рік. Раз на шість місяців кожен має право поїхати на п'ятнадцять днів додому. Діти дістають також відпустки на свята чи з нагоди якихось рідинних подій.

— Як, наприклад, народження братика чи сестрички, а це трапляється дуже часто! — посміхається капітан.— В суботу й неділю до дітей можуть приїжджати родичі.

Принцип — приймати дітей до шкільного містечка лише після закінчення трьох класів початкової школи — поки що залишається тільки в теорії. І цілком зрозуміло: звідки ж ці три класи, коли раніше тут взагалі не було шкіл?

Тепер у шкільне містечко може з'явитися кожна дитина, яка має охоту вчитися, і так само може піти звідси, якщо їй не сподобається. Нашу увагу звертають на те, що територія не обгороджена ні муром, ні парканом. Це наче символізує цілковиту свободу перебування в шкільному містечку: хочеш — будь, хочеш — іди звідси! Звичайно, є й такі, що йдуть. Дехто потім повертається, і їх приймають назад.

Капітан відривається від справ шкільного містечка і розповідає нам про історію, причини та значення революції. З запалом, образно, поетично. Я вже знаю це все, не раз чула й читала тут, на Кубі, і в багатьох інших місцях. Але у кубинців є глибока потреба говорити про те, що переповнює їхні серця. Вони закохані в свою молоді революцію й прагнуть кожного зацікавити, кожного переконати, з кожним поділитися своїм щастям. Часом це набирає навіть трохи кумедних форм, а у простих людей вихоплюється з дитячою наївною безпосередністю. Вони переконані, що їхня революція — перша і єдина в світі.

Але капітан-адміністратор сам був учасником повстанської боротьби, він — один з творців революції, його розповідь цікава й захоплююча.

Керівник народного господарства — капітан. Адміністратор шкільного містечка — капітан. Скрізь у цивільних організаціях ми натрапляємо на військових — колишніх учасників повстанської армії.

Капітан пояснює нам:

— Ми віддали казарми під школи й дитячі заклади. Армія в часи миру працює так само, як весь народ Куби. Військові зводять селища, прокладають дороги, обробляють землю, працюють вчителями в школах. У жнива солдати допомагають селянам, коли нема сільськогосподарських робіт, селяни допомагають на будовах. Армія не становить окремого ізольованого організму — вона виборолла свободу, і пильнує її, і водночас будує, творить, організовує, працює разом з усім народом, кожної хвилини готова його захищати, коли виникне

небезпека. Армія і народ — одне ціле, і не тільки на словах чи в гаслах.

Починається розмова з учителем. На відміну від свого попередника він — цивільний. Запитую про навчальну програму. І раптом — несподіванка. Тут нема ні навчальної програми, ні окремих дисциплін.

Завдання вчителя — лише спрямовувати дитину на самостійне розв'язування проблем, які постають перед нею, привчати дитину до самостійної розумової праці. Цілковита свобода: відповідати треба тільки на ті питання, які ставить сама дитина та які підказує їй життя. Сьогодні супутник, завтра землетрус, післязавтра метелик або крокодил. Комплексний метод.

— Ми повинні дати дитині в руки зброю для самостійного здобування знань. Її справа — здобувати їх самотужки, — каже вчитель з блискучими від запалу очима.

Тут я згадую наші експерименти післяжовтневих років і кажу, що у нас теж було щось подібне, але ми відкинули цей метод як непридатний.

— Даремно відкинули! — заявляє вчитель.

Ого! Спершу я вирішила не дискутувати, а тільки слухати. Але зараз не можу витримати. Починається суперечка. Вчитель спалахує ще дужче, жестикулює, він страшенно захоплений. Побіжно демонструє свою знайомість з Макаренком. Але мене це «даремно відкинули» теж вколело, і дискусія стає дедалі запальнішою. Виявляється, інші школи мають тут і навчальну програму, і окремі дисципліни — «традиційні школи», як він їх називає. Але шкільне містечко, яке ми зараз оглядаємо, це експеримент, це щось цілком нове (хоч, як ми бачимо, щодо методів навчання не таке вже й нове, з чим вчитель не дуже хоче згодитись). Він намагається мене переконати, що революція, даючи свободу народові, дала свободу також і дитині, ні про яку дисципліну не може бути й мови, шкільна дисципліна — це пережиток давнини. Ніякого примусу, ніякої навчальної програми, ніяких окремих дисциплін, ніякої традиційної школи.

Розлучаємось ми досить кисло. Я бажаю вчителеві на прощання всього доброго, але пророкую, що його чекає багато розчарувань. Сумніваюсь, щоб такий метод дав Кубі те, що їй потрібно, — інженерів, лікарів, учених, винахідників. Думаю, що експеримент швидко

виявиться лише експериментом, швидше, ніж з'являться тут оті двадцять тисяч дітей — повний комплект.

Ледве ми вийшли за поріг, як я вже шкодую, що встряла в цю суперечку, зовсім не потрібну, бо ж ніхто нікого не переконав, не міг переконати — ані він мене, ані я його. Зате стурбовані організатори й опікуни нашої екскурсії по Кубі, які скрізь нас супроводять.

— Скажи це Фіделю, неодмінно поговори про це з Фіделем! — прохають вони.

Видно, я посіяла в їхніх серцях безліч сумнівів, хоч зовсім цього не хотіла. Члени нашої делегації також обмінюються між собою критичними зауваженнями. Вони, звісно, не стосуються ані самого шкільного містечка, яке нам дуже сподобалось, ані людей, які в ньому працюють, — самовідданих, сповнених ентузіазму, — а тільки цього комплексного методу, без окремих дисциплін та навчальної програми.

Коли я повертаюся з Куби, в літаку сидить кілька-надцять молодих кубинців.

Вони летять до країн, які мають дружні стосунки з Кубою, летять вчитися в інститутах і університетах. Незалежно від тих усіх інститутів та інших вищих наукових закладів, які зараз буде їх батьківщина.

Куба вчиться, Куба рветься до світла — малі й великі, діти й дорослі. Кубинська революція виводить кубинський народ на широку ясну дорогу.

Про це мріяли Фідель Кастро і його товариші, ще готуючись до боротьби з диктатурою Батісти, з урядом гноблення й темноти. Це обіцяв Фідель Кастро кубинському народові ще під час повстанської боротьби. І це реалізує тепер Фідель Кастро із своїми товаришами, а його товариші — це весь народ.

Прискореними темпами

Коли в останній день п'ятдесят восьмого року Батіста втік з Куби і потрібно було лише кілька днів, щоб революція оголосила перемогу, — ще не для всіх було ясно, як розвиватимуться далі події.

В першому кубинському уряді були здебільшого представники буржуазних партій. Сполучені Штати зайняли позицію вичікування.

Але закони історії, мабуть, все-таки невблаганні. Перед Кубою постала проблема: як втілити в життя те, що обіцяла, планувала, про що мріяла повстанська армія, те, за що загинули тисячі героїв, те, в ім'я чого народ Куби підтримав Фіделя Кастро.

Виявилось, що коли кажеш а, треба сказати б. Для того, щоб Куба стала суверенною державою, а народ Куби перестав бути народом злидарів, наймитів та безробітних, конче потрібні глибокі, далекосяжні реформи.

Колишній посол Сполучених Штатів при уряді Батісти заявив у 1960 році в сенаті: «Сполучені Штати, аж до появи Кастро, мали такий могутній вплив на Кубі, що посол був там другою щодо свого значення особою. Інколи він мав навіть більшу вагу, ніж президент».

Напевне більшу, і, звичайно, не лише «інколи». Протягом довгих років американці звикли хазяйнувати на Кубі, наче у власній провінції. Ще в той період, коли Куба була під владою Іспанії, капіталісти Сполучених Штатів почали вміщувати в господарство Куби свої капітали, передбачаючи перспективність цих вкладів. Коли в 1895 році на острові вибухнуло чергове повстання проти іспанського панування, Сполучені Штати використали слабкість Іспанії і під заслоною вдаваної допомоги повстанцям окупували Кубу, якраз напередодні неминучої поразки іспанців. В 1898 році, у підписаній в Парижі угоді, Іспанія зреклася всіх своїх прав на Кубу. Відразу ж сюди стали прибувати американці, почали будувати цукроварні, розширювати плантації, утворюючи великі «централі» — цукрові комбінати, до кожного з яких увходила фабрика і плантація, що постачала їй сировину.

Начебто незалежна Куба в 1900 році прийняла до своєї конституції «поправку Платта», яка давала Сполученим Штатам право контролювати не тільки її закордонні угоди, а й втручатися до внутрішніх справ. Америка ввела на територію Куби свої війська і по суті мала цілковите право вирішувати її долю. В 1903 році кубинський уряд під натиском Сполучених Штатів віддав їм в оренду на дев'яносто дев'ять років землю на узбережжі затоки Гуантанамо. Бунти й визвольний рух

стали в 1906 році слушним приводом, і Америка окупувала цей край на три роки. Владу над ним вже зовсім одверто й офіційно став здійснювати американський губернатор.

«Поправка Платта» діяла аж до 1935 року, коли вона стала зовсім не потрібна. Американці тримали в руках всю економіку Куби, яка вже цілком від них залежала, половина кубинської землі була їхньою приватною власністю. Їм належали шахти і вся кубинська промисловість, щоправда, ледве розвинена. Цю власність охороняла військова база в Гуантанамо, яка залишилася й досі, мов гвіздок, вбитий в зелене тіло острова. За довгі роки американці призвичаїлися дивитися на Кубу як на джерело своїх прибутків, як на покірного васала.

І раптом!

Коли я читаю статті про Кубу в прогресивній закордонній пресі, впадає в око частенько повторювана в них думка,— а саме, що Фідель Кастро плекав помилкові ілюзії щодо ставлення Сполучених Штатів до кубинської революції. Він недооцінював хижість і нахабство імперіалізму. Це можливо. Вже 13 червня 1959 року в статті, надрукованій в «Revolution», Фідель пише: «Куба — цілком суверенна країна... Ми живемо не в ті часи, коли прем'єр-міністр будь-якого уряду мусив хвилюватися від кожного візиту посла Сполучених Штатів».

А це ж було вже після лютневої урядової кризи, коли з уряду вийшла частина людей, котрі зовсім не думали про якісь соціальні зміни, а прагнули тільки усунути диктатора й передати владу більш ліберальним елементам буржуазії.

Це було вже після схвалення «Основного закону» — конституції, яка містила формулювання, достатньо радикальні, щоб настрахати поміркованих, і, нарешті, вже після схвалення аграрної реформи, яка остаточно вирішила справу. Так, часи змінились, але не зовсім так, як можливо, думав напочатку Фідель. Тепер в перебіг подій втрутилися не візити американського посла, від яких нервували колишні прем'єри Куби, а візити американських літаків, що підпалювали плантації та скидали диверсантів, втрутилася одверта загроза збройної інтервенції. І, нарешті, завершив усе напад ворожих десантних кораблів, які висадили на узбережжі Куби сім

тисяч озброєних американською зброєю, вимуштрованих американськими офіцерами контрреволюціонерів.

Якщо Кастро мав колись ілюзії щодо Сполучених Штатів, вони мусили дуже швидко розвіятись під натиском суворої дійсності.

Аграрна реформа і всі наслідки, які вона дала, по суті були лакмусовим папірцем. Настала поляризація. В липні було усунуто з президентського поста Уррутію, який почав звинувачувати Фіделя в комунізмі. Сто тисяч втікачів покинуло Кубу. Були серед них і такі, що спершу підтримували боротьбу з Батістою, але злякалися революції, реформ і змін, побачивши, що до влади справді прийшов народ. Можливо, зрештою, серед втікачів були й люди, котрі не так боялися уряду Кастро, як американського вторгнення,— тобто всіх страхить війни і відповідальності, якщо американці переможуть і реакція, повернувшись до влади, схоче помститися на тих, що самою своєю присутністю сприяли революції.

Відколи ухвалили аграрну реформу, а від влади усунули реакційні елементи, революція набрала широкого розмаху, і вже добре було видно, в якому напрямі вона розвивається. Сполучені Штати тепер бачили, що Куба рішуче й остаточно вирішила ліквідувати всяку економічну і політичну залежність від американських монополій та компаній. Тепер і кубинські емігранти, й політики Сполучених Штатів одноставно обвинувачували Фіделя Кастро в комунізмі. Але він не злякався і не взяв цього до серця, а відповів зовсім спокійно:

— Ні, я не комуніст, і революція на Кубі не комуністична. Але я не бачу потреби повторювати це зайвий раз тільки для того, щоб сподобатися іноземним державам.

В перші хвилини буржуазія, яка тікала з Куби, думала, що виїжджає ненадовго. Хоча втікачів ніхто не переслідував і не гнався за ними, хоч був час спокійно спакувати свої манатки, вони залишили більшість багатств на місці, мабуть, твердо переконані, що варт їм буде добратися до могутніх американських опікунів,— і вони під захистом американської зброї негайно ж повернуться до своїх домівок. Мені розповідали про фантастичну кількість убрань, залишених у шафах модних дам, про коштовності, не забрані з домашніх сейфів, так, наче їхні власники виїхали в короткочасну екскур-

сію і вважали, що не варто переобтяжувати себе зайвим вантажем та порушувати домашній лад.

Діалектика історії неблаганна. Емігруючи із своєї країни, кубинська буржуазія думала, що коли вона почне діяти на території Сполучених Штатів, то з їхньою допомогою швидко призведе революцію до занепаду. Сполучені Штати помилково думали, що, зайнявши непримиренну позицію щодо революційних змін на Кубі і самого Фіделя, застосовуючи дискримінацію, економічні репресії й політичні загрози, вони зможуть повернути історію назад. Сталося якраз навпаки. І те, й те тільки прискорило зміни, тільки вплинуло на докорінне радикальне розв'язання справ.

Коли читаєш статут аграрної реформи, ухвалений в червні 1959 року, виразно бачиш, як обережно планували спершу цю реформу та як змінили її згодом ситуація в країні й вимоги життя. Статут передбачав певні етапи, остаточне здійснення реформи розтяглося на довгі строки. Враховували існування великої власності, можливість викупу за землю, яку мали одержати селяни.

Втеча поміщиків пішла революції на користь — за законом маєтки й власність зрадників могли бути конфісковані. Крім того, власник, котрий не обробляв своєї землі, втрачав на неї право. Латифундії стали власністю держави й народу швидше, ніж це могло статися в інших умовах. Перейшли до народу великі плантації, покинуті вілли й палаци. Негайна, якнайшвидша зміна структури народного господарства стала не тільки бажана, а й необхідна, з огляду на дії Сполучених Штатів, які намагалися викликати голод на Кубі. Політика Сполучених Штатів, розрахована на те, щоб паралізувати господарське життя, довести до катастрофи економіку Куби, постійна загроза збройної інтервенції викликали необхідність шукати допомогу там, де її можна було знайти, і прискорили налагодження близьких стосунків з країнами соціалістичного табору. Отож усі заздалегідь обмірковані заходи, спрямовані проти кубинської революції, кінець кінцем, тільки прискорили зміни, поглибили їх, прискорили кристалізацію поглядів, знищили сумніви, якщо вони існували, і спричинилися до розвитку подій саме в такому, а не в іншому напрямі.

День у день розвивається і зростає революція. Зростають і розвиваються разом з нею і люди. Той самий

Фідель Кастро, котрий кілька років тому належав до ліберально-християнської партії, а потім думав, що можна повалити Батісту, звинувативши його перед судом у беззаконному захопленні влади, вже зовсім не схожий на сьогоднішнього Фіделя Кастро. Але деякі факти виявляються не зовсім такими, якими вони здаються нам на перший погляд.

— В промовах Фіделя, як порівняти те, що він казав не тільки два роки — навіть рік тому, з тим, що він говорить сьогодні, видно явні зміни,— сказав мені один з наших товаришів, який працює на Кубі.— Змінився навіть його словник,— є терміни, яких він досі не вживав, а тепер вживає...

Через кілька днів я розмовляла з Нуньєсом Хіменесом, директором Інституту аграрної реформи, автором «Географії Куби».

Не знаючи нічого про ту попередню розмову з нашим товаришем, бо я зовсім не згадувала про неї, він сказав:

— Слово... Часом люди не розуміють значення слова, його важливості. Щоб збагнути деякі наші справи й проблеми, треба знати, яку велику роль відіграє у нас саме слово. Зверніть увагу на те, що спершу Фідель зовсім не вживав слів «комунізм», «соціалізм». Ми намагалися навіть не говорити «радянський», а казали «російський», рідко вживали терміни «капіталізм», «імперіалізм». Це було не випадково, і тут нема ніякого зв'язку з нашими переконаннями, адже ми промовляли до широких мас, до селян, робітників, дрібної буржуазії. А ці широкі маси протягом кількох десятків років весь час, без перепочинку, обробляла найреакційніша пропаганда в світі. Треба сказати, що ця пропаганда по суті була дуже поверхова, але добре обміркована психологічно. Вона намагалася насамперед втовкмачити в голови людям, вбити в них страх, огиду, презирство до певних явищ, які звалися саме таким, а не іншим словом. Яка була справжня суть справи, проблеми, поняття,— це вже стояло на останньому плані або й не стояло зовсім. В свідомості неписьменної або малописьменної людини залишалася тільки слово, яке мало певне почуттєве забарвлення й викликало певні асоціації. Розумієте, просто вироблявся рефлекс. Якщо протягом кількох десятків років людей переконували, вбивали їм у

голови, що Радянський Союз загрожує всьому світові, що там діються страшні речі, що там хочуть довести всіх до злиднів, нещастя й знищення, цілком зрозуміло, що слово «радянський» могло викликати, кінець кінцем, почуття неприязні, заперечення. І тому спершу ми не могли оперувати словами, які в свідомості простого кубинця означали щось зовсім інше, ніж було справді. Наведу вам приклад.

І Хіменес розповів мені історію про офіцера повстанської армії — простого кубинця, безмежно відданого революції, який брав участь у всіх боях, бився героїчно й мужньо.

Одного дня цей офіцер признався, що ненавидить комуністів.

— Чому?

— Бо вони пропагують міжнародну солідарність!

— Ну й що з того?

— Та це ж дуже погана річ, а якщо вони її пропагують, значить, вони теж дуже погані.

— А що ж таке міжнародна солідарність?..

Виявилось, що ворог комунізму не міг цього пояснити, взагалі не розумів значення цих двох слів. Хіменес сказав йому:

— Коли американці перестали у нас купувати цукор і перед Кубою постала загроза цілковитого безробіття, Радянський Союз почав купувати у нас цукор — в ім'я міжнародної солідарності. Коли американці перестали продавати нам нафту й виникла загроза, що в країні зовсім не буде електроенергії, Радянський Союз привіз на Кубу нафту — в ім'я міжнародної солідарності. І соціалістичні країни допомагають нам в ім'я міжнародної солідарності.

Офіцер здивувався.

— Я не знав, що це і є міжнародна солідарність... Та коли так, я б теж хотів стати комуністом...

Це не анекдот, а повторення справжньої розмови. Вона чудово ілюструє те, з чим я не раз зустрічалася на Кубі, — майже дитячу наївність дорослих. Дуже часто революційний інстинкт випереджав тут революційну свідомість, бо серед кубинців, які героїчно билися за свободу, не багато було людей, котрі знали щось, крім нещастя й злиднів власного села чи власної мазанки на болотах.

— Проста людина,— сказав мені Хіменес,— коли побачила радянську нафту, радянські пароплави, що забирають кубинський цукор, радянські трактори і радянських спеціалістів, які допомагають Кубі, зрозуміла справжнє значення слова, котре досі означало для неї щось зовсім інше. Проста людина, коли побачила, що саме країни соціалістичного табору допомагають їй, що реформи, внаслідок яких кубинець одержав землю, працю, школу для дітей, житло, були саме реформами соціалістичними, ця проста людина зрозуміла, що слово «соціалізм» має зовсім інше значення, ніж вона думала досі. І соціалістична термінологія, яка викликала б заперечення і неприязнь ще два роки тому, сьогодні увіходить до нормального лексикона кубинця. Ми поволі почали повертати словам їх справжнє значення, і це значення сприймалося і сприймається величезною більшістю народу. Коли б ми відразу почали уживати слова, яких народ не розумів чи розумів хибно, ми б відштовхнули від себе безліч людей.

Я згадала, як Фідель пояснював мені в літаку, чому державні господарства називаються тут «народними»,— щоб не відштовхувати людей словом «держава», скомпрометованим за колишніх урядів. Фідель казав також про терпляче згуртування єдиного народного фронту, про терпеливість і поблажливість до людей, казав, як треба переконувати людей, щоб здобувати їх прихильність. А ще ж і досі треба й переконувати, і привертати їх до себе.

Ось що, наприклад, розповідала мені викладачка курсів, де готувалися кадри для Сенага-де-ля-Сапата.

— Приїхали до нас на курси сестри — хороші, здібні дівчата. І раптом з'являється мати — проста селянка, схвильована, повна розпачу. Вона приїхала по своїх дітей, не вірячи навіть, що зможе їх ще знайти в Гавані. Звідки, як, чому? Бо курси, мовляв, тільки приключка, а молодь приманюють сюди, щоб вивезти до Росії.

Ми залишили її в себе на кілька днів, вона побачила, що тут у нас діється, послухала, що являє собою Радянський Союз. Придивилася, як живуть, як почувують себе її дівчата, котрі в перші хвилини впали в гіркий розпач, бо мати хотіла забрати їх назад,— придивилася до цього всього і повернулася додому заспокоєна і щаслива.

Так, напевне, змінився не тільки словник Фіделя, а змінився і він сам, як ото змінюється жвава розумна людина, набуваючи нового досвіду й зустрічаючись з новими явищами. Зрештою, сам Фідель цього теж не приховує.

В інтерв'ю газеті «Уніта» Фідель сказав:

«...В перший період комуністи не мали довір'я до мене, до повстанців. І вони мали рацію, не довіряючи нам, бо ми в Сьєрра — керівники партизанського руху — хоч і знали марксистські тексти, але були сповнені дрібношанськими забобонами. Ми від щирого серця прагнули повалити тиранію і ліквідувати привілеї багатіїв. Але наші думки й ідеї були ще невизначні».

Про все це Фідель говорить у минулому часі. І нічого дивного: від початку боїв у Сьєрра-Маестрі минуло понад чотири роки — літа, сповнені подій, труднощів і досвіду. Одне тільки не змінилося у Фіделя — його відданість народові, і всі зміни, які в ньому відбуваються, походять саме з цієї відданості.

Напередодні від'їзду до Латинської Америки я довго розмовляла в Москві з керівником народно-соціалістичної партії Куби Маріньєль⁹ — старим, загартованим в боях комуністичним діячем. Я знаю його з початку виникнення руху боротьби за мир, в якому він бере активну участь. Ми розмовляли, звичайно, про Кубу і про Фіделя Кастро. Я почула не просто думки й висновки досвідченого політика, який холодно дивиться на справи й людей. В його голосі, коли він говорив про Фіделя, було те ж саме, що й у голосі інших людей, які особисто знають Кастро, — не тільки подив і схвалення, а любов і захоплення.

Революція росте й зріє. Разом з революцією ростуть і зріють люди. Першого травня 1961 року Фідель Кастро заявив, що кубинська революція — революція соціалістична. Це ще збільшить страх і зненависть її ворогів. Адже Куба — лише одна з країн Латинської Америки, тієї Америки, де орудують диктатори, цілком залежні від американських монополій, де ще так недавно, в ім'я інтересів фруктових компаній, задушили Гватемалу, де існують експлуатація і безправність і де повстають народи. Маленька Куба стала для гноблених країн і народів символом, стала гаслом і стягом надій мільйонів людей.

Перед виїздом на Кубу я була на конференції країн Латинської Америки в Мексичі. Чула промови делегатів, які приїхали з усіх країн Латинської Америки. І думала: як, по суті, ми ще мало знаємо, що там діється, бо це якось проходить повз нашу свідомість. Дівчина з Парагваю — солдат партизанського загону, оповідала про жахливий терор диктатури, про трупи закатованих, що їх кидають в ріку Парану, про тортури, гідні казематів гестапо. Делегати Панами оповідали про те, що їх народ живе, мов невільник у своїй власній країні. Оповідали... Без кінця вставали перед залом страшні образи, в які тяжко було б повірити, коли б це не були факти з дійсності. Кров, убивства, дискримінація, нелюдські умови життя, панування чужоземного капіталу, всевладне господарювання представників чужоземних монополій, компаній.

Зрозуміло, чим для цих людей стала Куба. Вигук: «Cuba — sí, yanкі — no!» — «Куба — так, янкі — ні!» — який без кінця струшував стіни залу, овації, влаштовані кубинській делегації, кубинському прапору, були виразом почуттів до героїчного кубинського народу, до подвигу, який він здійснив.

Під час вторгнення інтервентів на Кубу по всій Латинській Америці могутньою хвилею прокотився протест — свій гнів, свою готовність іти на захист Куби демонстрували люди, яких цей протест наражав на переслідування, на кулі й смерть. Протестували не тільки народи, протестували також і деякі уряди Латинської Америки. Протестували мільйони в усьому світі.

Куба — одна з ланок великого ланцюга подій, вияв великого процесу, який розвивається з невпинною силою, несучи свободу колоніальним і напівколоніальним народам, свободу експлуатованим. І цього ходу історії, її незламних законів не зможуть змінити чи повернути назад ні радіобрехуни, ні наклепи продажно́ї преси, ні авантюристи-політики, ні капіталісти й банкіри, ні монополії й компанії, які тремтять за свої прибутки.

«Patria o muerte!» — «Батьківщина або смерть!» — кинули гасло повстанці Сьєрра-Маєстри. «Батьківщина або смерть!» — каже народ Куби, малий народ на маленькому острові.

Але Куба не самотня. З Кубою — серця й думки всього прогресивного людства. З Кубою історія.

„Тут народилася свобода Куби“

Заночувавши в народному господарстві в Сан-Франціско, ми вирушили о шостій годині ранку на те місце, де в грудні 1956 року висадився Фідель Кастро з товаришами. Ще ввечері здалека бачимо в присмерку шхуну «Гранма», яка біліє на рейді. Нею переправлявся з Мексіки десант Фіделя Кастро. Зараз вона чекає на ремонт. Після ремонту її зберігатимуть як музейний експонат, пам'ятку великого подвигу.

А зараз ми їдемо джипами по вибоїстій дорозі, чи, власне, по бездоріжжю, бо дорогу лише будують, отож скрізь повно об'їздів. Переправляємось через річку й нарешті добираємось до будиночків під пальмами, де наші автомашини зупиняються. Далі вже треба йти пішки.

В широкій, на кілька кілометрів, смузі прибережних мочарів, порослій переплутаним, мов клубок змій, мангровим корінням та гіллям, прокладено щось на зразок вузької лісової просіки. Стежка веде глиняним насипом, потім збігає на дощаний поміст. Сонце пече, стоїть неможлива задуха, наче заноситься на бурю, від болота тягне смородом; частина учасників екскурсії не зважається на мандрівку під палючим сонцем і ховається в затінку під пальмами.

Я вже кілька разів читала в різних нарисах, як видав десант з «Гранми», з ілюстрацій, з кінофільмів приблизно уявляю собі, як виглядають мангрові зарості, частково з власного, частково з чужого досвіду знаю, що таке мандрівка по болотах, але все одно не можу цим обмежитись. Треба побачити на власні очі.

Так, я читала описи, бачила фільми. Але це ж зовсім не те. Лише зараз я відчула й пережила уривок з кубинської революційної епопеї.

Зараз тут насип і дощаний поміст. Але ж тоді було інакше. Як саме — ми бачимо праворуч і ліворуч, обабіч вузької стежки. Руде грузьке багно, над яким високо здіймається дивовижна плутанина голого коріння та вкритим м'ясистим лиснючим листям мангрових гілок, що утворюють непрохідну хащу. Це не зарості вільхи, які можна розхилити, не вербові зарості, які можна зігнути. Це щільні цупкі ґрати, чи, швидше, сотні ґрат.

Їх основа десь у мулі, глибочінь якого навіть не можна змірити на око.

Подекуди більш грузько, подекуди менш, а інколи мангрові зарослі здіймаються над досить глибокою водою, яка розливається невеличкими озерцями. І скрізь на дні рудий мул.

Двадцять п'ятого листопада 1956 року з мексиканського порту Тукспан в Юкатані темної буряної ночі вирушила із загашеними вогнями шхуна «Гранма». На ній було вісімдесят два десантники, карабіни, патрони, дві протитанкові рушниці, до яких не було зарядів, і невеличкий запас харчів.

Ледве десант вплив з гирла мексиканської ріки, шторм підхопив мале, переобтяжене до краю суденце на високі бурхливі хвилі. «Гранма» рушила вздовж південного узбережжя Куби. Висадку планували біля містечка Нікєро, в провінції Орієнте. Тридцятого листопада десант, змучений морською хворобою, голодом і спрагою, почув по радіо повідомлення, що в Сантьяго-де-Куба вибухнув заколот. Це друзі, які підпільно працювали в столиці провінції Орієнте, розпочали дії, що за планом мали розгорнутися в ту хвилину, коли «Гранма» причалить до берега.

Тепер за всяку ціну треба було поспішати. Але бракувало не тільки їжі й води, бракувало ще й пального. Отож десант висадився темної дощової ночі в місцевості Белік на пляжі Лос-Колорадос.

Та це був берег тільки з назви. Просто хащі мангрових зарослів, що вкривали болото й сягали аж у море. Десант помітили з каботажного судна і негайно ж повідомили війська Батісти. Знялися вгору літаки, рушили загони, щоб знищити вісімдесят двох зухвальців, які несла на Кубу гасло визвольної боротьби.

Пече, палить, нестерпно гнітить яскраве безжалісне сонце. Піт заливає очі. Здається, стежка, що біжить по насипу та дощаному помосту, не скінчиться ніколи.

Але ж вони, вісімдесят двоє мужніх, не йшли по стежці й дошках. Із зброєю в руках продиралися крізь хащі, грузли в трясовині, по коліна, по пояс. Ішли, брели в рудому мулі, замашчені грязюкою і власною кров'ю. Падали й підводилися знов. Калічили собі руки об наїжене, тверде мангрове коріння. Прорубувалися крізь нього, наче крізь загорожу з колючого дроту. Вісімдесят

двоє бійців, готових на все, палких і завзятих, сповнених незламною рішучістю — визволити батьківщину, скинути кривавого диктатора, дати свободу райському острову Кубі. Так, треба тут бути самому, побачити на власні очі, щоб зрозуміти, яка була ота мандрівка виснажених голодом і спрагою людей крізь порослі мангровими деревами болота, в той час, як літаки кружляли у них над головою, а солдати Батісти оточували місце висадки.

Може, якби я не знала війни, не бачила боліт і розчовганих в осінній грязюці шляхів відступу сорок першого року, я б не переживала в мангрових зарослях далекої Куби того, що пережила. Але для мене все несподівано з'єдналося в один образ. Я знала, відчувала, розуміла, як ішли, що думали, що переживали та як умирали люди з «Гранми».

Дощаний поміст веде нас до невеличкої платформи на палях. Навколо переплутані мангрові зарослі. Перед нами море, мілке біля берега, з таким самим рудим мулом на дні. Невеличка табличка з написом: «Тут народилася свобода Куби».

Дрібні темні риби тікають з-під дощок помосту, На болоті, в мілкій воді між мангровим корінням ховаються чорні морські їжаки. Їхні довгі колючки — сантиметрів з десять завбільшки — крихкі й ламкі. Нас застерігають, щоб ми не брали цих їжаків у руки, уколи їхніх колючок отруйні, ранки загоюються дуже поволі.

Бородатий капітан оповідає нам деталі епопеї, яка відбулася понад чотири роки тому. Бо ж висадка десанту — то був лише початок.

Десантники ще йшли великою групою, ховаючись удень та пересуваючись уночі, коли через три дні після висадки в місті Пію-Алергін їх наздогнали загони Батісти. Десант був розбитий. Падали поранені і вбиті. В підпалених заростях цукрової тростини люди задихалися від диму, горіли живцем. Більшість зброї залишилась там, у мангрових заростях; десять днів морської подорожі в шторм, мандрівка по болотах, коли доводилося вдень ховатись від ворога, а вночі голодними йти форсованим маршем, виснажили сили людей. Атака солдатів Батісти була переможна — поки що.

Поодинці, по двоє пробиралися десантники до гір Сьєрра-Маєстри. Іли траву, сиру кукурудзу на полях. Через п'ятнадцять днів після висадки зустрілися в умов-

ному місці ті, кому пощастило врятуватися. З вісімдесяти двох залишилося дванадцять.

На простягнених горизонтально над водою гнучких і пружних мангрових гілках сидить молодий чоловік в кубинському мундирі, з такою ж бородою, як і в інших учасників повстанської армії. Але це не кубинець. Він прибув сюди з Колумбії. Боротьба за свободу притягає, наче магніт. Молодий колумбієць відрізаний зараз від своєї країни. Він не має змоги хоча б надіслати про себе звістку матері, яка там живе. Молодий колумбієць зв'язав свою долю з кубинською революцією, першою переможною революцією в країнах Латинської Америки. Так само, як Ернесто Гевара, аргентинський лікар, один з вождів революції, так само, як австралієць — кубинський солдат, якого ми зустріли дорогою.

Наташа фотографує людей, що сидять на мангрових коренях і гілках. Колумбієць просить:

— Чи не могли б ви надіслати фотографію моїй матері?

Виблискує на сонці гладеньке мангрове листя. Море яскраво-блакитне. Болото навколо нас майже червоне, наче на ньому залишилися сліди крові. Ні, в рудому намулі вже немає слідів людей, які брели тут чотири роки тому. Єдиний слід — мала табличка, яка проголошує: «Тут народилася свобода Куби» — у згоді з тим, що потім, в травні п'ятдесят восьмого року, скаже в своїй промові Фідель Кастро: «Поразка, завдана десантному загону в «Гранми», була не кінцем боротьби, а, навпаки, її початком».

З цієї першої поразки виросла перемога. Але свобода Куби народилася раніше.

В липні п'ятдесят третього року двадцятишестирічний Фідель Кастро організує з групою студентської молоді напад на фортецю Монкадо в Сантьяго-де-Куба.

Молоді завзяті думали, що це стане гаслом до загального повстання. Але їм не пощастило. Частина групи полягла в бою, частину віддали під суд — організували процес, який мав бути показовим, — щоб настрахати всіх тих, які схотіли б піти дорогою заколотників.

Коли прокурор запитав, на що вони розраховували, починаючи боротьбу, Фідель відповів:

«Ми розраховували на народ. Коли я кажу «народ», то маю на думці не багаті, консервативні елементи на-

В. Василевська і Фідель Кастро. *Куба 1961 р.*

роду, які вітають всякий режим гноблення, всяку диктатуру, всякий деспотизм, падаючи ниць перед тимчасовими володарями. Коли я кажу «народ» — я маю на думці 700 тисяч безробітних кубинців, які прагнуть чесно заробляти собі на хліб, не емігруючи з власної країни; 500 тисяч сільськогосподарських робітників, які живуть в нужденних мазанках та працюють чотири місяці на рік, а вісім місяців голодують; я маю також на увазі 400 тисяч промислових робітників і докерів, соціальні фонди яких вкрала диктатура, а вони змушені жити в розвалених халупах, задихатися в лабетах лихварів. Майбутнє цих робітників — безробіття, єдиний відпочинок — труна. Маю я на увазі й 100 тисяч бідних селян-орендарів, які живуть і вмирають, працюючи на не своїй землі, селян, яких визискують та силоміць викидають з їхніх ділянок з будь-якої панської примхи. Сюди можна зарахувати й 30 тисяч вчителів, до яких ставляться так погано, хоч вони всім серцем віддаються вихованню майбутніх поколінь: двадцять тисяч обтяжених боргами дрібних купців і промисловців, яких остаточно розоряють продажні чиновники; тисячі молодих інженерів, лікарів, юристів, котрі, закінчивши навчання, не можуть знайти собі роботи. Це вони — народ».

Фідель Кастро тоді ще не усвідомлював багатьох речей. Він ще не розраховував на деякі чинники, які згодом обманули його і не могли не обманути. Але вже тоді Фідель відчував і розумів, що трудящий народ — найбільша, найістотніша частина нації, і добре бачив суспільні кривди, несправедливість, визиск. І ці слова людини, котра все своє життя, всі сили й здібності віддала боротьбі за свободу, вже тоді звучали як гарантія, що кубинська революція не просто буде боротьбою проти диктатора, а стане суспільною революцією. Отак, як Фідель Кастро визначив згодом: революція гноблених, здійснювана гнобленими заради гноблених.

Внаслідок процесу був винесений вирок — п'ятнадцять років тюрми. Та через двадцять місяців навіть свавільний диктатор змушений був поступитися під натиском громадської думки. Знялося обурення не тільки на Кубі, а й у багатьох чужоземних країнах. Фідель і Рауль після амністії емігрують до Мексики. Ледве минув рік — і шхуна «Гранма» зупиняється біля узбережжя

Куби. Молодий ватажок був упертий. Уперті були і його товариші.

Дванадцять бійців добрались до рятівних гір Сьєрра-Маестри. Недаремно Фідель Кастро розраховував на народ. Маленький загін підтримали селяни Сьєрра-Маестри, і він почав зростати й міцніти. А потім усе посунулося швидко, мов потужна лавина, зрушена дрібним камінцем. Через півтора місяця після висадки повстанці вже атакують казарми в Ла-Плата, добувають зброю у ворожих патрулів та загонів. Вже в травні 1957 року спалахує битва під Ель-Уверо, і в горах, в долині Ла-Меса, виникає великий повстанський табір. На Кубі вже працює «Повстанське радіо». У березні 1958 року Рауль Кастро утворює на півночі провінції «Другий фронт Оріенте». Виникає щось на зразок нашого партизанського краю, де діють нові закони, провадяться громадські роботи, здійснюються реформи. В околицях Сантьяго виникає ще один фронт. Вся провінція Оріенте охоплена вогнем. Починаються сутички в центрі Куби, з'являються окремі вогнища повстань у провінціях Камагуей і Пінар-дель-Ріо. В країні шаленіє терор Батісти, який прагне за всяку ціну врятувати свою владу. Але терор тільки дужче розпалює вогонь. Ті, про кого говорив Фідель у п'ятдесят третьому році — робітники, селяни, молодь міст і сіл, — стають до боротьби. «Батьківщина або смерть!» — з цим гаслом ідуть на бій тисячі людей. І 31 грудня 1958 року диктатор тікає. Його армія розбита, революція святкує перемогу.

«Тут народилася свобода Куби». Це місце зветься «пляж Лос-Колорадос». Але поки що ми не бачимо ніякого пляжу. Тільки болото й мангрові зарослі.

Під палючим сонцем повертаємось назад по дощаному помосту. А потім дорогою, що тягнеться насипом, їдемо на узбережжя неподалік, де справді починається пляж. Високо здіймаються віяла пальм. Чистенький дрібний пісок укриває берег. Блакитне море набігає на пісок мовчазними лагідними хвилями й відступає назад. Справді кольоровий пляж — синь і блакить, зелень, білина. Здається, навіть прозоре повітря напоєне барвистим блиском.

Бродимо босоніж по теплій воді. Хтось пірнає в хвили й приносить здобич — велику чудову морську зірку. Вона схожа не на живе створіння, а на мистецьку при-

красу, зроблену з рожевої й золотистої слонової кістки тонким різцем ювеліра.

Нам приносять кокосові горіхи. Великим широким мачете, тим самим, яким тут стинають цукрову тростину, кубинці спритно відрубують шматок твердої, зверху зеленої, зісподу білої оболонки. Спритний рух мачете — і в білій цупкій м'якоті з'являється невеличкий отвір. Тепер, мов з великої чаші, можна пити прозорий прохолодний напій, який гамує спрагу.

Ми п'ємо сік кокосових горіхів. Весело наспівують наші шофери. Ледве помітний вітер з тихим шелестом воорушить пальмове листя. Далеко, широко стелеться блакитне море і ясна блакить неба. Тут, у затінку пальм, навіть сонце здається добрим і лагідним. Справді, райський острів! І коли дивишся на ясне небо, на морський простір, на веселих кубинців, тяжко повірити, що над цією країною висить, мов хмара, грізна небезпека. Нездаремно ж і досі скрізь бачиш кинуте повстанською армією гасло: «Батьківщина або смерть!» Ще й сьогодні воно волає, кличе, нагадує — з написів на будинках, з плакатів, поставлених біля дороги, з мурів міських будинків, із стін сільських хат: боротьба ще не скінчилася!

Фідель Кастро оповідав мені в літаку, як він допитував напередодні чотирьох диверсантів, що припливли до кубинського берега. Саме під час мого перебування тут, в Ескамбрейї, де ховалися великі банди контрреволюціонерів, розбито головні їхні сили і сотню бандитів забрано в полон. Але окремі групи розпорошилися в горах і ще будуть мучити й тривожити людей.

Пізно ввечері ми чуємо в готелі далекий грім вибуху — десь на вулиці кинули бомбу. В нічній темряві розлягається постріл — десь убили вчителя-добровольця. Саме минає рік, відколи прогримів вибух на французькому пароплаві, який привіз для Куби зброю, — жертвою лягло кілька десятків убитих та двісті поранених, переважно портових робітників.

Коли ми їдемо дорогою крізь плантації цукрової тростини, раптом усі машини зупиняються. Вискакують з кабін шофери, товариші, які супроводжують нас, біжать, на ходу вихоплюючи револьвери з кобур. Попереду темніють клуби диму.

— Що трапилось?

Цього разу не трапилося нічого. Просто робітники, що працюють тут, кинули вогонь, і спалахнула суха трава на узбіччі дороги. Але перша думка всіх кубинців була саме така: саботаж! Може, підпалили плантацію цукрової тростини, може, палає машина, на яку напали дорогою. Ця коротенька сценка примусила мене зрозуміти, що, незважаючи на вдавану безтурботність, усі ці люди завжди готові зустрітися з небезпекою.

Час від часу прилітають літаки й кидають запалювальні бомби на плантації цукрової тростини. Недавно підпалено великі склади цукру біля Гавани.

Усе наче розраховане на те, щоб постійно дратувати людей, перешкоджати їхній праці, тримати в стані постійного напруження. Але це — дрібнички проти тривожних вістей готування до збройної інтервенції на Кубі, які надходять весь час. Діють емігранти, які втекли з Куби під американське крило, піниться американська преса, виливає потоки наклепів на Фіделя Кастро й революційний уряд реакція. Коли я в березневі дні слухаю повідомлення про виступи терористів і саботажників, мені спадає на думку: які ж ці ворожі дії по суті дурні й безглузді! Діють лакузи й запродавці, зрадники, що живуть на чужому утриманні, платні найманці. Платний найманець не любить ризикувати власним життям, навіть якщо йому гроші, коли він не зможе їх використати? Саме тому він діє обережно, з-за рогу. Не маючи змоги кинути бомбу в машину чи під ноги людям, яких його хазяї хотіли б бачити мертвими, він кидає її в ательє мод, де вже скінчили роботу, на вулицю, по якій вже проїхали машини. Диверсант побачив тут, на місці, що він самотній, і хоч як його переконували там, за рубежем — отак, як тих чотирьох, що їх допитав Фідель, — ніхто його не підтримає тут, ніхто йому не допоможе, отож нема на кого й розраховувати. Кожен, кого він зустріне, — його ворог. Вулиця, селище, дорога — його вороги. А ті, що, може, десь у глибині серця й співчують йому, не зважаться в цьому признатися ні, тим більше, виявити свої переконання якимись діями. Всі, хто був проти нової влади, або повтікали, або ще тікають зараз, хоч кубинська революція не вдавалася і не вдається до терору, і на Кубі, всупереч запевненням її ворогів, нема ні дискримінації, ні переслідувань, ні актів насильства.

Але тепер, коли те, що в березневі дні лише готувалось, лише мало здійснитися, а зараз стало фактом, коли на Кубу по-бандитському напали інтервенти, я думаю, що ті начебто безглузді акти саботажу й диверсії все-таки мали своє значення, підле й похмурі. Вони мусили викликати враження, що народ Куби не одностайний, що революційний уряд має тут, в країні, ворогів, готових до боротьби. Ці акти диверсії й саботажу мали обдури-ти кубинських емігрантів, додати їм сміливості в огидній авантюрі, яку організувала американська розвідка. Бо так само нічого не розуміли й не мали ніякого уявлення про реальне становище на Кубі ті чет-веро диверсантів, про яких оповідав Фідель. Не мали про це уявлення і сім тисяч бандитів, які з'явилися на південному узбережжі Куби, щоб принести вогонь і кров. Із зізнань полонених добре видно, що вони й справді були переконані, наче уряд Кастро висить на волосинці, наче весь народ чекає їх прибуття, і ледве вони з'являть-ся, як їх негайно ж підтримає вибух великого повстання. Найкращий доказ щирості їхніх зізнань — це те, що серед них було багато синків капіталістів та політичних ділків, які втекли за кордон. Мабуть, ті були твердо впевнені, що посиляють своїх спадкоємців на легку справу.

Але напад був ліквідований протягом сімдесяти двох годин «силами робітників, селян і міліції», як сказав Фідель Кастро. Силами народу.

І не могло бути інакше. Бо революція, яка виборола країні свободу, це революція народу — того народу, про який думав і говорив Фідель Кастро ще вісім років тому на своєму показовому процесі. І цей народ не тільки устами, а й серцем повторює слова присяги повстанської армії: «Батьківщина або смерть!»

Саме тому так ненавидять кубинську революцію імперіалісти й реакціонери, що це революція — соціальна, народна. Більше того, сьогодні вже всім зрозуміло, що це революція соціалістична.

І саме в цьому — її сила!

Люди райського острова

Які кубинці? Найпростіше було б відповісти: такі, як усі. Скрізь селянин — це селянин, робітник — це робітник, інтелігент — це інтелігент. Але таке визначення не відповідало б дійсності. Навіть росіянин з Москви відрізняється від росіянина з Сибіру, а український колгоспник з херсонських степів — від колгоспника з Полісся. Клімат, історія, обставини формують людину. А на далекій Кубі клімат, історія й обставини зовсім інші, ніж у нас. І тому різниця між кубинським народом і нашим — велика й миттю впадає в око. Тяжко, пробувши на Кубі лише десять днів, робити висновки, можна тільки змалювати враження, які, можливо, довше перебування тут скоригувало б.

Людність, яка живе тепер на Кубі, не однакового походження. Іспанський конквістадор Веласкес, який в 1511 році висадився на Кубі, що її перед тим відкрив Колумб, вирізав майже до останку місцевих індіанців, які розпачливо захищалися від нападника. Ті, кому пощастило вціліти, хутко гинули в шахтах та на плантаціях від надсильної праці. Іспанські плантатори дуже швидко догадалися, де їм знайти робочі руки, й почали масами привозити негрів-невільників з Африки. Підраховано, що протягом трьохсот років, аж до останнього десятиліття XIX сторіччя, привезено сюди близько мільйона мешканців Чорної Африки. В XIX столітті на роботу на Кубі, що по суті була звичайнісіньким рабством, вербували ще й китайських кулі. В період французької революції і наполеонівських війн сюди тікали з сусідніх островів — Гаїті і Мартініки — французи, рятуючись від повстанців-негрів, які почали боротьбу за свободу. Тоді ж сюди прибувало також трохи поляків із загонів, котрі Наполеон вирядив, щоб приборкати визвольний рух на Гаїті (яке в ті часи звалося Сан-Домінго). Згодом, вже в XX столітті, на Кубу прибули емігранти з Європи — італійці й німці. А коли в Німеччині захопив владу Гітлер, тут опинилися і євреї, які тікали від переслідунів.

Всі ці раси й народи жили разом і змішувалися між собою, а тому серед кубинців коричневого кольору різних відтінків, аж до зовсім чорного, можна зустріти лю-

дей з білою шкірою. Між кучерявими чупринами й косами трапляється каштанове волосся, а інколи й біляве. Креоли, мулати, негри, домішка крові китайської, французької, польської — і от у характері кубинця з'єдналися риси, властиві усім цим народам. Мені здається, що саме через це кубинці такі неоднакові, і характер їх тяжко зрозуміти, бо в ньому безліч рис, які, на перший погляд, начебто суперечать одна одній.

За статистичними даними, вмішеними в «Географії» Хіменеса, кількісно це виглядає так: біле населення — 72,8%, чорне — 12,7%, жовте — 0,5%, метиси — 14%. А всі вони разом і є кубинці, або кубинський народ.

Хоч давні мешканці острова — індіанці — й загинули, але від них залишилися сліди. Це на зразок їхніх хат буде кубинський селянин свої «вожо», і тютюн, який він вирощує, походить ще від індіанців. Збереглися від стародавнього періоду й географічні назви.

Іспанія дала кубинцям мову і звичаї, хоч треба сказати, що мова, якою говорять на Кубі, відрізняється від тієї, якою розмовляють в Іспанії та яку я чула в Мексичі. Нашим перекладачам це інколи завдавало чималого клопоту. Кубинці говорять швидко, ковтаючи окремі голосні й цілі склади. Коли я вперше купувала в готельному кіоску дві коробки сірників — я дуже старанно вимовляла: «дос фосфоро». Але потім я вже казала так, як інші, «до фофоро», навіть «до фофро», і отримувала за це не тільки сірники, а й додатковий усміх продавщиці, задоволеної з того, що я навчилася говорити по-кубинськи.

Негри привезли сюди елементи первісної африканської культури, деякі слова, які увійшли до кубинської мови, музичний ритм, співи й танки, африканські «сони». Але водночас мені казали, що тут існує народний негрятянський колектив. У тій місцевості, де колись жило багато французів, — і тепер у піснях і танцях цього колективу знати виразні сліди французьких співів і танців. Кожен, хто прибував на Кубу, приносив з собою свої звичаї й елементи культури, які потім з'єднувалися, схрещувались, справляючи більший чи менший вплив на культуру всього народу.

Панівна релігія на Кубі — католицька. Її привезли з собою й ствердили іспанці. Але проблема релігії і церкви виглядає тут зовсім інакше, ніж, наприклад, у тих кра-

інах народної демократії в Європі, де панування католицької релігії зробило з церкви дуже серйозну проблему, привід для істотних конфліктів. В «Основному законі», чи, власне, в кубинській конституції, ухваленій і прийнятій в лютому 1959 року, сказано: «...Оголошується свобода вірувань, а також служіння будь-яким релігійним культам... Церква відокремлена від держави, і держава не підтримує жодного з релігійних культів».

В шкільному містечку, де навчаються діти з Сьєрра-Маєстри, хтось із нашої делегації запитав, чи викладають у школі основи релігії. Ні, в школі не вивчають релігію. Зрештою, і до революції школа на Кубі була цивільна.

— На Кубі є не тільки католики,— каже керівник школи, колишній повстанський офіцер, який дає нам пояснення.— Нам довелося б викладати основи різних релігій, підкреслювати різницю між дітьми. Але наше завдання — не відокремлювати, а з'єднувати. Ми не бачимо причин для вивчення релігії. Це приватна справа кожного.

Справді, тут є й протестанти, і, напевне, зберігся подекуди відгомін язичеських негритянських культів, але проблемою може бути лише церква найбільш поширеної релігії, в даному разі католицизму.

Та католицька церква, мабуть, відмовилася тут від свого звичаю — сягати скрізь, де тільки можна, і зміцнювати свою владу й вплив серед найменш культурної, найбільш відсталोї людності, як це вона робила і робить в інших місцях. Бо, наприклад, у Сьєрра-Маєстрі не було шкіл, не було лікарень, але не було також церкви й священика. Священики обслуговували переважно буржуазію, мабуть, вони вирішили не обтяжувати себе надмірною працею в цьому гарячому кліматі, на цьому райському острові, тому й забули про злидарів у горах, на болотах, у далеких закутках країни.

Тепер, мабуть, плюють собі в бороду і намагаються надолужити прогаяне, але вже пізно. Кожен селянин може сказати і каже священикові: «Де ти був раніш? Де ти був, коли я здихав з голоду, гинув від злиднів у розваленій хаті, коли я сам і мої діти не вмiли писати й читати, коли я не мав ніяких прав і кожен міг безкарно визискувати й знущатися з мене? Чому й навіщо ти з'являешся зараз, коли революція дала мені працю, житло, вчителя, лікаря, зробила з мене господаря країни?»

— Загляньте в неділю до церкви,— кажуть мені в Гавані.— Ви побачите, що там нема простих людей. Церква слугувала виключно буржуазії, з народом не мала нічого спільного, не досягала до нього і вже не досягне ніколи.

— Не потрібний нам їхній господь бог, ми маємо свого Фіделя! — з гідністю заявила стара негритянка, яка продавала апельсини в крамничці у невеличкому селищі.

В машині гомонить радіо. Ми їдемо й слухаємо багато разів повторюване прізвище монаха, якого взяли в полон разом з іншими членами розгромленої банди контрреволюціонерів. Газети повністю друкують його зінання. Священик серед бандитів, який прибув з твердині реакції і католицизму — Іспанії — й зі зброєю в руках виступив проти кубинського уряду, проти законної влади, яка, згідно канонів католицької церкви, походить від бога, коли це вигідно церкві. В даному разі не вигідно — і покірний слуга церкви стає на боротьбу з цією владою пліч-о-пліч з бандитами, які стріляють в молоду вчительку-дубровольця, вбивають робітників; пліч-о-пліч з паліями, які знищують плоди тяжкої людської праці, палять селянські хати; пліч-о-пліч з убивцями, що кидають гранати у вікна, за якими спокійно сплять люди.

— У нас обов'язкова пошана до релігійного вірування кожної людини. Релігійна організація або церква — така ж сама організація, як і всяка інша, і якщо вона виступає проти революції, до неї треба ставитись так само, як і до кожної контрреволюційної організації. Ряса священика не може захистити його, як табу, і ми не дозволимо вільно діяти ворогу тільки тому, що його прикриває ряса,— сказав мені хтось у розмові на цю тему. Та, мабуть, для тих, у кого ще можуть бути якісь сумніви чи ілюзії, широко коментують по радіо і висвітлюють в пресі участь того чи іншого священика в контрреволюційному русі.

Я шукаю риси різних народів у характері кубинця. Оце загальне почуття ритму — чи не обізвався в ньому голос негритянського там-тама¹⁰ в далекій Африці, негритянський танок африканських джунглів? Високе почуття гідності — чи не відгукнулася тут іспанська гордість давніх гідальго? Жвавість розуму і грація — може, це домішка французької крові? І, нарешті, легка схильність не зважати на дійсність, нахил до перебільшень — чи це тільки риси південного темпераменту, чи, може,

вплив тієї жменьки моїх земляків-поляків, яких романтична буря наполеонівських авантюр викинула на берег Куби? А ще ж не треба забувати, що в містах не міг минути безслідно «американський стиль життя», який демонстрували тут протягом кількох десятків років.

Може, так, а може, й ні, може, все це мої фантазії. Але мені здається, що кубинці, на вигляд такі прості, легкі в поводженні з людьми, по суті куди складніші, ніж багато інших народів, з якими я зустрічалась. Саме завдяки багатству їхньої вдачі, завдяки різноманітності рис цієї вдачі, які начебто суперечать одна одній.

Кубинці безпосередні і жваві. Уміють і люблять говорити, звичайно, на теми, які їх хвилюють. А хвилює їх насамперед революція. Необережно кинуте запитання, що стосується якоїсь дрібнички, може викликати справжній вибух красномовства. Ми швидко орієнтуємося в цьому і намагаємося уникнути таких небезпечних запитань. Хоча кожне запитання може стати небезпечним. Наташа, яка була тут торік — працювала на нашій виставці,— хоче пригадати прізвище власника готелю, де вона тоді жила. Миттю стався вибух.

Наш супутник, який досі спокійно сидів біля шофера, раптом пожвавішав.

— Розумієш, проклятий імперіалізм загарбав усе в свої лапи. Пляжі, готелі, будинки, плантації, все, розумієш, належало проклятим імперіалістам. Народ кубинський...

І пішло, і пішло. Коли ж потік красномовства вичерпався і ми обидві були вже цілком переконані в підлоті імперіалістів, виявилось, що наш товариш взагалі не знав прізвища колишнього власника готелю, котрий, так само, як більшість його колег, вже встиг утекти до Сполучених Штатів. Наташа пригадала це прізвище сама. Зате цілих півгодини ми не могли нічого спитати про те, що з'являлося і зникало за вікнами нашої машини. Залишаючись самі, що траплялось рідко, і з'ясувавши, що в навалі вражень щось переплуталось, завдяки неточній інформації, ми рятувалися гумористичним підходом до справ і починали наші не так нічні, як світанкові розмови сакраментальним: «Розумієш, проклятий імперіалізм...»

Протягом подорожі я встигла добре придивитися до невеличкої групи людей, які весь час були з нами. Це наші шофери. Їх понад два десятки, усе здебільшого молоді

хлопці, напрочуд веселі. Вони безтурботно ведуть свої машини, наче й не думаючи, куди їдуть, користуються з кожної нагоди, щоб зупинитися, погомоніти й поспівати. Підтанцьовують і підспівують вони навіть за стерном машини. Десь по дорозі усі придбали кумедні невеличкі солом'яні брилики з високим наголовком і малими крисами, і це стало наче формою шоферів нашого каравану. А через те що брилики сидять на самісінькій маківці, веселі хлопці мають дуже кумедний вигляд, і це підспівування і підтанцьовування їм надзвичайно личить, воно гармоніює з оперетковими бриликами. Але якщо нам трапиться запитати про відстань до пункту, куди ми їдемо,— лунають неймовірно фантастичні відповіді. Двадцять кілометрів, сто. Ми вже намагаємось питати не про кілометри, а про час, потрібний, щоб їх проїхати. Але й тут те ж саме: дві години, півдня.

Машини всі вони ведуть чудово, впевненою рукою, що має неабияке значення тут, де навколо така сила машин. Здається, що для наших шоферів це не робота, а якась забавка. До того ж вони надзвичайно добрі супутники подорожі — товариські, послужливі. Хоч інколи у нас опускаються руки. Саме в найбільшу спеку весь караван раптом зупиняється. Машини нагріваються від палючого сонця, в них важко всідіти. П'ять, десять хвилин, п'ятнадцять... Що сталося? Навіщо ця зупинка? Невідомо. Всі наші водії збилися в купку, і там чути жваву розмову, яку час від часу перебивають вибухи сміху. А потім ми знову їдемо далі.

Неподалік від шкільного містечка звертаємо вбік, щоб оглянути танк, підбитий колись у повстанській боротьбі. Він стоїть на пагорку край дороги, залишений тут на згадку про бої. В металевому панцирі зяють глибокі пробоїни. Шофери перші мчать до нього й оточують танк, мов табунець щebetливих горобців. Починається велике фотографування: на танку, біля танка, знову з підспівуванням, підтанцьовуванням, наче якийсь веселий ритм без упину шарпає хлопців, не дає їм хвилини всідіти спокійно.

Непунктуальність тут річ зовсім нормальна. Зустріч призначають на шосту, щоб з'явитися об одинадцятій. Здобути якусь конкретну інформацію буває інколи зовсім неможливо. Час марнують без жалю, а потім надолужують прогаяне з якоюсь дикою енергією. Все наче засти-

гає — і раптом кидається вперед, галопом, у неймовірному поспіху. Все навколо миготить, мов у калейдоскопі, враження змінюються без кінця. Просто падаєш, знесилений від безупинного руху, гамору, фізичних зусиль у вогкій тропічній спеці. Часом здається, що тебе підхопив циклон, крутить, вирує, мчить уперед з запаморочливою швидкістю, і раптом, мов у центрі циклону,— мертва точка. Чекаєш, злостишся за прогаяний час... Цілковита тиша, нічого не діється. Не можеш подзвонити, кому треба, не можеш довідатися, що буде далі, яка програма дня,— і раптом тебе знову підхоплює циклон і несе, крутить, мчить, аж до наступної мертвої точки. Ніколи не буває відомо, коли саме виїдеш, де опинишся, коли повернешся. Один з членів аргентинської делегації, який уже бував тут раніше, сказав мені в одній сумній ситуації (коли ми вийшли з готелю начебто на кілька годин, отож навіть не захопили з собою зубної щітки, а повернулися через два дні):

— Тут, коли кажуть, що їдеш на три години, на всякий випадок беріть з собою чемодан і кладіть в нього усе — від купального костюма до вечірньої сукні, бо ніколи не знаєш, скільки справді триватиме подорож та що саме тобі знадобиться.

Він дійсно мав рацію, і тут я зрозуміла, чому аргентинці їхали в цю тригодинну подорож з чемоданами, що мене спершу дуже здивувало.

Пригадую одну свою розмову в горах Маестри. Я задала своїм супутникам, здавалося б, зовсім невинне запитання: «Скільки метрів має найвища гірська вершина?» Відразу ж пролунало три відповіді: одна — «Півтори тисячі»; друга — «Та ні, дві тисячі»; третя — «Це до революції думали, що близько двох. Тепер виявилося — три!».

Згодом у «Географії» Хіменеса я знайшла точну цифру: 960 метрів, що цілком заслуговувала на довір'я, бо автор, який працює директором Інституту аграрної реформи, за спеціальністю географ і топограф, сам вимірявав цю вершину в 1954 році.

Такі анекдоти можна б наводити без кінця. Запитую в театрі: скільки глядачів вміщує зала? Наш супутник негайно відповідає:

— Шість тисяч.

Потім міркує хвилину:

— Вісім. Ні, не вісім — десять!

В мені спалахує дух заперечення. На око прикидаю, що зала може вмістити не більше як дві тисячі. Прохаю, щоб мій супутник перевірів у адміністратора. Він іде, зараз же повертається і, анітрохи не зніяковівши, повідомляє:

— Дві тисячі.

Це мене зовсім роззброїло. Адже він міг збрехати, міг якось зменшити різницю між дійсністю та своєю відповіддю. Але ні. Точно повторив те, що йому сказали: дві тисячі.

І тоді я подумала, що, власне, нічого не знаю про нашого супутника. Це негр. Може, ще недавно був неписьменним, працював чистильником або носієм, може, гинув з голоду у розваленій мазанці... Дві тисячі чи десять тисяч для нього така ж абстракція, як для дитини, що прохає матір. «Купи мені сто цукерків. Ні? Тоді купи мені п'ять».

Зрештою, з цифрами, із статистикою й дослідженнями справа не така вже й проста. Досі Кубу мало хто вивчав серйозно. Лише тепер починаються справжні дослідження й розвідки; країна, що лежить мов на долоні, країна, яку за день можна облетіти та об'їхати вздовж і впоперек, по суті ще не вивчена докладно. Невідомо, що криють в собі надра її землі, дно її морів, ще не обчислено й не зареєстровано безліч багатств. Ще ніхто не встиг спростувати давні тенденційні фальшивки. Але ж кубинці, мабуть, за своєю вдачею аж ніяк не педанти, які вважають точність за щось неминуче.

Увечері сидимо в театрі на одній з вистав фестивалю сільських аматорських гуртків — щось на зразок нашої олімпіади, — який зараз відбувається в Гавані під опікою революційного уряду. На стінах великої зали барельєфи — силуети дев'яти муз. Я ніяк не можу перелічити всіх муз, тобто пам'ятаю імена, але забула, яке мистецтво кожна з них втілює. Та, кінець кінцем, махаю рукою. Хай йому! В цій залі панує зараз найважливіша — муза революції!

Театр переповнений, місця безплатні. З перших днів березня тут відбуваються виступи фестивальных груп, які приїздять з усєї країни. Сьогодні ми бачимо колектив саме тієї провінції, яку щойно відвідали, — Оріенте.

«Земельна реформа». Йї передує патетична деклама-

ція молодої пари — хлопця й дівчини. Потім на сцені лунають розмови селян — чоловіків і жінок; більшість хоче забрати землю в поміщика, один вагається й міркує. Та нарешті всі разом здіймають угору мотики, щіпки, жердини і разом з розмаяним прапором ідуть забирати землю. Ураган оплесків у залі, група на сцені застигає в живій картині. Зал влаштовує овацію, завіса падає.

Я думаю, що в перші роки революції у нас, напевне, були такі ж самі вистави, і плескаю разом з іншими від широкого серця.

Другий пункт програми — хор *a capella*: дівчата в білих газових спідничках, майже як у «Лебединому озері», чоловіки — в звичайних костюмах. Хор співає двадцять дві пісеньки підряд — кубинські, бразильські, панамські. Кубинські трохи нагадують церковні співи, хоч зміст їх різноманітний — од віршів Ніколаса Гільєна та народних пісень і до сентиментальної декларації: «Фіделю, з любові до тебе я навчуся читати й писати!»

Третій пункт програми: сім негрів грає, співає й пританцьовує.

Грають на різних інструментах. Гітара, бубон, щось схоже на тергушку, щось глиняне — наче диня або амфора. Один з артистів сам міг би заступити цілий оркестр — навіть на колінах у нього причеплені бляшки, по яких він б'є. Колектив виконує дванадцять пісень. Це «афрокубана», мелодія кубинських негрів.

Придивляюсь до глядачів. Багато молоді. Міліціонери й військові, обвішані пістолетами. Чимало гарних дівчат. Але є й немолоді — жінки й чоловіки. Поводяться глядачі в залі невимушено, встають, виходять, повертаються знову, але роблять це якимось так, що нікому в залі не перешкоджають. Коли лунає афро-кубинська музика, всі повертаються на місце. Зал жвавішає. Швидкий, запаморочливий ритм, мабуть, захоплює всіх. Ворушаться руки й ноги. Хитаються в такт голови, де-не-де глядачі тихенько підспівують артистам на сцені. Усім наче тяжко всидіти на місці, здається, зал з найбільшою охотою кинувся б зараз у танець. Мабуть, тут музика й спів потрібні всім, як повітря.

Біля театру стоять великі автобуси з широким написом на всю довжину: «Teatro del obrero campesino»¹¹. Вони привезли до столиці й відвезуть назад селян з Сьєрра-Маєстри, негрів з передмістя Сантьяго.

Я кілька разів запитую, як живуть між собою негри й білі. Запитую мимоволі, бо зараз не бачу в їхніх стосунках ніякого упередження. Адже тут, де стільки років панували американці, мала існувати й расова дискримінація.

— Фідель Кастро ще в студентські роки став на чолі комітету боротьби за рівноправність негрів і білих,— кажуть мені.— Негри такі ж кубинці, як і ми. Якщо десь ще існують пережитки расових забобонів, то тільки глибоко приховані. Будь-який «расовий» підхід до людей глибоко суперечить суті нашої революції.

Коли ми повертаємося з театру до готелю, дме сильний вітер. Ці вітри з моря зм'якшують жаркий клімат, завдяки їм «тропічність» Куби не так дається взнаки, як в інших тропічних країнах.

Виходжу на балкон. Море гуде, об набережну б'ються величезні хвилі, бризки летять на терасу готелю. Дивлюся на далекий вогник на обрії. Може, це американське судно далеко від берегів острова чигає в темряві, мов хижий яструб, що виглядає здобич?

У вухах мені ще бринить приголомшливий ритм негритянських інструментів, спів дівчат у білих спідничках, лунають звуки й голоси. Які ж вони справді, кубинці? В першу хвилину вражає — насамперед у містах — їхня веселість, безтурботність, їхня майже дитяча наївність. Але це ж тільки зовнішнє. Ті ж самі веселі, безтурботні люди без вагання ішли на смерть у боях за свободу. І пильнують тепер свою свободу, стережуть її із зброєю в руках, патрулюють темними ночами на дорогах, ладні кожної хвилини віддати своє життя. Це ж вони за сімдесят дві години ліквідували інтервенцію на Кубі, що готувалася протягом багатьох місяців. Це ж вони за кривавої диктатури пережили всім народом роки поневірянь, роки злиднів і гноблення і ліквідували диктатуру власними руками, власною кров'ю. У негритянки, обвішаної браслетами, на чолі й на руці шрами від ран, здобутих у партизанській боротьбі. Молодий хлопець, одягнений мов елегантний чепурун, відзначився в тяжких боях.

Самовідданість кубинців, їхня готовність служити революції — безмежні. На вигляд неорганізовані, недисципліновані, непунктуальні, вони творять, працюють, будують такими темпами і з такими наслідками, що кожен міг би їм позаздрити. Кубинці щирі й прості в поведженні

з людьми, в них немає ніякої брутальності. Революція винесла на поверхню народні маси, змінила суспільну структуру, але скрізь вражає глибока внутрішня, природжена культура, навіть у тих, які й досі залишилися неписьменними і все життя прожили в халупах і мазанках, в глухих закутках країни.

Куба — райський острів. І люди її такі ж чарівні, як їх країна.

Створення світу

Під Мансанейо ми оглядаємо нове рибальське селище. Неподалік від морського берега стоять п'ятсот сорок три будиночки. Вони ще не закінчені, ще пораяться люди на будівництві великої крамниці, яка працюватиме на основі самообслуговування. Поки що майбутня крамниця схожа на цирк з великою ареною.

Рибалка, так само, як вугляр на болотах та лісоруб у джунглях, був до революції парією¹². Він не мав ані путящих сітей, ані човна, з якого можна було б ловити рибу в морі. Рибалки жили напівкочовим життям, мешкали в мазанках і розвалених халупах. А тепер тут буде великий рибальський кооператив. Рибалки житимуть людськи, матимуть добрі житлові умови. Їхні діти вчитимуться в школі, а потім працюватимуть.

Я намагаюся здобути якісь конкретні дані, але, як тут часто трапляється, даремно. З дедалі густішого присмерку виринає рибалка, який працює на будівництві селища, але, по суті, й він нічого не знає. Будиночок і рибальське знаряддя держава даватиме в кредит, борг можна буде сплачувати частинами. Скільки коштуватиме будиночок? Як впливатиме на його вартість той факт, що більшість рибалок працює на будівництві? Мої запитання не дістають відповіді. Чому, власне, п'ятсот сорок три будиночки, а не більше або менше? У мене таке враження, що ця кількість визначає місце, тобто розміри території, придатної під забудову. Зітхаю. Потім, розмовляючи з нашою спеціалісткою, яка приїхала сюди роздивитися, чим і як ми можемо допомогти кубинській ткацькій промисловості, довідуюсь, що вона протягом місяця не могла з'ясува-

ти, скільки на Кубі ткацьких фабрик. Зрештою, деталі організації рибальського кооперативу й селища не такі вже й істотні. Найголовніше, що це селище існує. А що воно є, нове й гарне, розумно збудоване біля самісінького моря, неподалік від міста, це я можу засвідчити, тому що бачила на власні очі. Ще зовсім недавно його не було — сьогодні воно вже є, а завтра в ньому житимуть рибальські родини.

Все тут виникає й росте, мов гриби після дощу. В Сантьяго-де-Куба з жахливих халуп негритянського району вже переселяють людей до нових будинків.

З Сантьяго ми повертаємось до Гавани літаком. Це вже не маленька військова машина Фіделя, а великий пасажирський літак. Ніч. Унизу — чародійне видовище. Острів освітлений так щедро, що на землі весь час видно миготливі острівці, хрести, зірки: це світяться міста, містечка, селища. Все тріпотить, сяє, блищить, мов новорічна ялинка. Згори розрізняю ясно-блакитні алеї — це освітлені дороги, що ведуть до народних господарств від головних шляхів, чи, певніше, головного шляху, який перетинає весь острів уздовж, із сходу на захід. У мене нема карти, я не знаю, над якими містами й місцевостями ми летимо, і просто придивляюсь до безіменної феєрії, схожої на театральну декорацію. Вряди-годи між нами й землею поволі пропливає напівпрозора біла хмарка. Чарівне, прекрасне видовище! Хоч місяця нема й ніч темна, вдалині легким срібним полиском відсвічує море.

Льотчик чудово підняв машину в повітря й чудово її посадив — мов на оксамит. Зараз ми повертаємось до готелю, наші машини ранком вирушають з Сантьяго до Гавани.

У Гавані теж будують дуже багато. Вже зросли нові житлові райони, вже вкриваються будинками великі простори, які тягнуться вздовж дороги, що йде на схід. Тут виникає ціле нове місто. Підносять, завершують, планують, будують, творять.

— Хочете побачити ясла?— питають мене. Навчена коротким, але ґрунтовним досвідом, перепитую: «Діти там вже є?»

Ні, дітей ще нема. Саме готують кадри, але все зовсім готове.

Я знаю — напевне все готове. Вже готовий гарний будинок, в якому ще два роки, а може й рік, тому жив американський або кубинський мільйонер, а в цьому будинку пристосовані до нового вжитку кухні, ванні кімнати, спальні. Вже напевне стоять застелені білі ліжечка, і все на місці, аж до пляшечок на молоко й нічних горшечків. І зараз там блискавично швидко навчаються милі, повні ентузіазму дівчата, як доглядати й годувати немовлят. Коли вони скінчать короткі курси, в гарних спальнях негайно з'являться діти. Але поки що це тільки будинок, цілком готовий і опоряджений, та персонал, який ще вчиться. Ні, дякую, я б хотіла побачити щось інше! Знаю заздалегідь, що приміщення буде прекрасне, що все в ньому обмірковано й зроблено доцільно й розумно, але тим часом, поки не залунає в домі щебет немовлят, все в ньому швидше схоже на зразковий макет. І тому щоразу, коли мені під кінець перебування на Кубі пропонують оглянути якийсь громадський заклад, я тут-таки запитую, щоб не було непорозумінь: «Чи заклад уже працює?» На дев'ять випадків з десяти виявляється, що все вже зовсім готове, і тільки кадри...

Машина їде в якомусь невідомому мені напрямі. І раптом я бачу стару фортецю й рештки давніх мурів, якими було колись обгороджене місто. Це несподівано викликає в мені дивне почуття — ніби якогось полегшення. Нарешті я бачу щось старе в цьому світі, який лише народжується,— раптово, швидко, з рухом і гамором, де всьому лише два роки, рік, місяць або тиждень. На хвилину я відчула себе впевненіше, наче знайшла тверду опору в плинній, бурхливій хвилі діяння, виникнення, народження. Нарешті щось цілком реальне, що не з'явилося блискавично, на помах чародійної палички: «Фідель сказав!», а будувалося довго, без поспіху, може, цілими поколіннями.

Бо все інше тут виглядає приблизно так, як біблійне створення світу,— швидко, за шість днів, і до того ж не по порядку, бо згідно Старого завіту спершу було створене світло, а потім сонце. Уявляю собі, що якби людина опинилася тоді в межах діяльності міфічного творця, вона, мабуть, почувала б себе приблизно так, як на Кубі. Рух, гамір, виникають суходоли, зникають моря, хаос, завірюха — і з усього цього блискавично постає готовий, опоряджений, несподіваний і чудовий світ.

Звичайно, на Кубі є багато старого. Є архітектурні пам'ятки давніх часів і в Гавані, і в Сантьяго, і в Трінідаді, де я так і не була, і в багатьох інших містах. Але наші господарі хотіли нам показати те, що і для них, і для нас було найважливіше, — все нове, всі здобутки й досягнення революції. До того ж я жила в Гавані в прекрасному величезному сучасному готелі. Та частина Гавани, якою ми часто проїжджали, швидше схожа на американські міста-хмарочоси: залізо, бетон і скло, широкі вулиці, п'ятнадцяті й двадцяті поверхи, безшумні ліфти, асфальт, неони; все якнайбільш сучасне, вимите, вишаруване, начищене до блиску. І, зрештою, я й сама винна в тому, що обирала саме такі, а не інші об'єкти. Бо коли ранком у неділю ми їдемо оглядати місто і я бачу, що, крім цього району хмарочосів, є ще стара Гавана з вузькими вулицями, то, замість оглядати старі будинки, я звертаю увагу на велику кількість крамниць, і вся експерсія спрямовується на торговельну справу.

Імпортна торгівля перебуває під контролем держави; існують два міністерства — зовнішньої і внутрішньої торгівлі. Націоналізовано крамниці, власники яких втекли за кордон, великі аптеки. Дрібну приватну торгівлю держава підтримує.

Крамниць безліч, у багатьох торгівля побудована на самообслуговуванні. В універмазі на кількох поверхах розташований конфекціон — чоловічий, жіночий і дитячий. Взуття, одяг, галантерея. Все пристосоване до кубинського клімату: безліч блузок та блузочок, всіх зразків, кольорів і фасонів. Майже чи навіть зовсім не видно шовку, в штучному волокні завжди є домішка натурального волокна. В продуктових крамницях — цілі гори консервів, фрукти, городина, посуд, кухонне начиння. На старих вулицях Гавани я оглядаю нові крамниці.

І тому мої враження від Куби — однобічні. Я бачила її такою, наче вона виринула з моря лише два роки тому, мов непрохололий після виникнення суходіл, який ще вирує і кипить, ще не сформувався остаточно, мов бурхлива течія, яка безупинно рветься вперед.

Цьому враженню сприяла швидкість, шалені темпи огляду, ну, й сама суть того, що діється на Кубі. Враження, що все кипить, все охоплене рухом, ще посилюється і через те, що в здійсненні революційних змін бере участь

весь народ. Величезну роль в усьому відіграє суспільний фактор. До кампанії ліквідації неписьменності втягнуто на основі добровільності сотні тисяч людей.

Організацію, утворення широкої сітки закладів для дітей дошкільного віку доручено Кубинській федерації жінок, яка зараз має вже сто тисяч членів. І це — діячі не з самої назви, бо всі вони працюють дуже активно. Внутрішня оборона теж, власне, перебуває в руках народу, бо ж селяни, які патрулюють вночі на дорогах, не належать ні до армії, ні до регулярної міліції. Зрештою, і міліція тут також побудована на громадському принципі. Армія не тільки виконує військові функції, а й працює в державних господарствах, будує шкільні містечка.

Таким чином, величезні маси людей беруть безпосередню участь у будівництві нового життя, в здійсненні планів революції — і не тільки як виконавці чийось планів, ні, вони теж творять і несуть за це відповідальність.

Думаю, що це враження посилюється ще й тим, що скрізь натрапляєш на молодь. На зборах — десятки, сотні тисяч молоді. В установах — молодь. На найбільш відповідальних посадах — молодь. Ще не втомлена, ще не вгамована, ще кип'яча молодістю. Недаремно ж на чолі уряду в цій країні стоїть, мабуть, наймолодший прем'єр в усьому світі. Цей прем'єр схожий на нестримний вихор. Здається, він от-от зараз вискочить з машини, перше ніж вона зупиниться, з літака — перше ніж встигнуть поставити трап. Виникає враження, що навіть іти, як усі, йому теж важко, хоч він і ступає величезними кроками, та, якби не норми пристойності, він взагалі не ходив би, а бігав.

Коли в Мексичі до мене підійшов молодий хлопець і запросив на Кубу, в першу хвилину я поставилась до цього не дуже серйозно. Але того ж самого дня запрошення було повторене цілком офіційно. А молодий хлопець, про якого я подумала, що він найбільше студент першого курсу, виявився керівником солідної, великої організації — Інституту Дружби народів. Приїхавши на Кубу, я побачила, що революція тут молода не тільки тому, що їй лише два роки. Вона молода, бо насамперед її робила молодь, і молодь є сьогодні її авангардом, молодь за неї боролася, і молодь буде її — з безмежною самовідданістю, з безмежним запалом. На курсах вчиться молодь, але і вчителі не набагато старші або й зовсім не старші

від своїх учнів. На будовах — молодь, в кабінетах установ — молодь. Молоді, веселі обличчя, молоді голоси, молоді жваві рухи, молода кипуча енергія, молодий ентузіазм. Коли я читаю тривожні висловлювання про молодь різних капіталістичних країн, коли слухаю висновки щодо спеціальних «молодіжних проблем», я думаю про чудову кубинську молодь, яка взяла на себе величезний тягар, але несе його так легко й радісно, наче він не має ніякої ваги.

Коли я виїжджала з Куби, мені здавалось, що я бачила там дуже багато. І справді, коли вимірювати моє перебування там коротким періодом десяти днів та кількістю переживань,— всього баченого була сила-силенна.

Тільки приїхавши додому й трохи отямившись від навали вражень, я почала усвідомлювати, чого саме мені не довелося побачити на Кубі.

Я не бачила жодного з островів, які оточують Кубу, бо Куба — не один острів, а цілий архіпелаг.

Не оглянула докладно жодного міста, навіть Гавани, де номінально була наша база.

Не бачила історичних пам'яток, не відвідала жодного музею.

Не побувала я і в жодному місці розваг у Гавані, в жодному з тих славнозвісних місць, які й досі так цікавлять приїжджих журналістів. Правда, якраз вони цікавили мене найменше. Так, як я їх собі уявляю, вони були створені для американських гостей, в американському стилі, з деякою кубинською стилізацією, заради пікантності. Думаю, що набагато цікавіші придорожні шиночки, де зустрічаєш лісорубів, робітників, селян, а саме їх я бачила протягом усієї подорожі шляхами Куби.

Не бачила я жодної фабрики, крім цукроварень, розкиданих скрізь на плантаціях цукрової тростини.

Не бачила вищих наукових закладів, крім невеличкого ботанічного саду при відділі агрономії.

Не зустрічалася з письменниками та працівниками мистецтва, крім давнього знайомого з руху миру — Ніколаса Гільєна¹⁴. Я тільки розмовляла про них з дуже милою і розумною жінкою, директором департаменту культури, Вінцентиною Антуна.

Не бачила я й величезних гротів і печер, де криються не досліджені досі таємниці.

Не бачила колібрі, що повинні тут бути, коли вірити підручникам.

Не бачила...

Так, я не бачила безлічі речей. Але думаю, що побачила найважливіше — могутнє серце революції, що б'ється швидко, поривчасто. Побачила красу Куби, багатство вдачі її людей. І це наказує мені від щирого серця, з найглибшим переконанням, з найглибшою радістю повторити гасло Латинської Америки: «Cuba — sí!» — «Куба — так!» Стократ, тисячу разів — так!

CATTI

Дорога до нових днів

Крізь тверді скелі куеш ти дорогу до нових днів. Чорна ніч, в якій живе трудяща людина. Дугою гнеться спина. Безупинно гуде над головою машина. Мов швидкий пас трансмісії, минає, гине молодість в пилу фабричних цехів. Зелена пліснява на стінах підвалів, крізь щілини твого піддашся дме вітер. Діти корчаться в барлозі, діти — мешканці вуличних канав. Безсонні очі над друкарським верстатом, олово смокче живу кров. Брунатні легені робітника тютюнової фабрики, чорні легені шахтаря, затужавіла кров гутника. Від ранку до ночі тяжко працюєш ти на свій щоденний кусень хліба.

Або мандруєш, безробітна людино, безнадійною пустинею міст. Тисячі будинків — і жодного

даху, під яким ти міг би прихилити голову. Тисячі пекарень — і жодної, яка спекла б для тебе круглий, теплий хліб. Тисячі фабрик, тисячі копалень — і жодної, яка потребувала б твоїх рук.

Або маєш діряву стріху над головою і малу-малесеньку смужечку землі. Ця земля розсипається сухим піском у твоїх руках, розлазиться мокрим болотом під плугом. Твоя їжа — коржі з гіркого борошна, змішаного з корою, та зелена лобода на переднівку. В повітці реве голодна корова, і чорними значками по білому паперу ростуть податки, які ти мусиш заплатити.

Страшенно чорна ніч оповива тебе.

Чорної ночі ти продираєшся до зорі, яка живе в твоїх думках. Крізь тверді скелі куєш дорогу до нових днів.

Високі твої тюремні мури, міцні ґрати в тюремному вікні. Синіє мундир поліцая і поблискує його залізний шолом у дні бойової тривоги.

Піти на робітничі збори й розповісти, що воно і як. Аж впаде слово «страйк» — і покотиться луною. Тиждень, місяць, два ти стоїш у боротьбі й стискаєш кулаки.

Аж треба буде вийти на вулицю і червоною кров'ю на бруку виписати свої вимоги. Вимога праці й хліба. І за них падати на вуличне каміння під залпами поліцейських куль.

А вночі нишком, крадькома друкувати в потайній друкарні полум'яні слова листівок, які підуть між люди. Вивішувати на телеграфних дротах червоний прапор — хай він майорить червоним вогнем, аж поки його не стягнуть руки поліцаїв.

Або зібратися в stodолі, над рікою, і притишеним голосом читати вісті в забороненій газеті. Або, озираячись біля радіоприймача, слухати голос іздалека. Або прократися з села до села з пачкою нелегальних книжок, щоб роздати їх певним, найпевнішим.

Вдень і вночі за тобою зорить шпик. Тихі, вкрадливі кроки. Гострий, пронизливий погляд. Чорні значки в поліційній картотечі.

Крізь тверді скелі куєш ти собі шлях до нових днів.

Роки, роки, роки тюрми. Ти заміниш зелені надприп'ятьські левади на сірину тюремної камери. Ти заміниш луги над Стиром на чотири високі стіни, дуби з-над Горині і вільшину з-над Ясельди на посохлі дерева тюремного подвір'я. Тебе накриє, застреленого зненацька, зе-

лена трава на могилі, що її викопають мовчки в невідомому місці.

Ти борсаєшся в темряві. Всіма своїми силами борешся з цією темрявою. Вона заливає тебе великою хвилею. Приплив і відплив — і здається тобі, що ти вже близький до мети. Здається тобі — ще один удар, і ти станеш вільний.

Але ось ще одна велика хвиля темряви — і знов тюремні мури, ненависний голос фабриканта, крик наглядача на панському лані, залізні кайдани на руках.

Зриваєшся, падаєш, знову зриваєшся, і знову опадають тобі руки. Аж одного дня віддадуть тебе, беззахисного, під дощ бомб і кулеметів. Кинуть тебе, беззбройного, на залізну стіну танків, кинуть ті, які наказували працювати на себе, ті, які висмоктували твою молодість, твої сили, твоє життя.

Вони спокійно віддадуть на жертву вогню дахи твоїх хат, дахи будинків, які давали тобі пристановище. Вони холоднокровно видадуть тебе на цілковиту поразку, а самі втечуть далеко в безпечні місця.

Станеш віч-на-віч із загибеллю.

І тоді рушать із Сходу, з тієї сторони, куди ти завжди дивився, червоні полки.

Червона зоря, якої ти чекав.

І залунає пісня, що роками була для тебе піснею туги, гніву, піснею боротьби, а того вересневого дня вона стане піснею визволення.

На землі, де довгими роками селянин із селянином вітався таємними словами: «Геть окупанта!» — прийде своя армія, своя Червона Армія.

Сільські осінні квіти — барвисті жоржини — впадуть на колони танків по шляхах. Загомонить радісними окликами натовп на всіх вуличках.

Вересневі дні линуть на землю, високо, радісно, чудово. Хвиля темряви відпливла. Тюремні стіни розбилися надрізки. Нарешті розпалась тверда скеля, яку ти з вірою розбивав своїм молотом.

Крилатою стала пісня і крилатим стало людське серце в дні піднесення.

Ти вільний!

Минають дні. Немов граничним пунктом значиться у твоєму житті — перший рік. Перший рік, коли ти нарешті живеш на своїй землі, бо земля Радянського Союзу є

землею всіх трудящих. Перший рік, коли ти нарешті живеш у своїй Батьківщині, бо Радянський Союз є Батьківщиною всіх, що борються. Перший рік, коли ти нарешті живеш вільним, працюєш на себе, сам куєш свою долю. Ти — хазяїн, сам собі даєш накази і сам їх виконуєш. Сам для себе будуєш будинок.

Кожна лікарня, організована на визволених землях, кожна нова школа, кожний дитячий садок, кожна фабрика — свідоцтво твоєї правди. Підтверджує її кожний колгосп на колишній панській землі, кожний радгосп, який підносить добробут твоєї країни.

Немає панів і немає невільників. Немає покривджених і немає кривдників. Немає ні визискувачів, ні визискуваних.

Оглянься навколо себе, дивись, що вже зроблено.

Ось паламані бар'єри ненависті, що колись здіймалися між людьми різних національностей. Ось лікарні й санаторії там, де раніш умирали люди без допомоги й рятунку. Ось дитячі садки там, де раніш єдиним вихователем була вулична канава. Повні руки праці там, де раніш панувало безробіття. Селянські плуги на землі, що раніш була власністю однієї людини.

Глянь на себе — радій тим, що вже зроблено. Обчисли, що треба зробити ще, що досі занедбане, попсоване, недоглянуте. Обчисли все сумлінно, ретельно. Бо ти тепер господар, і за все, що діється, ти несеш відповідальність. І коли щось не так — звинувачуй самого себе. Звинувачуй свою слабку волю. Звинувачуй, може, свою власну недбалу роботу.

І глянь у майбутнє. З перспективи року праці й досвіду глянь у майбутні дні.

Перед нами ще море роботи. Прекрасної, чудової роботи. Ми будуємо нове життя. Творимо нове життя. Ми працюємо в своїй країні і для своєї країни, працюємо над майбутнім людства.

Послухай же, як шумлять на вітрі червоні прапори — твої прапори, прапори всесвітнього пролетаріату.

Послухай же, як гомонить в день роковини «Інтернаціонал» — твоя пісня, пісня твоєї Батьківщини, пісня всесвітнього пролетаріату.

Ти відповідаєш не тільки перед самим собою. Ти відповідаєш перед усіма тими, що в цілому світі дивляться на Схід і, прислухаючись, ловлять вісті від нас. Ті, які

чекають з надією, коли прийде день, щоб і вони могли будувати, творити, жити разом з нами.

В день роковин їм усім наша пісня. І наш привіт. І наша присяга.

Присяга боротьби і праці. Присяга, що ти не зупинишся в марші ні на одну хвилину. Що не завагаєшся ні на одну хвилину.

Шумлять на вітрі прапори. Це день роковин визволення.

В день роковин послухай, як високо, радісно і чудово летить над землею нова історія. Історія людини праці. Історія вільної людини.

Твердий, важкий, на міру велетнів є час, в якому ми живемо.

Нашому поколінню припала на долю справа перетворення світу. Будова від самого початку нових днів.

Шумлять на вітрі червоні прапори, мов лопотіння пташиних крил. Летить у просторах пісня.

Радій, що припало тобі на долю жити чудовим життям будівничих, творців.

У день роковин визволення присягай своїй Батьківщині на досмертну вірність, непослаблену віру, волю до боротьби й праці, в якій ти ніколи не заломишся.

В день роковин визволення шлемо наш глибокий, сердечний привіт Червоній Армії, яка розвалила мури нашої тюрми.

В день роковин визволення шлемо наш глибокий, сердечний привіт усім братам нашої Батьківщини від Карпат до далеких океанів.

І шлемо їм пісню — пісню нашої Батьківщини, пісню всесвітнього пролетаріату — всім тим, що люблять і вірять, де б вони не жили, якою б мовою не розмовляли і які кайдани не носили б ще на руках.

У шумі прапорів, у гомоні пісні ми вступаємо в дружний рік — рік праці і боротьби.

Зміни

Минув рік відтоді, як перші загони Червоної Армії перейшли Збруч і землі Західної України, вступили в період великих змін.

Довгі роки люди, які насмілювалися вжити термін «Західна Україна», відповідали за це перед судом. Довгі роки мова, якою розмовляв тутешній селянин, в офіційній статистиці іменувалася «місцевою» мовою. Боялися самої назви, сама назва здавалася тим, хто правив країною, небезпечною.

У селах на Волині, у селах понад Бугом заборонялося співати пісень, бо це були українські пісні і співав їх український селянин на українській землі.

Але саме цього й не хотіли визнати. Українська земля? Величезна кількість цієї землі була в руках поміщиків, у руках магнатів, у руках князів церкви. Значно легше було помітити поміщика, який держав у своїх руках сотні тисяч гектарів, ніж сіру селянську масу, що бідувала й голодувала по селах.

Не хотіли визнати, що більшість на цих українських землях складає українське населення. Про це не дозволялося говорити, не дозволялося писати. Але в той же час господарча політика провадилася з цілковитим урахуванням існування українського населення і з цілковитим урахуванням існування близького кордону вздовж Збруча. Якомога менше вкладень — адже це креси. Ніяких великих фабрик, ніяких великих промислових підприємств. Якомога більше прибутків, якомога більше взяти від цієї землі і не дати їй натомість нічого. Тримати населення на низькому рівні культурного розвитку — свідомий ворог завжди небезпечніший, ніж найстрашніші стихійні вибухи відчаю.

Проти цих стихійних вибухів відчаю були вірні засоби. Мобілізовані загони поліції нападали на село, і починалася кривава розправа. В лютий мороз селянина примушували власними руками розкривати свою хату, розтягувати колоди стін. Збіжжя обливали нафтою, худобу різали і м'ясо теж поливали нафтою, щоб, позбавлений стріхи над головою, селянин не мав чим прогодуватися.

Мені довелося якось побувати в такому втихомиреному селі. Від часу втихомирення минуло вже два роки, а село все ще мало вигляд кладовища. Сяк-так полагоджені стріхи, сяк-так збиті хліви, в яких де-не-де ревіли голодні корови. Навколо хат голо, дерева ще не встигли відрости. І похмурі, чорні обличчя людей, що недовірливо дивляться на чужу людину, бо кожна чужа людина може принести нещастя, таке саме нещастя, яке, мов жахлива буря, пролетіло два роки тому над злякано припалим до землі селом.

Кривавими літерами писалась історія цієї землі. Український селянин, звиклий до простору й повітря, вмирав од туберкульозу в камерах Равича, Бронок, Коронова, у бараках Берези Картузької.

Люди по селах жили непосильною працею, даремно намагаючись звести кінці з кінцями. Села, розташовані ближче до міст, іще якось жили. Можна було все-таки продати сільськогосподарські продукти й роздобути таким чином сякий такий гріш. Але далі від міст, далі від великих шляхів пишно розквітали злидні. Діти вмирали без медичної допомоги, бо лікар ніколи не добирався до розкиданих на величезних просторах сіл. Діти росли без шкіл, бо не було ні шкільних приміщень, ні вчительських сил, хоча стільки вчителів у Польщі гинуло без роботи. Шлях із села до міста був закритий — у місті вистачало своїх безробітних. Безземельний і малоземельний селянин наймався за будь-яку ціну, за копійки, але й за копійки роботи не було. Село голодувало, поринало в похмуру пільму, відчай і безнадію, хоч найважче позбавити людину саме надії. Про це свідчив процент ув'язнених з цих країв по тюрмах і в Березі, про це свідчили безперервні судові процеси, на яких перед суддівським столом проходили сотні селян, звинувачених у «приналежності до організацій, що мають за мету повалення існуючого ладу».

Але невдоволення селян, їх відчай вдавалося іноді використовувати й реакційним елементам, які отруювали село чужою йому за духом і суттю агітацією, манили його міражами неіснуючого щастя в країні, що прилягала до Польщі з заходу.

А потім почувся віддалений гуркіт гармат, гуркіт скинутих на міста й села бомб, зажеврили заграви пожеж, що швидко охоплювали солом'яні стріхи.

І от сімнадцятого вересня пролунала звістка: «Червона Армія перейшла кордон!»

Сьогодні, з перспективи майже цілого року, можна вже говорити про ті зміни, що відбулися за цей час.

Я не люблю писати про речі й справи, які знаю не досить точно. Тому, оскільки найдокладнішими матеріалами, що є в моєму розпорядженні, є матеріали Львівської області, Львівську область я й візьму за взірць. Помножте все це на кількість областей — і ви дістанете повну картину.

За перебудову, за ліквідування зла, що було допущено, за знищення всіх образ і несправедливостей взяли відразу.

Найпекучішою проблемою була земля. Переважну частину населення становлять тут селяни, а більшість із них є елементами малоземельними або зовсім безземельними. В самій лише Львівській області близько двадцяти п'яти тисяч господарств зовсім не мали землі, тридцять п'ять тисяч господарств мали не більше як по одному гектару, тридцять процентів господарств не мали коней для обробітку землі.

У руках трьохсот поміщиків і семи тисяч осадників та куркулів, що склали три проценти загальної кількості населення, було сконцентровано тридцять дев'ять процентів усієї землі.

Я згадую свої колишні мандри по цих землях, по цих зелених, всіяних квітами луках. Я питала зустрічних селян:

— Чиє це?

Селянські очі дивилися на мене недовіркою й здивовано. І чулась неохоча, завжди одна й та сама відповідь:

— Панське.

Селянин дивувався: про що тут питати? Чий же ще може бути розквітлий на сонці луг? Звичайно, панський, поміщицький. Селянські корови паслися на витолочених

вигонах, скубли кислу болотяну траву, жували висмика-ну з стріхи соломку. Луг усіма своїми барвами цвів лише для поміщика, для нього самого.

— Чий ліс? — питала я, дивлячись на високі гомінкі дуби, березові гаї, темні ялинові хащі, рожеві соснові стовбури.

Селяни низували плечима:

— Панський.

Ну, звичайно, чий же він може бути, як не панський? Селянинові не було чим затопити піч, обгородити поле, не було з чого зробити ясла в стайні. Навколо шуміли панські ліси, величезні, непрохідні, прекрасні, такі, як Радзівіллівська пушта над Львою, як гай над Білим озером, як багато інших. Але селянці часто доводилося платити життям за оберемок хмизу: карбівничі не довго думали, перш ніж спустити курок.

Вода теж була панська — ставки, озера, струмки, в яких скидалась хижка щука, поволі плавав срібний карась, вовтузився в мулі ситий лин. Панська земля, вода й ліс.

З цим кінчено назавжди. Тепер селянин каже: «Моя земля». Він каже: «Наша земля». Селяни одержали від Радянської влади більш як сто тридцять чотири тисячі гектарів землі, п'ять тисяч коней, різноманітний реманент. Створюються колгоспи.

Для селянина починається ера, коли він нарешті зможе жити, як людина. Але ця ера почалася не тільки для селянина.

Зараз же після вступу Червоної Армії було видано розпорядження приступити до шкільних занять.

Школа була вічною болячкою минулих років. На тему про школу говорили, декламували, проголошували пишні слова. Держава зверталася до громадянства, вимагаючи пожертвувань на користь освіти. Громадянство вимагало від держави будівництва шкіл. Але від цих галасливих закликів і вимог становище не змінювалось. Сотні тисяч дітей не могли потрапити до школи. Росли сотні тисяч неписьменних людей. Перевантажені роботою, погано оплачувані вчителі не могли впоратися з переповненими класами, внаслідок чого навіть діти, що відвідували школу, діставали від неї дуже мало. Зростала повторна неписьменність. Досить було кількох років, щоб жалюгідні шкільні знання вивітрилися з голови, щоб молодий хлопець чи дівчина знову не вмели підписатися.

Я бачила на сільськогосподарській виставці у Москві діаграми, що показують успіхи ліквідації неписьменності в Радянському Союзі, і мені пригадалися знайомі села.

Я сиділа якось на порозі сарая в селі над Стоходом і писала листа. Селяни з'юрмилися навколо, як і скрізь, між іншим, де з'являвся човен, в якому ми мандрували по цих краях. Вони здивовано заглядали через моє плече:

— Диви, диви, жінка пише!

Те, що жінка вміє писати, здавалося їм незвичайним, винятковим явищем...

Втім, так було не лише в селі. Скільки хатніх робітниць у місті, скільки фабричних робітників не вміли читати й писати! Безробітні вчителі гинули в нас від голоду. І в той же час у скількох селах лише знизували плечима, коли я питала, де в них школа.

— Звідки та школа?

— Уже два роки, як у нас її закрили...

— Збиралися відкрити школу, та де вже...

Малюкам доводилося іноді плентатися шість-десять кілометрів, щоб дістатися до школи в третьому або четвертому селі. Та часто цієї школи не було ні в третьому, ні в четвертому, ні в п'ятому селі. Діти росли, не вміючи читати й писати. Хлопця намагалися згодом навчити грамоти в армії, дівчина так і лишалася на все життя неписьменною.

Це становище погіршувалося з кожним роком. І ось з цим кінчено. На території самої тільки Львівської області відкрито чотириста дванадцять шкіл. В них навчається шістдесят одна тисяча дітей. Раніше, коли селянська дитина потрапляла до школи, її примушували виконувати подвійну роботу: оволодівати знаннями на чужій для неї мові. Українських шкіл було небагато. Їх кількість нині збільшилася від дев'яносто однієї до восьмисот семидесяти восьми. Українські школи відвідувало, навчалося в них рідною мовою чотирнадцять тисяч дітей, а тепер — сто сорок дві тисячі.

Конституція проголошувала, що в польській державі початкова освіта безплатна. Але кожен, у кого була дитина шкільного віку, знає, як виглядала ця безплатність. Не пропускалося жодного приводу, під яким можна було битися, начебто для шкільних потреб, гроші з селянських та робітничих кишень. А середня школа, уні-

верситет для величезної більшості назавжди лишалися недосяжною мрією.

Я сама кілька років була вчителькою середньої школи в той період, коли робітникові або селянину було ще порівняно легше влаштувати туди дитину. Я керувала якраз таким класом, де було досить багато пролетарських дітей, дітей, у яких не було грошей на книжки, на зошити, яким доводилося готувати уроки в тісних, набитих людьми комірчинах, при тьмяному світлі гасової лампи, які харчувалися чим попало і як попало. Я дивилася на обличчя їхніх батьків, виснажені обличчя дрударів. Ціною якого напруження, яких жертв намагалися вони дати освіту своїй дитині!

І як часто траплялося, що, коли надходив час внесення платні за навчання, хлопчина зникав із класу.

Досить було одного граду, що знищував очікуваний урожай, однієї засухи, яка спалювала хліб, однієї хвороби, і все розліталось на порошок, дитині доводилося повертатись у село, до злиденного господарства, відмовившись від нездійснених мрій про навчання.

А вищі учбові заклади? З кожним роком зменшувалася кількість пролетарських дітей в університетах. Університетська наука була дорога. Двері знань вузькі для бідняків. Ці двері неохоче прочинялися перед тими, в кого не було золотого ключа багатства й походження.

Тепер дорога для молоді відкрита.

Потурбувалися і про здоров'я людини. У Львівській області відкрито шістнадцять нових лікарень. Кількість місць у них збільшилась майже на півтори тисячі, створено шістдесят дві амбулаторії, відкрито родильні будинки, протитуберкульозні й противенеричні диспансери. Замість трьохсот вісімнадцяти лікарів тепер працює вісімсот дев'яносто.

Кілька днів тому я розмовляла з молодою артисткою. Вона тільки-но повернулася з поліклініки й наївно, по дитячому сказала мені:

— Подумай, скільки часу я хворіла і не мріяла вилікуватись: ніколи не було грошей. А тепер мене лікують безкоштовно і ще посилають до санаторію, і... я видужаю!

Це артистка. Не селянка, не робітниця, а інтелігентка, якій, зрештою, жилося краще за інших. Але і їй треба було діждатися Радянської влади, щоб мати змогу лікуватись. А раніше? Села, які не знали лікаря; діти

з укритими струпом головами, опухлі, вимираючі без ліку й міри; виснажені хворобами жінки; туберкульоз, що спустошував лави пролетаріату; горезвісні лікарняні каси, які витискували з робітників гроші й сплачували допомогу, наче милостиню, з обмеженнями, перешкодами, допомогою мізерну й не всім доступну. Перевантажені роботою лікарі, які нічого не могли зробити всупереч приписам, що мали на увазі не інтереси хворого, а інтереси підприємства. Поневіряння по лікарнях; чекання цілими місяцями на операцію, бо в палатах не вистачало місць; висока платня за убогі лікарняні харчі; виписування породіллі на третій день, бо інша чекала, лежачи долі, на носилках. Відчай хворої людини, що гинула без допомоги й порятунку, яка знала, що лише гроші повернули б їй життя, але цих грошей нема, а тому доведеться промучитися місяці чи роки і потім умерти.

Тепер це в минулому. В мене лунає у вухах голос молодой артистки: «Знаєш, я видужаю. Мене лікують безкоштовно і вилікують!»

Здоров'я стало правом людини. Цьому здоров'ю служать створені нині лікарні, санаторії, диспансери, які раніше були зовсім недоступні для трудівника. Безплатна медична допомога, про яку в нас так багато говорилося, але яка, так само як і багато інших речей, лишалася на папері у вигляді декларацій і гасел, що ніколи не реалізувалися, тепер насправді запроваджена в життя.

І так у будь-якій галузі. На підприємствах і фабриках до 1 вересня 1939 року було зайнято шістнадцять тисяч п'ятсот чоловік, тепер працює тридцять вісім тисяч. Кошмар безробіття відходить у минуле, як сотні інших привидів, навислих над життям людини, що живе в умовах капіталістичного ладу.

А слідом за зміною умов життя змінюється й сама людина. Люди, скуті кайданами злиднів, гніту й страждань, тепер бачать перед собою широкий шлях — той шлях, яким іде весь Радянський Союз. Люди, змучені постійним безробіттям, бачать тепер перед собою перспективи величезної праці. Люди, позбавлені всього, сьогодні стають господарями найбільшої в світі держави.

Ця зміна нелегка. Треба ще подолати тисячу опорів і тисячу пережитків, треба викувати волю й пильність, треба виховати розуміння багатьох проблем, багатьох справ.

Але тутешній пролетар пройшов тяжкий життєвий шлях під капіталістичним ярмом. Він уміє працювати й хоче працювати. Він вів довгу й криваву боротьбу, загартувався в цій боротьбі, і тому він зуміє твердо стояти на варті того, що одержав. Він уміє вірити в найтяжчі, в найпохмуріші дні, і тому тепер його віра буде непохитна. Він уміє віддавати своє життя і свою кров за справу робітничого класу, зуміє тепер віддати життя за Радянський Союз. Він зуміє жити так, щоб усім своїм життям служити справі Радянського Союзу,— великій, нелегкій і високій справі визволення!

Литовська делегація

До залу засідань Верховної Ради заходить з червоним прапором у руках литовська делегація. Литва! Це про її ліси та поля писав Міцкевич. А потім — я пам'ятаю — юрби на вулицях Варшави¹. Юрба підлітків, серед яких сновигають суб'єкти з непевними, косими поглядами. І дике ревище:

— На Литву!

Прапорці, плакати, безладний натовп. Вони розмірено скандують свій крик:

— На Лит-ву!

Це военний запал підлітків, що ніколи в житті не тримали в руках гвинтівки. Осторонь, на тротуарах, юрбою стоять люди й похмуро дивляться на «демонстрацію». На площі Пілсудського хтось у мундирі, увішаному орденами, вигукує в мікрофон лайливі слова про Литву, але демонстранти вже не звертають на нього уваги. Їх цілком захопило те, що їм ближче й зрозуміліше, що простіше й легше,— єврейський погром. Їм заплатили гроші за те, щоб вони на вулицях демонстрували свій патріотизм і обурення проти Литви, а тепер їм хочеться розрядити енергію на єврейській бідності.

Литва! Лісисті узгір'я, зелені луки, маленька країна, із якої рідко доходять вісті. В'язниці, вироки, поміщик і селянин — все, як у Польщі. Знайоме. Поліція і цензура — як у Польщі. Знайоме. А коли в тому є потреба — цькування, наклепницькі статті в продажній пресі, фальсифікація історії. Литва, маленька країна,— іграшка в руках європейських держав. Карта у грі, яку висувають, коли потрібно, і якою нехтують, коли зникає її кон'юнктурна цінність. І трудяща людина, литовський

робітник, литовський селянин,— що бореться й страждає, як і скрізь.

А тепер у кремлівський зал заходить литовська делегація з червоним прапором. Литва просить прийняти її до великої сім'ї радянських республік.

Від імені Литовської республіки говорить прем'єр уряду. І ще від імені Литовської республіки говорить робітник, який двічі вислухав смертний вирок і двадцять років просидів у в'язниці. Двадцять років! Інстинктивно всі, як один, підводяться, щоб вшанувати цю людину, щоб показати їй свою повагу, свою братерську любов. Підвелися ті, хто двадцять років жив, працював, будувал Радянський Союз. Якраз ті двадцять років, двадцять найпрекрасніших років життя, що їх він оддав за комунізм, за Радянський Союз, і лише крізь тюремні мури вслухався у вісті зі Сходу, і вірив, і чекав.

І дочекався. Розбито тюремні ґрати. Тепер груди глибоко дихають вільним повітрям. Ніщо не загублено, ніщо не пропало марно — буря овацій заглушує тишу двадцяти тюремних років, братерський порив закреслює двадцятирічну самоту тюремної камери.

Червона книга — декларація литовського сейму. Літери, яких ніщо й ніколи не закреслить.

Ми стоячи вітаємо прийняття Литовської республіки до нашої великої сім'ї. Зворушені обличчя. Вигуки на десятках мов.

Я не вмю кричати, коли серце надто сповнене. І я мовчки вітаю братів із Литви.

Згадую дні походу на Вільно², хоч я тоді була ще дитиною, виття на вулицях Варшави, дурні наклепницькі випадки. Я відчуваю себе в цю мить немовби представницею усіх тих, хто там, у Польщі, вважав себе братами литовського робітника і селянина, хто не мирився з шовіністичним цькуванням, боровся за урочистий сьогоднішній день.

Виступає представник Білорусії. Білорусія підносить Литовській республіці, яка вступає в радянську сім'ю, вітальний дар — райони, населені литовцями, що входили досі до складу Білорусії.

І зал знову підводиться. Ми щасливі усім цим, адже таке буває лише в нас. Слова промовця — найкраще свідчення поваги до кожної національності, до прав

кожної національності, до свободи кожної національності.

Червона книга, декларація Литовського сейму,— це назавжди. І назавжди емблемою Литви залишиться червоний прапор — спільний наш прапор. Назавжди розбито тюремні ґрати, назавжди скинуто ненависні кайдани.

Лісисті узгір'я, зелені луки, сутінь лісів і блакить литовських рік, і людина, що так довго тужила за волею в тюремних мурах,— всі і все тепер вільне.

Верховна Рада одногослоно приймає Литовську республіку в радянську сім'ю народів.

Перше травня

Зазеленіє весна травною по луках, бруньками на деревах, розквітне по селах вогниками тюльпанів, запахне бузком. Зеленою весною прийде Перше травня.

Вулицями міста, вулицями всіх міст від краю до краю, де тільки працює в широкому світі людина, дзвенять кроки. Тихо стоїть великий скляний завод і не б'ють молоти в ливарні, не двигтять верстати в прядильні, не стукотить кирка в чорному вугіллі під землею.

Вийшов на вулицю робітник скляного заводу і у втомлені легені вдихнув весняного повітря. Формівник витер чорне від сажі обличчя і відчув на ньому теплий подув весняного вітерця. Гірник вийшов з-під землі на ясне сонце, і посміхнулася дівчина, протираючи від бавовняної пилюки свої очі.

По всьому світу рушила трудяща людина вулицями міста. Біла людина, жовта і чорна. Понад ними високо-високо прапор червоний. Один над усіма. Понад ним, як подув вихору, одна й та ж пісня.

В той день і в той час стугонить земля однаковим ритмом, дзвенить брук від стотисячних кроків. Коли б поринути птицею над землею і оком поглянути вниз,—скрізь той самий червоний колір і та ж сама пісня. Через кордони, понад смугастими кордонними стовпами, понад верхів'ями гір, через материки й океани еднається маршем і піснею у великому братерстві трудяща людина всіх країн і всіх земель. В той день вона згадує всіх, що борються, всіх, що прямують вперед, і в ритмі їх сердець чує биття власного серця.

І це є Перше травня.

Зеленню починається весна, червоніють прапорами вулиці міста. Цвіте полум'яно Перше травня, спалахує

пісня радості. Це свято трудищої людини. Її власне. Для всього світу спільне свято.

Пливуть прапори, і пливуть транспаранти. Всіма мовами ті ж самі лозунги міжнародного братства, миру, визволення людини, пошани до праці.

З того першого дня, як встановили своє свято пролетарі, ідуть, минають першотравневі торжества. Свої традиції, свої пам'ятні хвилини має кожна країна і кожний народ. На вулицях Львова, на вулицях Варшави, на вулицях Кракова — Перше травня запалювало суворістю і завзяттям. Тісно зімкнені шеренги, напружені увагою обличчя, очі вдивлялися пильно в кожную вулицю, кожний завулок. Тут з тротуару кинув у демонстрантів бомбу панич у студентській шапочці. Тут з вікна будинку хтось стріляв у натовп і влучив у дитину, яка йшла поруч з матір'ю. Тут вибухла бомба-петарда, що мала на меті викликати переляк і паніку. Тут загородив шлях ланцюг синіх поліцейських мундирів і високо в повітрі замиготіли поліцейські палки.

Перші маівки — перемоги і торжества, на які тінню лягають недавні поразки. Один за одним ідуть дні робітничого свята.

Всі разом у зімкнених шеренгах. Потім вже дві-три окремі демонстрації в одному місті. Неначе один і той же прапор майорить над натовпом, проте різні лозунги на транспарантах. У серцях — ненависть, і гнів, і лють, бо несуть червоні прапори ті, хто не має в серці любові до нього. За червінню прапора заховані брехня, фальш і лицемірство; його фарбою хотіли затьмарити очі тих, що дали себе обдурити.

Ішли важкі, грізні роки. Множилися, росли поліційні списки запідозрених у революційній діяльності, п'ялася вгору на діаграмі крива страйків, що прокочувалися країною, страйків, до яких ставали тисячі і десятки тисяч.

Аж розгорівся, запалав, зашумів над країною день Першого травня 1936 року. Червоний від крові, в березні і квітні пролитої на вулицях міста. Він гуде ще прізвищами людей, які полягли недавно, лунає славою грізних квітневих днів, коли в тріскотні пострілів будував пролетаріат Львова барикади на вулицях міста і під гуркіт пострілів ховав полеглих.

Лине над ним гомін недавніх залпів, недавніх окли-

ків і скрегіт трамвайних вагонів, що їх перекидали на барикади.

Потекли річки людей вулицями міста. Завмерли заводи і фабрики. Рушив робітник, як ніколи досі. У відповідь на львівські постріли, у відповідь на смерть краківських пролетарів вийшов робітник у Травневі свята на вулиці міста.

Пліч-о-пліч з робітниками йшла інтелігенція і пішли селяни. Вперше стали селяни разом з робітниками, вперше разом з ними марширували. Пішли селянські демонстрації сільськими дорогами, волинськими полями, польськими болотами, стежками, підляшськими пісками.

Гуде, розкочується бурею, громовицею, вибухає тисячною піснею велике, величне Перше травня 1936 року.

Не насмілились рушити вперед сині шеренги поліцаїв, що рівною лінією в стальних касках загородили вулиці. Надто могутній, сповнений сили і безстрашний був Першотравневий день 1936 року.

Потім минув один рік і другий. Та це не так вже було. Тінню лягала на першотравневу червінь залізна лапа, щоразу цупкіше стискала робітнику горлянку, надолужувала те, чого не зробила тоді. Це була помста за величне, переможне робітниче свято.

В 1939 році прийшла заборона святкувати Першотравень.

Невільно! Не зацвіли вулиці багряними прапорами, не захлинувся сонячний день піснею оркестру, не задзвеніли кроки на брукові.

Суха, сувора і проста була заборона: зважаючи на міжнародне становище. Але ж кожен знав, в чому справа, знав, що саме, зважаючи на це становище, повинно, мусило відбутися величезне, багатолюдне Першотравнєве свято.

Стискував кулаки робітник. Але десь вгорі, понад його головою відбувався торг. Хтось продавав, хтось жваво купував, невідомо за яку ціну,— Перше травня, робітниче свято, свято трудящої людини.

В зачинених приміщеннях, за зачиненими дверима, в тісних коридорах, в невеличких кімнатках душився, завмирав Першотравневий день 1939 року.

Здивовані очі блукають по спорожнілих вулицях, слух намагається ввіймати далекий гомін.

Мертва мовчанка. З стисненим серцем і стисненим

кулаком дивиться трудяща людина на те, як відбирали її свято, як одним рядком розпорядження були перекреслені прапор і пісня.

Аж сьогодні розцвів, як ніколи досі, запалав прапорами, загримів оркестрами, залунав «Інтернаціоналом» Першотравневий день у вільному Львові.

Вулицею, де падали тіла вбитих в 1936 році, іде рівними кроками піхота і танцюють на тонких ногах кавалерійські коні, котяться танки з червоною зіркою і йде маршем стотисячний народ з усіх заводів, фабрик і установ.

Коли тече багряна річка широкою вулицею, в пам'яті ворушаться спогади про Першотравневі свята тут, на цій землі.

Рокочуть хвилі, б'ючись об береги озера Свитязь. Шарудять очерети. Виходять селяни на шлях. Невеликий клапоть червоного прапора веде їх вперед. На повороті від темних сосен лісу відірвалися обриси людей у синіх поліцейських мундирах. Міцно тримав в руках свій невеликий стяг прапороносець. Пальці і після смерті не випустили, не віддали держака червоного прапора. Поліцейськими пострілами загриміло, прославилося Перше травня над озером Свитязь.

Понад Стиром на високому березі містечка — примара, запалі в землю трухляві хатки, діряві дахи, запхані жмутками брудних ганчірок вікна.

Чорний бруд на дорозі, чорна тінь нужди дивиться з вуличок.

Понад цим чорним болотом спалахнуло на вітрі полум'я червоного прапора. Вибігли худорляві клишоногі діти з напівзруйнованих халупок. Там серединою чорного болота йде, очолюючи похід злидарів, молода дівчина-учителька. Ідуть діти на демонстрації з своєю вчителькою.

Захарчав, загавкав кулемет у містечку Колки. Посипався дощ куль. На чорному болоті лежить труп вчительки. На чорному болоті — кров.

Ще далеко до Першотравневого свята, а вже вранці, ввечері, вночі гостро стукала поліційна рука в двері:

— Виходьте.

По селянських хатах, над Стиром, Тур'єю, над Прип'яттю стукають приклади об двері. Наповнюються тюремні камери, наповнюються концентраційні табори

в Березі. На всякий випадок. Ізолювати від світу тих, які в день Першого травня можуть взяти до рук держак червоного прапора.

Грюкнули важкі двері за тими, що могли б заспівати пісню в поході. Знешкодили своєчасно тих, що кидають лозунги і на сільські дороги, на вулиці міста виводять народ.

Тюремні камери повні. І, незважаючи на все це і всупереч усьому, багряно розцвів прапор. Гримів піснями Першотравневий день на уярмленій голодній землі, в краї одвічної боротьби і бунту. Кров'ю відзначав робітник і селянин своє міжнародне свято. Кров'ю відзначав своє братерство з тими, хто в той же час під гудіння пропелерів літаків, під звуки незчисленних оркестрів проходив по Красній площі Москви.

Сьогодні над озером Свیتязь мирно майорить червоний прапор над дахом будинку сільради. Збираються колгоспники на своє свято. Грають музики в містечку Кошки, і з посмішкою на губах марширують ті, що в минулому дивилися в чорні дула кулеметів і топтали кров на чорному болоті.

Тече річка людей вулицями Львова. Вулицями, де колись падали вбиті під червоним прапором, за червоний прапор. Слава тим, що вміли віддати своє життя за любов і віру! Слава тим, що боролися і вірили в перемогу! Привіт дням, що червоними літерами записані у величній історії боротьби!

Переливається вулицями Перше травня — величне і могутнє. Вже не затріскотить підступно кулемет з-за рогу, не заблищать у повітрі поліційні палки і не повідомлять газети про заборону. Трудівник святкує свій день, своє свято в своїй країні, країні трудящої людини.

Вчорашні маївки — нинішнє Перше травня — ті, що придуть, ті, що звуками пісні, бойовими лозунгами, «Інтернаціоналом» залунають над змученою божевіллям війни землею, піднімуть високо в голубинь червоний прапор, якому ми служимо, розжеврять очі радістю, братерською червінню, опережуть всю землю від краю до краю.

В ритмі кроків тих, що йдуть сьогодні вулицями міст і сіл, чути гомін тих прийдешніх Першотравневих переможних днів.

Книга, просякнута кров'ю

Це — перший том великого видання, присвяченого діям німецьких збройних сил після вересня 1939 року. Триста сторінок цієї книги охоплюють період одного року. Під сіро-зеленою, кольору німецького мундира, палітуркою — море крові, величезна кількість злочинів і людського горя.

Сторінка за сторінкою — згарища й руїни Польщі, бомбардування англійських міст, розбійницький напад на Норвегію, загарбання Бельгії, Голландії, образа національної честі й гідності Франції.

Назва книги — «Збройні сили». Вона розповідає про багато не відомих нам досі подробиць. Замість тріумфального гімна німецькій армії, що його хотів створити редактор видання, до читача долинали гучні голоси замордованих фашистами людей, героїв, загиблих у боротьбі з німецькими поневолювачами.

Цього, певно, не хотіли ні Карл Фішер, що готував цю книгу до друку, ні головне командування німецьких збройних сил, яке видало сіро-зелений том. Книга, всупереч бажанню гітлерівців, стала одним із найтяжчих звинувачень фашизму.

«Вісімнадцять днів¹ історії світу» — так назвав Карл Фішер перший розділ. Вісімнадцять днів — і Польща перетворилася на руїни й згарища.

Сила-силенна подробиць, як це сталось.

Усі ми, поляки, пам'ятаємо оборону Вестерплатте. Пам'ятаємо, з яким трепетним хвилюванням чекали звістки повідомлень. Вісім днів жменька людей, оточена з усіх боків німцями, відрізана від країни, позбавлена підтримки й допомоги, билася в Гданьську, на своєму посту. Кілька разів на день по радіо приходили повідом-

лення: «Вестерплатте тримається! Вестерплатте захищається!» Затамувавши подих, люди чекали: чи заговорить іще радіо, чи почується іще раз голос героїчних захисників останнього гданьського форпосту.

Тепер є можливість дізнатися, як це виглядало з точки зору німців.

«Наш корабель стоїть за сто-двісті метрів від Вестерплатте. Неначе всіх нас підкинуло. «Вогонь!» Могутні залпи гармат лунають слідом за командою. Снаряд за снарядом вилітає з жерл. Враження таке, ніби гуркочуть громи в пеклі. Величезні, важкі чорні хмари диму здіймаються над Вестерплатте. Залізо, камінь, щербинь і дерево злетіли в повітря. Палахкотять яскраві вогні. Будівлі на молах і споруди доків палають.

Усього шість хвилин тривав нищівний вогонь. Треба гадати, що на Вестерплатте знищено все, що там існувало. Прикомандирована до корабля штурмова рота вдерлася через пробитий мур у ліс півострова. Рушничні постріли, шалений кулеметний вогонь, вибухи ручних гранат.

Нервовий кулеметний вогонь з позицій ворога затримує штурмовий загін. Ми готуємось до нового наступу. «Гармати до бою!» І знову різкий звук команди: «Вогонь! Вогонь!» Так гармати ще не гриміли навіть у боях біля Скагеррака.

Після кожного пострілу можна бачити, як снаряди розриваються серед дерев, влучають у польських стрільців.

Здавалося б — кінець. Адже ми знаємо, що там, на Вестерплатте, весь гарнізон складається з трьохсот чоловік. Триста чоловік...»

Далі автор спогадів пише:

«Боротьба точиться цілими днями. Пікіруючі літаки й сапери вступають у бій».

Триста героїв протягом восьми днів чинили упертий опір величезній німецькій силі, що шалено атакувала їх з моря, з суші й з повітря.

Так минає історія вісімнадцяти днів.

Цілий розділ оповідає про польське цивільне населення, що піднялося на боротьбу проти німецьких окупантів. З ненавистю пише автор про партизанів:

«З самого початку війни Польща вела воєнні дії проти німецьких збройних сил не лише з допомогою своєї

армії, але також при допомозі цивільного населення... Внаслідок дій партизанів німецька армія зазнала серйозних втрат».

«Немає майже ні одної частини німецьких військ, яка б у польській кампанії не зазнала на собі дій польських партизанів. Довго ще після закінчення кампанії партизани в Польщі продовжували свою справу. Їх подолали з допомогою засобів, які допускає в таких випадках міжнародне право».

Які ж це «засоби»? Яке ж це «право»?

Автор говорить про це просто й чітко:

«У всіх війнах партизана вважали і вважають убивцею, він і не має права, щоб на нього дивилися інакше».

Просто і ясно! Поруч фотознімок: німецький загін на вулиці маленького містечка. Гармата стріляє в житловий будинок: там сховалися партизани. Другий знімок — німецький загін у селі. Підпис: «Багато сіл доводилося буквально прочісувати, щоб знищити польських бандитів, які стріляли з-за рогу й куща». І, нарешті, третє фото: «Хоча польські військові загони давно залишили село, стрілянина з дахів, із льохів і т. д. триває».

Далі йде розділ про оборону Варшави. Про те, як трималося місто, оточене з усіх боків морем німецьких військ, місто, наполовину зруйноване повітряними нальотами та артилерійськими обстрілами.

Гітлер приїздить у Польщу. Карл Фішер вміщує у книжці фото: «Фюрер по дорозі на бойові позиції зустрічає нескінченні колони польських полонених».

Вдивляємось у фотознімок. Польською дорогою, по алеї беріз та ялин мчать німецькі автомобілі. І вздовж дороги рухається колона людей — довга, справді нескінченна. Але немає серед цих «полонених» жодного, буквально жодного у військовій формі. Це — цивільне населення, чоловіки, юнаки, яких женуть на роботи в Німеччину.

Карлу Фішеру нема коли більше писати про польську кампанію. Гітлерівська армія йде вперед. Гітлерівські літаки руйнують англійські будинки. Кров'ю заливає гітлерівська армія Норвегію, важким чоботом топче Бельгію, Голландію, Францію. Кривава радість людоджера виливається з кожної сторінки цієї книги.

У кінці тома вміщено фотографію Гітлера в оточенні його генералів. Читаю прізвища: Браухич, фон Бок, Ліст,

Рейхенау². Багато фотографій генералів, що переможно крокували крізь пожежі й згарища Європи, щоб безславно скінчити свою кар'єру на радянській землі, згодяться тепер хіба що для архіву. Сіро-зелена палітурка книжки — це колір німецького мундира, який ми бачимо тепер щодня не на плечах переможців, а на плечах полонених німців. Перший том кінчається датою: «1 вересня 1940 року». Тут же обіцянка видати наступний том, який охопить дії німецьких збройних сил до вересня 1941 року.

Може, цей другий том уже вийшов друком, може, в ньому вміщено анонс про третій том, про дії німецьких збройних сил до вересня 1942 року?

Наступний том редагуватиме вже не Карл Фішер. Цей том редагуватиме Червона Армія. Вона вже кілька місяців «редагує» його.

Лють душила фашиста, якому довелося писати про польських партизанів. Але в 1941—1942 роках гітлерівці опинилися віч-на-віч з партизанами України, Білорусії та окупованих районів Росії, з партизанами, які переслідують фашистську армію, знищують її техніку, виростають немов з-під землі, невловимі, з кожним днем все численніші й міцніші, з тими, хто має за собою традиції 1918 року, а в серці — найглибшу любов до Батьківщини, ненависть до ворога. Німецьке радіо оголошує їх убивцями й бандитами. Їх вшановує як героїв увесь Радянський Союз і весь світ.

Гітлерівські орди пройшли зруйнованими вулицями Варшави. Але настала пора, коли, захлинаючись у власній крові, вкриваючи землю купами трупів своїх солдатів та офіцерів, місяці тупцює фашистська армія під Ленінградом, у безсилій люті дивиться на такі близькі й такі недосяжні стіни міста Леніна. Автор скаржився на «упертість і фанатизм» польського солдата. Тепер гітлерівцям довелося зустрітись з армією, з народом, де не тільки боєць «фанатично упертий», але де «фанатичні й уперті» в захисті країни вся держава, командування, кожний колгосп, кожна фабрика.

Англійка Макроберт, у якої трое синів-льотчиків загинули в боях з гітлерівцями, віддала всі свої кошти на побудову кількох винищувачів. Віддала вона їх Радянському Союзу, радянським льотчикам. У цьому є глибокий символ і глибокий смисл. Англійка-мати відчула і зрозу-

міла, що відплату за смерть її синів повною мірою гітлерівці дістануть від радянських льотчиків.

Гітлерівська армія дістає відплату. Дістає її на всіх фронтах і дістане її повною мірою. І за героїв Вестерплатте, і за жінок Варшави, і за Норвегію, і за всі злочини, вчинені гітлерівцями протягом останніх років.

Третій том, що мав викладати історію гітлерівських перемог у 1942 році, не сповіщатиме про появу четвертого. Він буде останнім.

Нова Польща

На широкій рівнині, по берегах Варти, Вісли й Одри, багато віків тому осіли працьовиті слов'янські племена. Вони займалися землеробством, полюванням, скотарством. На чолі племен стояло віче.

Ще в найдавніші часи почався німецький тиск на слов'янські поселення. Німецькі маркграфи¹ на чолі озброєних загонів нападали на мирних землеробів, знищуючи вогнем і мечем їхні оселі. І землеробам довелося захищатись. У цій боротьбі з хижим сусідом окремі племена об'єднувались, поступово створюючи дедалі згуртованішу й організованішу польську державу.

У долині, між ріками Нотешь і Варта, тисячу років тому виникло місто Гнезно. Легенда розповідає, що саме тут, над Ледницьким озером, легендарний князь Лех² побачив на дубі гніздо білого орла і заснував місто, що стало першою столицею Польщі. У Гнезно зберігся кафедральний собор X століття, зруйнований і відбудований у XIV столітті. Збереглися чавунні ворота XII століття, дар князя, переможця німців.

На ріці Варті, по обох її берегах, виросла Познань — городище, засноване першим королем Польщі князем Мешком³. Старий ринок з ратушею, кам'яні стіни собору, будівлі романської архітектури серед гомінкого сучасного міста — ці пам'ятки минулих часів свідчать про стародавнє походження Познані.

На віслянському березі вежами королівського замка Вавеля⁴ тягнеться в небо Краків. Сотні років був він столицею Польщі. Лискучі хвилі Вісли омивають підніжжя пагорба, на якому височить Вавель. Королівський замок овіяний легендами, що народилися на зорі існування Польщі. Тут хоробрий Кракус переміг дракона,

а королівна Ванда кинулась у хвилі Вісли, волюючи краще вмерти, ніж узяти шлюб із загарбником-німцем.

Старі романські мури Вавеля, його середньовічні готичні арки, чисті лінії Ренесансу створювались на протязі століть. Тут після смерті знаходили вічний спокій королі й великі сини Польщі. Тут поховано і Казимира Великого⁵, прозваного «селянським королем», і Ядвігу⁶, засновницю Краківського університету, і Ягайла⁷, що розгромив хрестоносців під Грюнвальдом⁸. Тут стоять саркофаги співців народу — Міцкевича й Словацького, тут знайшов вічний спочинок селянський вождь Тадеуш Костюшко, на честь якого височить насипана руками народу могила.

Ренесансні арки двору Ягеллонської бібліотеки, де споруджено пам'ятник найбільшому вченому Польщі Міколаєві Коперніку⁹, нагадують про часи, коли Краків був одним з найбільших центрів науки і до його університету в XV—XVI століттях стікалася молодь з усієї Європи.

Тіні минулого дрімують у зломах могутніх стін Флоріанської брами Барбакану — залишків колишньої фортеці й укріплених мурів міста.

Збереглися ще середньовічні будівлі на Ринку, чудові вузькі вулички XV століття біля підніжжя Вавеля.

А над містом з вежі Маріацького костюлу лине мелодія сурмача. Вона розноситься на всі чотири сторони світу з вузьких віконць на самісінькій верхівці вежі. Мелодія плине й раптом несподівано уривається на одній ноті. Ця пісня сурми з вершини маріацької вежі — найстародавніша краківська традиція. І уривається вона на тому такті, на котрому, як розповідає легенда, урвалася колісь у часи монгольської навали на Польщу, коли долетіла сюди стріла обложників і вбила сурмача. Цікаво, що ця легенда знаходить підтвердження в узбецьких переказах у нас у Самарканді, де теж збереглась легенда про те, що в часи походів на захід в одному з польських міст був убитий стрілою з лука сурмач на вежі.

Від Кракова широкою долиною Вісла плине далі, до моря. Ось на її шляху Варшава — серце Польщі, її столиця, починаючи з XVII століття й до наших днів.

Варшава — непереможне місто, місто, що вічно бореться. Це тут 1831 року пролунав заклик: «До

зброї!»¹⁰ — і царський намісник великий князь Костянтин змушений був тікати із своєї резиденції Бельведера. Тут у 1863 і 1864 роках стояв при владі національний уряд, що керував повстанням, якому глибоко співчували революційні діячі Росії, повстанням, в лавах якого билися також і офіцери російської армії, повстанням, на прапорі якого було написано гасло: «За нашу свободу і вашу!»¹¹

Тут 1905 року вийшов на бій польський робітник і падав, обливаючи кров'ю брукувку в той же час, коли за ту саму справу свободи гинули в боротьбі з царизмом робітники Петербурга, Москви, Києва Мури цитаделі, що здіймаються над Віслою, зберегли спогади про сотні й тисячі борців за свободу, повішених тут. Ряди могил страчених донині мовлять про боротьбу і героїзм.

1918 рік приніс Польщі незалежність. Цим вона була зобов'язана Жовтневій революції. Опублікована 15 листопада 1917 року за підписом Леніна Декларація прав народів Росії визнавала за Польщею право на самовизначення й незалежність. Раднарком був першим урядом, що визнав тільки-но створену Польську державу.

1918 рік був пов'язаний з райдужними надіями польського народу. Польський робітник і селянин гадали, що прийшов час справжньої свободи, справжньої рівності й справжнього братерства. Але ці ілюзії швидко розвіялись. Селяни не одержали обіцяної землі, і поміщик став фактично володарем Польщі. Заводи й шахти так і лишилися не націоналізованими, і робітник був приречений на безсовісну експлуатацію, прибутки від якої ішли до кишень польських та іноземних капіталістів. Постійні кризи, жахливе безробіття роздирали Польщу. Терор лютував не тільки по відношенню до українців та білорусів, але й по відношенню до польського робітника та селянина. Усі спроби протесту топилися в крові народу. У 1923 і 1936 роках кров лилася на вулицях Кракова, у 1936 році гинули робітники Львова, у 1937 році збройно придушувались селянські заворушення по всій Польщі.

Поміщик і капіталіст вбачали для себе головну небезпеку на сході, в Радянському Союзі, в самому факті його існування. Польський уряд, який представляв інтереси саме цих суспільних груп, у повсякчасному страху перед трудящими своєї країни, перед подихом свободи зі сходу

шукав союзу з Заходом і насамперед з своїм найближчим сусідом — Німеччиною.

У той час, коли вже ні для кого не були таємницею гітлерівські плани щодо Польщі, польський уряд усіма силами намагався довести, що гітлерівська Німеччина — це найближчий і найнадійніший союзник Польщі. Останні польські уряди сліпо й покійно ішли на повіді в німецької політики. І ця політика привела країну прямісінько до вересневої трагедії 1939 року. Уряд, який умів боротися з робітниками й селянами, уряд, у якого проти своїх громадян були поліцейські кийки, кулі й сльозоточиві гази, виявився безсилим перед лицем зовнішнього ворога.

Без зброї, без літаків, без техніки, навіть без бинтів для поранених опинилася Польща у вересні 1939 року. І вересня на п'ятдесят два польських міста падають бомби, з заходу котиться німецька лавина. Тікає командування, тікає уряд. Але героїчно, стійко б'ється польський народ. Чотири тижні відрізана з усіх боків на вузькому клапті узбережжя жменька солдатів на Вестерплатте відбиває атаки з суші, з моря і з повітря. Під Кутно кавалерія з шаблями наголо кидається на танки. Чотири тижні обороняється беззахисна, зруйнована, палаюча Варшава. У передмістях б'ються жінки й діти. Нема світла, нема води, нема харчів, навколо міста змикається залізне кільце німецьких військ. Прямою наводкою б'є по житлових будинках артилерія, літаки ворога безперервно скидають на місто бомби. Чотири тижні бореться Варшава. І ось саме в цей час виявилось, чого варті угоди й договори, які польський уряд укладав на заході, відкидаючи в той же час усі пропозиції з боку Радянського Союзу. Всупереч договорам, всупереч зобов'язанням, які ясно говорили, що в разі нападу Німеччини на Польщу Англія і Фанція негайно прийдуть їй на допомогу, — жоден англійський літак, жоден французький солдат не вступили в бій з німцями. Польща самотня в своїй боротьбі. Польський народ захлинається у власній крові. Обернена в суцільне величезне згарище, Варшава нарешті здається. Останній клаптик землі зайнято. Над палаючою Варшавою, над краківським Вавелем, над мурами Гнезно майорить прапор з чорним знаком свастики. Чорна свастика глибоким мороком вкриває Польщу на п'ять з половиною років.

Гітлерівський терор лютує в країні. Переповнені тюрми й табори. Освенцім, Майданек, Трєблінка. Три мільйони п'ятсот сімдесят сім тисяч поляків гине страшною смертю від рук фашистів у підземеллях гестапо, палаючих печах крематоріїв, у хмарах задушливих газів. Мільйон двісті вісімдесят шість тисяч вмирає у тюрмах від епідемії і голоду. П'ятсот двадцять одна тисяча гине поза стінами таборів і тюрем — від ран, побоїв, тортур. Шість мільйонів двадцять вісім тисяч замучених, убитих, полеглих у боротьбі — ось кривавий наслідок гітлерівської окупації. На кожну тисячу польських громадян двісті двадцять загинуло від рук фашистів.

Два мільйони чотириста шістдесят тисяч чоловік вивезено на каторжні роботи до Німеччини, і два мільйони чотириста сімдесят вісім тисяч виселено з домівок, зігнано з землі, приречено на поневіряння, голод, злидні. Польських євреїв німці спочатку замкнули в стінах гетто, а потім вивезли й спалили в печах Майданека і Трєблінки.

Гітлер поставив перед собою і перед своєю армією та адміністрацією завдання цілком знищити Польщу й поляків.

Проте, незважаючи на жахливий терор, боротьба з окупантами тривала. Рештки військових частин після 1939 року ще довго ховалися в лісах і зі зброєю в руках нападали на німців. Боротьба точилася і в містах, і в селах...

1941 рік приніс хвилю надії, а з нею і посилення опору. Боротьба Радянського Союзу з гітлерівською навалою живою луною відгукнулася у Польщі. Створюються частини Народної Гвардії, селянські батальйони, стихійно виникають партизанські загони. Емігрантський польський «уряд» у Лондоні, який у найтяжчі дні війни вивів з Радянського Союзу велику, добре навчену армію Андерса, що довго потім без діла тинялася по світу, — цей «уряд», створивши у Польщі мережу своїх організацій і так звану Армію Крайову¹², кинув гасло «очікування з гвинтівкою при нозі»¹³. Але навіть солдати Армії Крайової не завжди погоджувалися чекати «з гвинтівкою при нозі». Ненависть до ворога часто виявлялась сильнішою, ніж накази політиканів з Лондона. І боротьба в Польщі

тривала, посилювалась, зростала. Активно діяла Польська робітничка партія, організуючи й очолюючи нещадну боротьбу з ворогом.

У той же час в Радянському Союзі, завдяки допомозі й турботам радянського уряду, створюється перша польська дивізія, яка незабаром перетворюється на Першу польську армію. Перша дивізія імені Костюшка¹⁴ вже у жовтні 1943 року б'ється пліч-о-пліч з Радянською Армією.

У новорічну ніч з 1943 на 1944 рік представники польських визвольно-демократичних угруповань створюють у Варшаві Крайову Раду Народову. На тому ж засіданні окремі військові організації, що боролися з німцями, об'єднуються в Армію Народову.

Триває боротьба Армії Народової в самій Польщі. Зі сходу йдуть радянські війська. Радянські й польські частини переходять Буг, перші міста Польщі Холм і Люблін знову вільні.

У звільненому Любліні польський Комітет національного визволення публікує декрет про аграрну реформу. Польща вступила на новий шлях соціальних реформ і перетворень.

До 1939 року майже половина землі в Польщі належала поміщикам. Більше семи мільйонів селян животіло в злиднях по своїх карликових господарствах. Мільйони селян були взагалі позбавлені землі, наймитуючи за мізерні копійки в поміщицьких маєтках, виїжджаючи на сезонні сільськогосподарські роботи до Німеччини, емігруючи за кордон. Злидні польського селянства ввійшли у приказку. Адже це він, польський селянин, розщеплював сірника начеверо, варив картоплю в одній і тій самій посолений воді, яка спеціально дбайливо для цього зберігалася, рятував узимку дітей від холоду, зав'язуючи їх у мішки з січкою. А в цей час дев'ятнадцять тисяч поміщицьких родин тримали в своїх руках величезне багатство — десятки тисяч гектарів землі. Аграрна реформа ліквідувала цей пережиток феодалізму — поміщицьке землеволодіння. Землю одержав селянин. Уперше він став господарем на своїй землі, господарем у своїй країні, її повноправним громадянином.

Але Варшава все ще перебуває в руках ворога. Німці гарячково підтягують сили, укріплюють берег Вісли. У цей час Радянська Армія, в стрімкому наступі дійшов-

ши до Вісли, готується до нового удару, а в утримуваній ще німцями Варшаві спалахує повстання.

Емігрантський польський «уряд» у Лондоні гарячково шукає виходу,— без його участі змінюється лице Польщі, перетворюючись на справді народне, демократичне. Лондонські емігранти шукають лазівку. Варшава повинна опинитися в їхніх руках, наступаючі радянські війська мусять застати в столиці їх командування, їх уряд. Такий був план. І ось для його здійснення злочинно, без підготовки, без домовленості з командуванням Радянської Армії, не знаючи навіть, коли радянські війська зможуть відновити наступ, панове з Лондона провокують повстання, і 1 серпня 1944 року воно вибухає. Варшава бореться героїчно. Чоловіки й жінки, дорослі й діти вступають у бій. І знову на вулицях Варшави тисячами гинуть люди, знову руйнуються і горять будинки.

Але фронтальний удар на Варшаву неможливий. Для успішного наступу на місто необхідно обійти його, а для того, щоб його обійти, потрібні і час, і підкріплення.

Варшава капітулює. «Вождь» повстання Бур-Комаровський, який не відступив перед тим, щоб потопити столицю Польщі в морі крові, у німецькому лімузині залишає Варшаву. Німці приймають його з почестями, а героїчних захисників міста відправляють у табори на муки й смерть. Гітлерівці виселяють з Варшави все вціліле ще населення і систематично, будинок за будинком, вулицю за вулицею, висаджують в повітря й палять місто.

Та ось починається новий радянський наступ. Варшава взято. Радянські армії переможним маршем рухаються од Вісли до Одера. Польща вільна.

Нова Польща, замість вузького доступу до моря, що завжди перебував під загрозою з боку німців, дістає більше шестисот кілометрів узбережжя й такі могутні порти, як Гданьськ і Щецін.

Балтика — це давнє море слов'ян. Тут, на острові, Рюген, колись, у давні часи, височів храм слов'янського бога Світовіда. У холодні балтійські хвилі часто лилася слов'янська кров з-під тевтонського меча. А в 1939 році те ж саме Балтійське узбережжя й Гданьськ стали зручним приводом, завдяки якому німці розпочали війну.

Широкий доступ до моря зміцнив Польщу, дав їй можливість розвитку, дав їй вихід у світ.

Крім узбережжя, нова Польща повернула собі свої споконвічні землі, захоплені на протязі віків німцями,— землі по Одеру й Нейсе, індустріальну Сілезію, землю Любуську і частину колишньої Східної Пруссії з розгалуженою системою Мазурських озер.

До Польщі повернулися міста, які віками германізували німці: Клодзько, де в XIV столітті з'явився Флоріанський псалтир — перша в історії книга польською мовою; Вроцлав, де дев'ять з половиною віків тому польський король Болеслав Хоробрий заснував перше єпископство, де в підземеллях костьолів стоять саркофаги сілезьких Пястів, місто, яке колись разом із Краковом було головним вузлом шляхів сполучення із Сходом. Самі старовинні мури й будівлі, прикрашені польськими гербами, протестують проти брехливих слів бірнсів та черчіллів, які ставлять під сумнів право Польщі на ці землі.

Але тут залишились не тільки мури й будівлі. Незважаючи на сотні років германізації, переслідувань, національного гніту, тут лишилося й близько півтора мільйона стійкого польського населення, яке нічим не дало зломити себе, плекаючи і культивуючи свою мову і свої традиції, поки нарешті не дочекалось повернення в лоно батьківщини, возз'єднання з нею.

Перед Польщею стоять величезні завдання. Вона починає воістину нове життя. З держави поміщиків і капіталістів вона перетворилася на демократичну державу. З аграрної країни повинна перетворитись на країну індустріально-аграрну. Із держави майже вщент зруйнованої німцями — в державу міцнішу й багатшу, ніж була довоєнна Польща.

Польща перейшла до планового господарства. Це стало можливим завдяки усуненню поміщиків і великих капіталістів, картелів і трестів, приватних банків та іноземного капіталу. Трирічний план передбачає відновлення й розвиток усіх галузей промисловості, і вже план першого 1947 року перевиконано.

Важливим багатством Польщі є вугілля. Колись більшість шахт перебувала в руках іноземних капіталістів, шахтар був одним з найбільш експлуатованих робітників. Тепер шахти є власністю держави, господар їх — робітник. П'ятдесят сім мільйонів тонн вугілля — ось

наслідок першого року трирічного плану. Вугілля вистачає не лише для задоволення внутрішніх потреб країни. По судноплавному Одеру, по Віслі, по залізницях вугілля йде з Сілезько-Домбровського басейну в порти Щеціна й Гданьська, а звідти — до багатьох країн Європи. Натомість Польща дістає хліб, руду, машини.

Найбільш зруйнована німцями металургійна промисловість відбудовується завдяки самовідданій праці польського робітника. Відновлено старі домни, пушено нові. Працею металургів відроджуються залізниці. Польща виробляє зараз у десять разів більше паровозів, ніж до війни. Раніше вона виробляла близько шестисот вантажних вагонів на рік, а зараз виробляє їх більше тисячі на місяць. Майже вдвоє порівняно з довоєнним періодом зріс випуск машин і сільськогосподарських знарядь. І вперше за всю історію Польщі пушено тракторний завод. В руках польського селянина до війни не було жодного трактора. Зараз він починає переходити з коня на трактор.

Працюють текстильні фабрики в Лодзі, в Бельську. Дати країні достатню кількість білизни й одягу — таке одне із завдань трирічного плану.

Лодзь, основний центр польської текстильної промисловості, колись була містом найрізкіших контрастів. Ніде в Польщі так різко не впадало в око величезне багатство і страшні злидні. Багатіями були власники фабрик, злидарями — робітники-текстильники.

Мені ніколи не забути враження, яке справила на мене 1940 року фабрика «Красная роза» в Москві. І саме тому, що я знала лодзинські текстильні фабрики. Мені було просто важко повірити, що так може бути на фабриці: чисті, провітрені цехи й здорові люди.

У цехах лодзинської фабрики білим туманом стояв бавовняний пил. Він осідав на волосся, виїдав очі, аж повіки кровоточили й гноїлися. Безперервний сухий кашель чувся в цехах. У красильні люди працювали, обгортаючи ноги мішками, різним дрантям, але й це не рятувало їх від опіків і невігойних виразок — на бетонну підлогу безперестану лився забарвлений окріп, і робітники ходили по коліна у воді.

Але й таку працю там вважали за щастя. Постійним жахом Лодзі було безробіття. Часто траплялося, що великі фабрики протягом цілих місяців працювали по три,

по чотири дні на тиждень. Локауті, зниження заробітної платні, постійний страх втратити цей зароблений кров'ю, окуплений туберкульозом шматок хліба тримали в своїх пазурах робочу людину.

Тепер лодзинський ткач працює на себе і для себе — він господар на своїй фабриці.

Багато зусиль докладає Польща в справі електрифікації країни. Електричної енергії уже зараз виробляється більше ніж на п'ятдесят процентів порівняно з довоєнним часом. Будеться велика електромережа Сілезія — Лодзь — Варшава. Протягом одного року Польща електрифікувала більше сіл, ніж це було зроблено за двадцять років у довоєнній Польщі.

Зовсім змінилося в Польщі й ставлення до людей праці. З'явилися небачені колись статті в газетах про людей праці, уперше в історії Польщі робітники одержують ордени й нагороди за свою працю — явище для нас, радянських людей, звичне. Та для Польщі це нове й свідчить про глибокі соціальні зміни в країні.

Ставлення робітника до праці теж стало тепер іншим — тепер, коли він працює не на капіталіста, не на експлуататора-власника. Шахтарі, текстильники, металісти вступили в трудове змагання і не тільки виконують, а й перевиконують план.

Але не тільки право на працю має робітник у сьогоднішній Польщі. Уперше в своєму житті він дістав право на відпочинок. Не на той «відпочинок», що йому давало примусове безробіття в колишній Польщі, а оплачуваний державою відпочинок у санаторіях та будинках відпочинку.

А в Польщі є де відпочити. Місцем відпочинку робітників і службовців стало Закопане — місцевість біля підніжжя Татр, де чудовий краєвид гір милує око, а кришталево-чисте, напоєне пахощами ялини повітря дає силу й здоров'я легеням. Широко розчинилися двері санаторіїв та будинків відпочинку й на західних землях, де біля підніжжя Карконоші б'ють цілющі мінеральні джерела. Сопот на Балтійському узбережжі, куди раніше з'їздилися для гри в рулетку нероби з усієї Європи, зараз надає свої чудові піщані пляжі для відпочинку трудящим.

Відроджується не лише промисловість. Відроджуєть-

ся польська культура, яку гітлерівці хотіли зовсім знищити.

Шість тисяч сто п'ятдесят вищих, середніх і нижчих учбових закладів, зметених з лиця землі, сімсот професорів і наукових працівників, п'ять тисяч учителів, закатованих і вбитих,— ось наслідок гітлерівської окупації.

Двадцять п'ять спалених і пограбованих музеїв, тридцять п'ять спалених театрів, десятки страчених кращих акторів і художників — ось плоди гітлерівського хазяйнування в Польщі. Але вже працюють університети в Кракові, Варшаві, Познані, Гданьську, Вроцлаві. Університети до того ж стали загальнодоступними.

Для сина чи дочки селянина або робітника в довоєнній Польщі вступити до вищого учбового закладу було майже неможливо, і процент робітничих і селянських елементів в університетах знижувався рік у рік. Тепер шістдесят процентів місць в університетах віддано робітничій і селянській молоді. У Польщі вперше виникли підготовчі курси, що дають цій молоді можливість дістати підготовку, потрібну для вступу в університет чи політехнічний інститут.

Багато зусиль докладає Польща, щоб угамувати книжковий голод в країні. Фашисти знищували польську книгу систематично й планомірно. Радянський уряд, взявши до уваги труднощі, які переживає Польща в цій галузі, передав їй цінні колекції книг із Львівської бібліотеки Оссолінських, що знаходиться нині у Вроцлаві.

Зростає інтерес до радянської літератури. У Варшаві, в магазині «Міжнародна книга», завжди повно людей. Молодь і дорослі купують газети, журнали, книги сучасних радянських письменників і наші видання класиків світової літератури.

Відкрито театри, державну театральну школу, що готує нові кадри.

Величезні зусилля Польщі в справі відродження впадають в око особливо у Варшаві. У 1945 році це було пустирище, купи битої цегли, картина такого страшного руйнування, що, здавалось, місту вже ніколи не піднятися з руїн. Але над відбудовою Варшави із запалом і ентузіазмом працює вся країна. І коли порівнюєш те, як вона виглядає тепер, з тим, що було в 1945 році, проймаєшся мимоволі пошаною перед твердою волею до життя, перед самовідданою працею і наполегливістю, з

якими поляки взяли за відродження своєї столиці. У вересні 1947 року на відбудові Варшави працювало сто тисяч добровольців. Серед руїн можна було побачити з лопатами й кирками в руках усіх без винятку — від президента до робітничої і селянської молоді.

Таку саму наполегливу працю можна спостерігати й на західних землях, де протягом двох років осіло близько п'яти мільйонів поляків. Демобілізовані солдати Війська Польського, селяни з неврожайних, піщаних привіслянських земель та репатріанти дістали тут наділи й будуть нове життя так само енергійно, як і в містах.

Багато зроблено в Польщі сьогодні. І все це можна було зробити лише завдяки тому, що Польща пішла демократичним шляхом, що господарем і повноправним громадянином у ній став трудівник, що з її життя зник поміщик і капіталіст, що її уряд і сейм не нав'язані їй силою, а поставлені на чолі держави на основі демократичних виборів, які висловили волю народу, завдяки тому, нарешті, що тепер вона живе в союзі й дружбі з Радянською країною.

Цей союз надзвичайно важливий для Польщі, але він важливий також і для нас. Бо нам аж ніяк не байдуже, хто є нашим найближчим сусідом.

Поміщицька Польща, Польща Пілсудського, завжди ласо поглядала на Україну, не бажаючи примиритися з тим, що революція назавжди вимела з цих земель поміщика і що український селянин уже ніколи більше не буде в поті чола добувати з української землі багатства для панів Потоцьких і Браніцьких. Поміщицька Польща Пілсудського, закриваючи очі на небезпеку з заходу, мріяла про завоювання на сході, завжди була готова встряти в будь-яку авантюру, спрямовану проти Радянського Союзу, починаючи з інтервенції 1920 року й кінчаючи прикордонними диверсіями і постійним засиланням шпигунів. Польща тих часів завжди могла стати плацдармом для ворогів Радянського Союзу.

Польща без капіталістів і поміщиків, Польща, звільнена ціною крові не лише польського, але й радянського солдата, Польща демократична є нашим природним союзником, сусідом, близьким нам мовою, культурою і спільністю державних і національних інтересів.

Великий польський поет

У ті часи польська поезія була вифранчена, гладенько прилизана, старанно розмірена, немов сади й парки в садибах ясновельможних панів. Вона була штучна, як штучні каскади в цих парках, як химерно підстрижені шпалери. І холодна-холодна, наче мармурові статуї в затишних куточках цих парків. Вона була чужа людям, їхнім прагненням, їхнім радощам і горю. І хоч ця поезія у вибагливих і витончених виразах багато говорила про вітчизну, вона була чужа вітчизні, по-рабському копіюючи чужі зразки поезії. Вона не виходила з панських палаців, не знала нічого, що відбувалося поза їхніми стінами. І про неї нічого за порогом цих палаців не знали.

І раптом запахло рутою-м'ятою, залунала проста й щира мелодія, що простими й щирими словами говорила про прості людські справи й почуття.

То не були вже пастушки в напарфумованих фіжмах, що пасли прив'язаних рожевою стрічкою овечок на гладенько підстрижених луках. Це була сумна пісенька сільської дівчини, і дух вологої від роси землі, і шелест колосся в полі, і тиха розповідь старої селянки біля добре натопленої груби, і старовинна казка, що повиває ліси і яри, озера і прибережні луки золотим блиском легенди.

Так заговорив молодий Адам Міцкевич.

Він не шукав джерел натхнення у французьких віршах, в холодному блиску класицизму, що застиг у незмінних, вже омертвілих формах. Він прислухався до голосу рідної землі і в піснях свого народу знайшов невичерпні скарби й вічну красу. В мову своїх віршів він запровадив прості, звичайні слова, які доти жили тільки серед челяді, в селянській хаті, не маючи доступу в роззолочені вітальні.

Закипіло обурення. Проти молодого поета об'єдналися поважні метри, визнані купкою «вибраних» найбільшими поетами, величні професори, далекі від життя і справ його, запліснявілі авторитети, що роздавали пагенти на талант.

Але за ним пішла захоплена молодь, яка підслухала в його віршах биття власного серця.

Так пішов Адам Міцкевич новим, прекрасним шляхом, який мусив привести його в ряди тих, хто ніколи не вмирає, в ряди безсмертних, вічно живих, чия слава і пам'ять не блідне й не згасає, але з плином часу дедалі зростає і світить все ясніше.

Творчість Міцкевича глибоко сягає корінням в рідну польську землю, виростає з історії польського народу, з його сподівань, прагнень, з його мрії. Вона, як на могутній фундамент, спирається на творчість цього народу. І це дало поезії Міцкевича силу й життя.

Це поезія глибоко національна і глибоко народна. Народна не фразеологією, не зовнішньою оболонкою, але самою своєю суттю. Саме тому його поезія могла стати близькою народу.

Із любові до рідної країни в Міцкевича не постає неприязнь, презирство чи недоброзичливість до інших країн. Любов до рідної країни навчає його любити й розуміти серця людей, що населяють інші землі, поважати їх патріотизм і їх особливості. Це любов, що не збіднює і не обмежує, не засліплює і не замикає, а збагачує, відкриває очі на всю красу світу, дозволяє бачити далеко, широко й проникливо.

І тому-то поет, полонений красою польських лісів і полів, згодом знайде чудові слова для поетичної краси Криму, для чарівної принадності Чорного моря, для неозорих Акерманських степів. І критики знову кидаються на нього за те, що це не польська поезія: «татарська чи турецька, можливо»,— уїдливо пишуть захисники «польського духу». Але Міцкевич умів відчуті польським серцем, побачити польськими очима і висловити польською мовою нетлінну красу землі, яка не була його землею. І він, син польського народу, в'язень царських тюрем, вигнанець, зумів знайти спільну мову, зав'язати щирі дружбу з кращими синами російського народу. Він дивився на Неву під одним плащем з Пушкіним¹, він посилав із далекої Франції палке і скорботне звернення² до

своїх друзів декабристів. Кордони рідної землі не звузили його погляду на світ і дозволили його очам посміхатися Одесі в квітах, вбирати в себе горду, сувору красу Петербурга. Царський жандарм і царська кибитка³ не заступили перед ним душі російського народу.

Мріючи про свободу рідної країни, він мріє про свободу для всіх. Провидячи в майбутньому об'єднану узами братерської дружби одну велику слов'янську сім'ю народів, він говорить не лише про злигодні своєї розірваної на клапті батьківщини, але знаходить великі й прекрасні слова, кажучи про злигодні російського народу, закутого в царські кайдани, про долю всіх принижених і скривджених, в якій би країні вони не жили.

Віра в народ, в його творчі сили зливається в поета з вірою в людину. Він глибоко вірить у велике, прекрасне майбутнє, завойоване в борні, яке прийде, яке мусить прийти. Він оспівує молодість, ту молодість, перед якою ніщо не встоїть, яка пронесеться, мов буря, і штовхне земну брилу на новий шлях. Він оспівує дружбу, ту дружбу, яка дає окремій людині силу велетнів, яка об'єднає в єдине ціле братерські зусилля на шляху до вершин. Оспівує любов, ту любов, яка окрилює людину, стає її натхненням. Оспівує ненависть, ту ненависть, яка озброює людину.

Міцкевич був далекий од витончених віршомазів, що топили думки в красі слова, створюючи райдужні, але нікому не потрібні мильні бульбашки. Для нього поезія завжди була саме зброєю в боротьбі. І сам він ніколи не стояв осторонь, віддалік стрімкого потоку життя. Його життя — це дія, а тому така дійова його творчість. Він ніколи не стояв за дужками подій. Починаючи з ранньої юності, він був поетом і діячем. Політик, пристрасний публіцист, учитель, лектор, організатор — він органічно зв'язаний з історією свого часу, і цей зв'язок з життям дає його поезії силу і безсмертя.

У мене дома, в Києві, лежать маленькі, оправлені в шкіру, пошарпані, сучасні Міцкевичу книжечки. Тут, на пожовклих і зотлілих від часу сторінках, сто й більше років тому чийсь люблячі, старанні руки, обходячи заборону царської цензури, чітким старомодним почерком записували вірші Міцкевича. Ці книжечки потай переходили з рук у руки, розмовляючи з серцями людей, запа-

люючи полум'ям їх очі, стаючи їх вірою, їх натхненням і закликом до боротьби, їх радістю і найглибшим хвилюванням. Маленькі книжечки, що чудом уцілили в бурях воєнних літ,— свідчення епохи, в яку бунтівнича поезія Міцкевича таїлася, ховалася, потай ходила по людях.

А тепер, на тій самій Україні, у колгоспній хаті лежить томик віршів Міцкевича, і польський поет, що вмер майже сто років тому, зачаровує красою свого вірша дівчину, яка тільки-но зійшла з трактора. У строфах польського поета, старанно, з любов'ю перекладених на співучу українську мову, українська селянка знаходить близькі, рідні, зрозумілі слова.

Бо це — прості вірші. Без кучерявостей в стилі барокко, без непотрібних прикрас, без нагромидження пишних слів. Це — простота, але це — найважча простота, що впливає з уміння втілити в точну й довершену форму ясну думку. Звідси ця кришталева прозорість, стислість, ця чудова пластичність віршів Міцкевича, в яких одним реченням, одним зворотом, однією строфою чародійно створюється перед нами живий і правдивий образ, що назавжди лишається в пам'яті. Простота Міцкевича — це простота довершеності.

Колись, живучи емігрантом у Парижі й створюючи «Пана Тадеуша», Міцкевич мріяв, щоб його книги «примандрували під солом'яні стріхи». Він мріяв як про найвищу, найпрекраснішу нагороду — не про лавровий вінок слави, а про вінок, сплетений руками селянок із волошок і колосся.

Він не знав тоді, що його слава переступить кордони рідної країни, яку він так любив. Він не знав, що його книги візьмуть до рук не лише польські селянки, що його творчість стане надбанням не однієї країни, а багатьох країн і народів; що він буде своїм і близьким скрізь, де жива віра в людину, любов до свободи, прагнення істини, де цінують людську гідність. Через любов до свого народу, не заплямовану шовінізмом, ненавистю, презирством до інших, він увійшов до великої сім'ї народів. Завдяки вірі в права людини, вірі в світле майбутнє, яке людина завоює, він став близький радянським людям.

Більш як сто років минуло відтоді, коли Міцкевич мріяв, щоб його книги «примандрували під солом'яні стріхи». І ось ці слова читає в садку, коло своєї хати, український колгоспник. Над цими хвилюючими рядками

замислюється російський робітник. Слова Міцкевича повторює на своїй мові білоруський юнак. Міцкевич не застарів, його вірші не засипав порох минулих років. Бо його поезія була справжня, правдива, проста. І справжньою, правдивою і простою вона залишилась назавжди.

Нелегкий був шлях Міцкевича. Арешт, вигнання, багаторічна еміграція⁴, негасима туга за вітчизною, вічна боротьба, вічні змагання надривали його серце. Він завжди носив у собі усвідомлення великих обов'язків, що накладав на нього талант, усвідомлення необхідності безустанного служіння справі. І він нетерпляче, гарячково шукав найкоротших, найкращих шляхів до мети.

У Парижі з професорської кафедри⁵ він говорить Заходу про слов'янські літератури, відкриває враженим іноземцям чудові творіння і тим самим бореться за належне місце в світовій культурі для цих народів. Він організовує в Італії польський легіон⁶, який мав боротися пліч-о-пліч з італійським народом, що піднявся на боротьбу за свободу.

У цих змаганнях, у цій борні він завжди лишається близьким, простим і зрозумілим. Та коли у відчайдушних метаннях, у нетерплячих пошуках шляхів він на якийсь час одривається від реального життя і звертає на манівці містицизму⁷,— тоді падає грізна пересторога: творча неміч — явний доказ, що творець лише доти лишається творцем, поки живе життям людей, поки його серце б'ється одним ритмом з серцями мільйонів кращих із них, поки він не одходить від суворої правди життя, бо тільки життя дає силу поезії, тільки з життя може поезія рости.

Але активна, сильна натура поета не дає йому надовго поринути у відірвані од світу, примарні ілюзії містицизму.

Редагуючи видавану в Парижі «Трибуну народів»⁸, Міцкевич виступив як полум'яний публіцист. Він провіщав революцію. Уже тоді він був далекий від наївної віри польських ідеалістів у те, що визволення від кайданів царизму само по собі принесе свободу Польщі. Не такої свободи хотів він,— він хотів у вільній вітчизні влади вільного народу. Він вірив, що через революцію, через народну владу світ вийде з мороку, з безодні гніту й несправедливості. Він виступав на захист пригноблених, проти національної і расової ненависті, боровся за права жінки, яка була зовсім їх позбавлена в той час. У тру-

дящій людині, в її творчому дусі він бачив нове, прекрасне майбутнє.

Він не був пророком і ясновидцем, яким багато хто хотів його зробити. Але, чуїно прислухаючись до биття людських сердець, до пульсу епохи, він вірно відчув і оцінив у ній все найсуттєвіше, найправдивіше і найсправедливіше, що буде міцніти, рости, рухатися вперед, передбачаючи, що зів'яне і відіме. Він відчував основну течію історії і, поринувши в неї, збагнув її силу і напрям.

Саме цей найістотніший момент у творчості і всій діяльності Міцкевича довгі роки замовчувався в його рідній країні. Польській реакції Міцкевич був глибоко чужий своїм духом, вона ні в якому разі не могла погодитися з Міцкевичем-революціонером, Міцкевичем — полум'яним борцем за свободу народів. Про цього Міцкевича вона мовчала. Його життя і творчість подавали у спотвореному вигляді, намагалися зробити з його генія зручне знаряддя для досягнення своєї мети. Його біографію фальсифікували. Ніде не друкувалися пристрасні, полум'яні маніфести, якими були його публіцистичні виступи в «Трибуні народів».

Час Міцкевича настав лише тепер. Тепер, коли здійснилося те, у що він вірив, про що мріяв, за що боровся. Тепер, коли не тільки впали кайдани з рук російського народу, але стала нарешті вільною і рідна країна поета, де вільний польський народ буде нову, вільну, соціалістичну батьківщину, коли слов'янські народи простягли один одному братерські руки для братерського рукоштовкання.

Більшу частину свого життя Міцкевич провів за межами рідної країни, на чужині. І вмер він на чужині, на чужині був похований, і вже пізніше його труну перевезли до Польщі, у Вавельський замок у Кракові, де стоїть його саркофаг. Більшу частину життя він провів, тяжко сумуючи, на чужині.

Але нині для нього немає чужини. Він належить усім народам. Усі люди, що борються за свободу, — його брати, і поезія Міцкевича — їх вічно живий здобуток.

Бо людина безсмертна в своєму прагненні добра й істини, і безсмертна справжня поезія, поезія, що живе з людиною, любить людину, бореться за людину і служить людині. Справжня поезія. А Міцкевич був справжньою людиною і справжнім поетом.

У Едуарда Ерріо

Поїзд «Містраль»¹, що з'єднує столицю Франції з її південним узбережжям, мчить із швидкістю більш як сто кілометрів на годину. Тиха, мальовнича, чарівна картина пропливає перед очима. Зелені поля, кучеряві гаї, блакитні озера... Мигтять за вікнами вагона будиночки в садках, ряди високих стогів сіна, станції, на яких ми зовсім не зупиняємось чи стоїмо лише одну хвилину. Ось і Ліон. Швидше, треба поспішати — за двадцять хвилин п'ята, а урочисті збори, присвячені врученню Міжнародної премії миру Едуардові Ерріо, призначені рівно на п'яту годину.

Прямо з вокзалу ідемо в муніципальну раду. Вулиці й вулички Ліона... Ліон... Місто славних революційних традицій, місто ткачів і великих капіталістів, місто, яке назавжди ввійшло до літопису боротьби пролетаріату своїми першими в історії масовими робітничими повстаннями у тридцятих роках минулого століття². Місто, яке на протязі кількох десятиліть неодноразово підіймалося на боротьбу і ще недавно, в час другої світової війни, було одним із найбільших центрів Опору у Франції.

Лише побіжно відзначаємо його красу. Дві ріки перетинають Ліон — Рона і Сона. В одній — вода жовтувата, каламутна; у другій — прозора, зелена і течія швидка, як у гірського потоку. Вона несе ще в собі холод далеких льодовиків, від яких бере свій початок. У місто ніби впирається поросла зеленню, видна звідусіль гора — не лише парки й сквери, але передусім саме ця гора забарвлює його в колір радісної, соковитої зелені. Тут п'ятдесят років тому Едуард Ерріо був уперше обраний мером Ліона і лишався ним протягом півстоліття — до сьогоднішнього

дня. Тільки гітлерівська окупація на час позбавила його можливості виконувати обов'язки глави міста; після звільнення Франції Ерріо знову повернувся на колишню посаду, яку протягом п'яти десятків років незмінно довіряють йому жителі Ліона.

Величезний розкішний зал. Величний і суворий. Але в урочистій церемонії, що відбувається тут, немає нічого від офіційної казенщини, шаблону, обрядності... Півколом розставлено крісла. Навпроти ще один ряд крісел, теж розмішених півколом, — для членів журі й представників Всесвітньої Ради Миру. Перед одним, середнім кріслом, поки що не зайнятим, маленький столик. Як у домі, де приймають близьких друзів.

Під стриманий гомін місця займають члени ліонського муніципалітету, політичні діячі, представники руху прихильників миру. Хто головуватиме?.. Із дверей у глибині залу виходить Ерріо і займає місце за столиком. Видно, що йому важко йти, хворі ноги не дозволяють вільно пересуватися. Але голова його — це голова лева, і, дивлячись на його прекрасне, виразисте, сповнене сили обличчя, важко повірити, що цій людині вже вісімдесят три роки. І яких вісімдесят три роки!.. Життя Едуарда Ерріо — цілий період історії Франції, історії Європи, життя кипуче і незвичайне, життя, яке залишає глибокі сліди.

— Слово надається...

Головує сам Ерріо. У першу мить — здивування. Але так, саме так і мусить бути! Він — господар цього дому, він є ним уже п'ятдесят років, і просто неможливо собі уявити, щоб хтось інший в його присутності став тут головою зібрання.

Вісімдесят три роки... Але в цій старій людині не відчувається старості. В ньому відчувається могутня свідомість. Премію миру приймає не заслужений патріарх, що сьогодні вже тільки спочиває на лаврах колишніх заслуг, а активний діяч, невтомний борець, в якому не згас і не потьмянів вогонь віри й ентузіазму, його серце б'ється так само сильно, його розум такий же світлий і ясний, як і багато років тому. Залізний характер Ерріо, тверезий, проникливий розум не піддалися впливу часу, встояли перед усіма труднощами, які довелося йому пережити й переборювати. Його життя — це низка перемог і поразок. Але жодна перемога не заспокоювала його, не

знижувала його активності, жодна поразка не зломилася йому, не змусила вдатись у тугу.

Високо під стелею сяють золотом величезні люстри. В залі — урочиста тиша. Чути лише голос промовця. Затамувавши подих, переживають присутні цю величну хвилину. І перед їхніми очима постає шлях, яким ішла ця людина, ішла послідовно і невтомно — від ранньої юності й до сьогоднішнього дня. А шлях його був такий, що сьогодні в цьому залі шанобливо схиляють перед ним голови і звертаються до нього із словами поваги й любові не лише посланці партії радикалів, на чолі якої він стояв і стоїть стільки років, але й комуністи, і соціалісти, і безпартійні — представники зовсім різних політичних поглядів, різних країн і націй.

Рання молодість і сьогоднішній день... А між ними — нескінченний шлях, відзначений славищими ділами. Нескінченний — адже лише вчора лунав у французькому парламенті міцний, молодий голос Ерріо, коли він виступав проти ратифікації Паризьких угод³, коли говорив, що дружба з Радянським Союзом — в інтересах Франції. А завтра, на Асамблеї народів у Хельсінкі, пролунають полум'яні слова його послання, слова солідарності з волею народів, слова на підтримку великої справи миру...

Виступи Ерріо — як віхи в історії Франції. Адже саме він тридцять років тому, коли молода Радянська республіка, оточена кільцем ворогів, лише заклала підвалини нової держави, вимагав встановити з нею дипломатичні відносини. Адже саме він як глава французького уряду тридцять років тому вимагав і добивався цього, виходячи з блага Франції і керуючись прагненням зміцнити справу миру в Європі. Адже саме він з обуренням повернув свій орден Почесного Легіону⁴ після того, як таку саму нагороду було вручено двом французьким зрадникам, що воювали у 1942 році в складі гітлерівської армії проти Радянського Союзу.

— Понад тридцять років тому я побував уперше в Радянському Союзі. Я побачив країну, узнав народ. Велика країна і великий народ. І тому для блага своєї батьківщини, для блага миру я вимагав дружби й добрих відносин з радянським народом. Усе життя я лишався вірний тим почуттям, які володіли мною тоді, тієї ідеї, яка керувала мною тоді. Я жодного разу не пошкодував про те, що казав тоді, і сьогодні повторюю те саме, як

повторював багато разів у важкій, складній обстановці на протязі минулих тридцяти років,— говорив Ерріо, відповідаючи на виступи членів журі.

Так, дуже рідко буржуазний політик, оглядаючись на свій життєвий шлях, може твердити з чистою совістю, що не зрадив ні ідеалів, ні переконань, ні поглядів своїх, що не зігнувся ні під яким тиском, коли йшлося про справи, які він вважав найголовнішими, найважливішими. А найважливішою справою для Ерріо все життя була Франція і благо Франції. І він завжди вірив, що це нерозривно пов'язано із справою миру в Європі, дружбою з Радянським Союзом, боротьбою проти відродження німецького мілітаризму.

І тому премія, яку вручають Ерріо в цьому залі, виражає глибоку повагу до цього славного француза, представника кращих традицій країни, що є країною революції, країною Паризької Комуни, країною широковідомих письменників, видатних учених. Шана, виявлена політикові Ерріо, є даниною поваги до його діяльності, яка ніколи не диктувалася грою самолюбства, не правила шаблями для кар'єри, а завжди була вірним і відданим служінням своїй країні і благу людства. І тому однаково схвильовано лунали виступи представників і Франції, і Радянського Союзу, і Німеччини, які прибули сюди, щоб від імені журі, що присуджує Міжнародні премії миру, вручити Ерріо диплом і медаль.

У відповідь говорить Ерріо. Про свою боротьбу, про свій життєвий шлях. Просто, безпосередньо, скупі... Але в цих простих скупих словах постає перед нами все його славне життя.

Юнак, незважаючи на матеріальні труднощі, своїми силами добився освіти. Від усієї душі виступив він на захист Дрейфуса⁵; у той час голос його лунав разом з голосами Еміля Золя, Жана Жореса, Анатолія Франса. Це перша велика битва, в якій Ерріо бореться за честь Франції, за справедливість і повагу до людини.

Мер Ліона. Роки праці, затраченої на перебудову міста, його піднесення, на створення людських умов життя для його мешканців.

Міністр у 1916 році... Сенатор... Депутат... Тривала боротьба проти офіційної політики уряду: на протязі п'яти років Ерріо очолює парламентську опозицію. Глава уряду в 1924 році, того уряду, що визнав країну Рад і вста-

новив з нею дружні відносини. Боротьба за мир, проект, запропонований у Лізі Націй, в якому Ерріо висуває свій «триптих»: «арбітраж, безпека, роззброєння».

Рік у парламенті, потім знову — глава уряду. Боротьба і вихід у відставку. І втретє — глава уряду. З 1936 року — голова палати депутатів.

Німецька окупація... Продажна кліка Віші... З обуренням відкидає Ерріо пропозицію взяти участь у капітулянтських махінаціях. У 1942 році він посилає Петену⁶ листа, в якому публічно звинувачує його в запродавстві, в порушенні конституції, придушенні свобод, в зраді Франції.

Йому відповідають переслідуваннями. Нагляд. В'язниця — одна, друга, третя... Потім знову спроба залучити його до участі в уряді запродавців, знову відмова — і знову в'язниця...

У квітні 1945 року Радянська Армія звільняє із в'язниці у Потсдамі Ерріо і його дружину, вірну подругу життя. І через Радянський Союз повертається він на батьківщину, де незмінно вірний йому Ліон знов обирає його мером. Знову стає він головою Національних зборів. І з новою силою починає боротьбу за благо і щастя Франції, за мир.

— Мені вже небагато лишилося жити. Але я ще багато можу зробити, мушу зробити і зроблю, — каже Ерріо.

Так, безумовно зробить! Грізною силою лунають його слова. І це не пусті слова.

Сяють золотом люстри під стелею залу. Лежить тінь у складках пурпурного оксамиту. З вологими очима сидять люди, слухаючи Ерріо. Факти, дати — скільки б зайняв місця й часу простий їх перелік!.. Але ж яке уявлення про життя цієї людини може дати самий лише сухий список фактів і дат! Скільки вихрів і бур, скільки праці, страждань і непохитної волі криється в кожному реченні, в кожному короткому визначенні: «керівник опозиції», «глава уряду», «в'язень»...

А боротьба ж іще не скінчилась.

— Я ніколи не забуду тих, хто присутній у цьому залі. Я ніколи не забуду тих, кого тут нема, хоч вони повинні бути...

Прийняття премії миру Едуардом Ерріо викликало бурю в реакційній пресі. Він не відчував недостачі в

найогидніших нападках, найбезглуздіших звинуваченнях, наймерзенніших інсинуаціях...

Він знав, що так буде. «Я висловив згоду на прийняття премії, добре усвідомлюючи, що роблю і які будуть наслідки цього»,— сказав Ерріо. Ні, він не злякався гавкоту продажно́ї собачні, як ніколи не боявся сміливо й одверто висловлювати свої переконання і свою віру.

Увечері в Ліоні великий мітинг на честь Ерріо, в зв'язку з наближенням Асамблеї народів у Хельсінкі. Тут весь Ліон, уся Франція — справжня Франція! — урочисто святкує вручення нагороди своєму славному й відданому синові.

Ми від'їжджаємо, зачаровані Ліоном — живим, кипучим, сповненим розквітлих троянд на зелених схилах і гомону хвиль своїх двох рік. Зачаровані великою людиною — такою простою, такою правдивою, такою сповненою віри й сили. Від'їжджаємо, думаючи про те, що ідея життя перемагає старість, а ідея миру гуртує навколо себе все краще, що є у всіх народів, у всіх країнах.

Процес у Варшаві

Двадцятого жовтня у Варшаві почався незвичайний процес. На лаві підсудних сидить колишній обер-президент¹ Східної Пруссії, гаулейтер² Белостоцького та Цехановського округів, рейхс-комісар України, звинувачуваний у воєнних злочинах проти людства.

Злочинців калібру Еріха Коха судили багато років тому в Нюрнберзі. Суд народів судив їх і засудив на смерть. Еріх Кох тоді ховався під чужим ім'ям. За всяку ціну він хотів уникнути відповідальності.

Коха знайшли через кілька років після війни, і британські власті видали його Польщі. Він знову опинився в країні, населення якої збирався фізично знищити як таке, що належить до «нижчої раси». В країні, на території якої він орудував досить довго для того, щоб стати в ній найстрашнішим символом фашизму в його найбільш звірячій формі.

І все-таки Еріх Кох не odmовився від тактики, яка б дозволила йому уникнути відповідальності. Він почав захищатися... хворобою...

Обвинувальний акт йому було вручено ще в 1955 році. І з 1955 року Еріх Кох «хворів». За його розрахунками, те, що в підвладних йому концтаборах і в'язницях на окупованих територіях було для в'язнів ви роком на негайну смерть,— його самого мало врятувати.

«Хворів» кілька років. І ось нарешті сьогодні стоїть перед судом. Але навіть зараз він не здався. Знову з допомогою «хвороби» хоче відтягти процес. Але медична експертиза твердить, що Еріх Кох здоровий, у нього досить сил для участі в судовому засіданні.

Гаулейтер не здається. Гаулейтер симулює тяжко хворого, але одночасно мозок його напружено працює — як би врятуватися. Невідомо, на що, власне кажучи, він сподівається, але за всяку ціну хоче затягти, відкласти, ускладнити процес. Вимагає, щоб його захищали німецькі адвокати, щоб його судили за німецькими законами, щоб... Одне слово, щоб було так, як кілька років тому, коли він був на цих землях паном і володарем і від нього залежало життя й смерть мільйонів людей.

Гаулейтер, який вважав, що на підвладних йому територіях живуть «підлюди», вдається й до інших хитрощів. Він підлещується. Каже: «Я навчився поважати поляків і польський народ».

Де ж і коли він навчився цього? Вбиваючи сотні тисяч цих поляків? Чи ховаючись од них? Чи симулюючи в їхній в'язниці хворобу, щоб уникнути відповідальності за все, вчинене ним?..

Гаулейтер розраховує на жалість. Він не зважається йти на судове засідання в своєму пристойному костюмі: з'являється першого дня одягнений у якийсь дрантя, удає, що не може сам йти, важко спирається на тих, що ведуть його, безвладно падає на лаву... Усе це мусить вплинути на публіку, що заповнила зал, на представників преси, на суддів. Гаулейтер не думає зараз про те, що в час його владарювання сотні тисяч людей вмирали в лахмітті на морозі за колючим дротом, що десятки тисяч вигнаних з домівок ішли босоніж по снігу, що тих, хто не міг йти, добивали, як поранених тварин. На яке, на чие милосердя розраховує цей бундючний прусський панок, права рука Гітлера?

Він удає, наче не знає, що відбувається в залі. Наче немає в нього сили звести очі. Але невтомно працює думка: як викрутитись, як врятуватись? Гаулейтер забуває про те, що він же хворий, знесилений, не має сили відповідати. Раз у раз він підскакує і не тільки говорить, але кричить, совається на лаві, кидає образи. Ні, його не можна назвати послідовним. Він поводить, як пацюк у пастці. Він обирає по-дитячому наївну лінію захисту. Він, бачте, ні про що не знав. Не знав, скільки людей і які люди гинули жахливою смертю на підвладних йому землях. Не знав нічого про те, що існують концтабори, і не знав, що в них коїться, що робиться в тюрмах, за стінами гетто; він, виявляється, зовсім не був поінформова-

ний про те, що відбувається в нього під боком, у довірених йому фігурерах провінціях.

Але якщо він не знав, то чому ж тепер, коли в залі називаються жахливі цифри, коли з дванадцяти товстих томів документів постає страхітлива картина, від якої холоде кров у жилах, коли перед судом проходять свідки, розповідаючи про факти, від яких волосся піднімається на голові,— чому тепер він удає, що дримає? Адже саме тепер йому нарешті трапляється чудова нагода узнати. Про все, що коїлося під його зверхністю не десь, на відстані сотень миль, а за кілька десятків метрів від його гаулейтерського кабінету.

Обвинувачі зачитують цифри. Сотні тисяч убитих поляків, сотні тисяч убитих євреїв. Чотири мільйони замучених на Україні, два мільйони насильно вивезених на роботи до Німеччини. Страхітливий табір смерті в Дзядлові, табори в Цеханові. Сорок п'ять концентраційних таборів на Україні... Гаулейтер Кох сидить на лаві підсудних з приплюсненими очима.

Ні, неправда, наче він дримає! Бо в тих випадках, коли вважає за потрібне, він швидко і, як йому здається, хитро ставить свідкові злосливі чи образливі питання, що майже завжди стосуються дрібниць. Наче дрібниці можуть мати якесь значення там, де кричить, волає кров, мука і смерть мільйонів людей.

Можливо, Еріх Кох нікого власноручно й не вбивав. Нікому власноручно не вирізував зірок на тілі, не виколював очей, не розбивав підбором шелеп. У цьому не було потреби. Він тільки віддавав накази. У нього була достатня кількість слухняних підлеглих, щоб ці накази виконувати. Виконувати ретельно, запопадливо. Якби Коху судилося прожити не одне, а багато людських життів, то й тоді він не зміг би вбити стільки людей, скільки вбито за його наказами.

Гаулейтер Кох не може навіть вдатися до такого заяложеного, стереотипного прийому, до якого вдавалися перед судом гітлерівці дрібнішого рангу: я, мовляв, лише виконував накази. Бо він якраз і належав в ієрархії гітлерівської Німеччини до тих, хто віддавав накази. Не він слухався, а його слухались. Це він був одним із творців, організаторів руйнівної машини гітлеризму. На його партійному квитку стоїть номер 90. З більш ніж десяти мільйонів номерів. Він був з першої, найближчої

до Гітлера групи, яка найдовше працювала з ним. Її практиком і теоретиком. Це він написав книгу «Націонал-соціалістична партія Німеччини». Це він після виявлення всіх своїх «талантів» на землях Східної Пруссії і Польщі просунувся на посаду рейхскомісара України. Це саме його Гітлер збирався призначити рейхскомісаром Москви, коли візьме її. Це він заявив у сорок третьому: «Ми — нація панів, і це означає, що найдрібніший німецький робітник расово й біологічно вартий в тисячу разів більше, ніж місцеве населення».

Те, що робив Еріх Кох, він робив за переконанням, свідомо, з холодною, тверезою головою. І це було аж ніяк не сліпе виконання окремих доручень. Це була частина великого плану, який він схвалив, стаючи до лав прибічників Гітлера: «очистити» віддані йому у володіння землі від поляків, українців, білорусів, євреїв, а тих, кого залишать живими, перетворити на покірливих рабів, і віддати ці землі як «життєвий простір» гітлерівській Німеччині. Це був загальний план — його виконання залежало від особистої винахідливості та ініціативи гаулейтера і рейхскомісара Коха.

Так, він нікому власноручно не виколував очей і ні з кого власноручно не здирав шкіру. Можливо, власноручно нікого й не застрелив. І, певно, вважає це пом'якшуючою обставиною. Але його діяння в стократ гірші. Скільки жертв можна власноручно вбити й замордувати?.. А на відповідальності Еріха Коха лежить мученицька смерть кожної дитини, кожної жінки, кожного чоловіка, що загинув у ті страшні дні. Бо загинули вони за його наказом.

Тому-то він і «не знає», «не чув»...

Він не знає, як за дротом табору біля Янкової Долини, на Волині, вмерло від голоду дванадцять тисяч радянських військовополонених — їм не давали ні краплини води, ні крихти хліба, поки не загинув останній. Він не знає нічого про те, як було знищено більше тридцяти тисяч євреїв у Белостоцькому гетто, не знає, незважаючи на те, що там вибухнуло повстання, що приречені відчайдушно захищалися, що потрібно було вести з ними боротьбу. І він, володар Белостоцьчини, нічого про це не чув?!

Кох нічого не знає про те, як оточували села й спалювали їх разом з усіма жителями. Лише він один на

цих землях не бачив заграви в небі, не відчував смороду горілого. Він нічого не знає про масові розстріли, про табори смерті, про суцільну страхітливу фабрику смерті, на яку він перетворив підвладні йому землі. Нічого не знає про сотні ешелонів, які йшли звідси на Захід, вивозячи рабів для німецьких заводів і каменоломень.

Він не знає нічого про те, як систематично й запопадливо грабували ці землі, переправляючи в рейх їхні багатства. Нічого не знає, хоч сам переправляв їх — що правда, не повністю. Права рука Гітлера, державний сановник, партійний фіюер знаходив усе ж таки час, щоб збагачуватися особисто за рахунок своїх жертв, обкрадаючи «улюбленого фіюера» й свою партію. Еріх Кох виявився не лише звірюкою в людській подобі, але й просто дрібним злодієм. «Дрібним», зрозуміло, порівняно з тими сумами, які були награвовані. Збитки, що їх зазнала Україна в час владарювання Коха, складають двісті вісімдесят мільярдів карбованців.

Багато років минуло відтоді, коли вмирили, гризучи землю — єдину полишену їм їжу, — наші полонені в підвладних Коху таборах; коли палали села, перетворюючись на вогнища для тисяч польських, українських, білоруських селян; коли десятки тисяч євреїв гинули в гетто багатьох міст і містечок; коли за наказом Коха мільйони людей були приречені на пекельні муки й страхітливу смерть.

Люди в залі засідань, слухаючи все, за що несе відповідальність підсудний, плачуть, непритомніють, жах стискає їхні серця. А він то плазує перед суддями, то нахабніє, прикидається німим або раптово вибухає лютими обра́зами, зовні байдужий і наче сонний, уважно стежить за ходом процесу, за кожним словом, вимовленим свідком.

Чи є рація тепер, коли минуло стільки років, знову відновлювати перед людськими очима картину, від якої холоне кров? Викликати тіні тих, хто вже давно розвіявся попелом із печей смерті, зотлів у землі й над ким земля поросла зеленою травою? Просити батьків розповідати, як умирали їхні діти, дітей — як на їхніх очах замучили батьків, і знову переживати те, що вже було раз пережите і, як здавалось, пережите останній в історії раз? Знову воскресати в пам'яті заграву пожеж, муку мільйонів, безодню звірств і здичавіння? Чи не краще

просто і без розголосу скликати звичайний суд і без розголосу виконати акт правосуддя над злочинцем?

Ні, це не роз'ятрення старих ран — такі рани ніколи й не гояться. Це не кошмар, який можна одігнати від себе й забути про нього, як забуваєш поганий сон. Це — страхітлива дійсність. Вчинено страшний злочин не проти окремих людей, а проти людства — обмірковане, розраховане, розроблене заздалегідь, обгрунтоване «ідеологічно» і «філософськи» вбивство мільйонів у загальному божевільному плані знищення цілих народів.

І є великий смисл у тому, щоб нагадати про все це саме сьогодні. Саме зараз, коли поплічники й друзі гаулейтера і рейхскомісара Коха, яких не схопила рука правосуддя народів у Нюрнберзі, не тільки перебувають на волі, але й займають високі посади і знову готують те ж саме. Треба нагадати про все це саме сьогодні, коли одностумців і одновірців Коха озброюють найстрашнішою зброєю, якою будь-коли володіли люди, — атомною і водневою.

До останнього дня свого життя, охоплений жадобою знищення, Гітлер кричав, що переможе з допомогою якоїсь чудодійної зброї, що буде у нього в руках. Він не діждався. Але діждалися його поплічники, яким пощастило більше, ніж Гімmlеру, Герінгу і, нарешті, Коху.

Ах, який технічний прогрес, яке полегшення! Не треба заганяти до газових камер сотні тисяч людей, що забирає стільки часу й залишає стільки слідів! Не треба створювати ні спеціальних загонів, щоб спалювати трупи, ні сушити собі голову тим, як удосконалити методи масових убивств, коли виявилось, що не так воно легко й просто позбавити життя мільйони людей. Тепер усе це може відпасти. Атомна бомба, воднева бомба надійніша, ніж усі табори смерті, ніж усі газові камери, разом узяті. І після неї вже нікого не треба буде ні спалювати, ні ховати. Вона сама упорається з усім — швидко і вправно. Без сліду згорять в її пекельному полум'ї тіла, не залишиться навіть попелу. Без сліду змете з лиця землі міста й села, за секунду зробить те, над чим стільки часу мусили морочитися Герінг, Гімmlер і його підлеглі. Зайвими виявляться хитромудрі знаряддя тортур і підбір особливо талановитих садистів. Те, про що мріяв Гітлер, до чого так палко прагнули його посіпаки, в тому числі й Еріх Кох, — якомога швидше знищити максимальну

кількість живих людей,— тепер можна буде реалізувати швидко й легко.

Саме сьогодні, коли гітлерівські генерали займають керівні посади в армії НАТО, коли у виступах політичних босів і верховодів імперіалістичного табору на адресу Радянського Союзу та інших країн соціалізму раз у раз лунають людозжерні нотки давно, здавалося б, забутих промов і «теорій» Гітлера, коли у виступах деяких державних секретарів деяких держав так виразно чується звороти, від яких тхне духом Геббельса і Розенберга,— добре й вірно, що саме у Варшаві, місті, тричі знищуваному фашизмом і піднятому народом із руїн, відбувається процес Еріха Коха. І що відбувається привселюдно, в присутності глядачів і слухачів, в присутності представників преси багатьох країн світу.

Щоб нагадати тим, хто забув, щоб іще раз довести тим, хто не хотів і не хоче знати: так було. Щоб застерегти тих, хто не любить дивитися правді в очі й не хоче заглядати в майбутнє: дивіться, до чого це призводить, коли надто сильними відчують себе ті, хто мріє про знищення країн і народів. Щоб показати іще раз — історія справедлива. Народи виносять вирок, і від цього вироку ніхто не втече. Не pomoже ні чуже прізвище, ні минулий час, ні зміни, що відбуваються в світі. Злочин проти людства лишається злочином проти людства, відповідальність за злочин лишається відповідальністю за злочин.

Гаулейтер Кох — уже не тільки обвинувачений. Це — і символ. Він, котрий із захопленням говорив колись про прусський дух, що сформувався в боротьбі, і, певно, сам вважав себе довершеним виявом цього сформованого в боротьбі прусського духу, відкриває тепер справжнє своє обличчя. Пиховитий, самовпевнений і неприступний, коли був господарем над життям і смертю мільйонів, боягузливий і підлий, коли йдеться про його власне життя. Перебуваючи при владі, він цинічно проголошував людиноненависницькі принципи гітлеризму, а перед судом уперто бурмоче: «Я ніколи нікого не наказував убивати». Він, котрий не знав жалості, тепер сам намагається викликати жалість. Сповнений колись презирства до всіх, хто не належав до «раси панів», він тепер запобігає перед тими, кого не вважав за людей. Камінний, жорсткий, коли був володарем, і жалюгідний, плазуючий, мов

гадина, коли йому загрожує небезпека... Він немов каже всьому світу: от який я сьогодні, коли в мене немає сили, зброї і влади. Але весь процес відповідає за нього, усі дванадцять томів документів промовляють: от яким ти можеш бути, яким ти був і будеш, якщо повернути тобі силу, владу і зброю.

Еріх Кох, як і інші гаулейтери інших округів, без суду і без закону знищував мільйони людей. Але Еріха Коха судить суд. Суд, який навіть по відношенню до нього, що усією своєю діяльністю поставив себе немов би поза людськими законами, що не має нічого людського в собі,— суворо дотримується вимог і духу закону. Це не суд Лінча, не акт помсти. Народи не помщаються. Народи здійснюють акт правосуддя.

Немовби символом є і те, що Коха судить суд тієї країни, народ якої він прагнув знищити, країни, на території якої у всій наготі показав, який вигляд має фашизм, який вигляд насправді мають усі теорії про знищення країн, народів і їхнього ладу.

Народ, що був за вироком Гітлера приречений на цілковите знищення, живе, існує, розвивається, буде, звершує. І цей народ судить сьогодні того, хто хотів знищити його.

Кох орудував не лише на польських землях. Він діяв на землях Радянського Союзу, на землях України. За тим же принципом, що і в Польщі. Тими самими методами. І сьогодні у Варшаві він відповідає за все. Там через зал суду проходять не лише тіні вбитих поляків. Там волають про відплату мільйони вбитих українців. Там чути плач прип'ятих до землі багнетом, спалених живцем у хатах білоруських дітей. Там знову лунає стогін замучених радянських полонених усіх національностей.

Правосуддя одне. І в цьому залі, де стільки говориться про кров, вогонь і смерть, знову постає, як символ, велика правда дружби. Страждали разом, боролися разом, і сьогодні ми разом. Тому Еріх Кох відповідає перед польським судом не лише за злочини, вчинені у Польщі, але й за злочини, вчинені на нашій землі.

Важко, дуже важко бути присутнім на цьому процесі. Важко, невимовно важко читати звіти про нього. Але добре, що він проходить саме зараз, коли декому сниться повторення «хрестового походу» Гітлера.

Процес Еріха Коха застерігає паліїв війни: слухайте, дивіться, рука правосуддя народів завжди схопить злочинців проти людства! Процес Еріха Коха громовим голосом будить байдужих: дивіться, слухайте, згадуйте, що так іще недавно переживала Європа! Процес Еріха Коха волає до всіх країн і народів, до всіх людей доброї волі: слухайте ще і ще, дивіться ще і ще! Слухайте голоси мільйонів убитих! Не допустіть, щоб це повторилося! Села і міста в полум'ї, колючий дріт таборів смерті, знищення, відчай, смерть там, де мають бути життя, квіти, посмішки і щастя. Боріться всі, всі боріться за мир, щоб ніякий Еріх Кох, будь-якої національності, не зміг стати володарем над життям і смертю мільйонів. В ім'я дітей, яких убивали за наказом Еріха Коха, в ім'я солдатів, які гинули від голоду за наказом Еріха Коха, в ім'я тих сіл, які спалювали за наказом Еріха Коха, в ім'я сотень тисяч дітей, чоловіків і жінок, яких знищували в газових камерах за наказом Еріха Коха, в ім'я мільйонів, які вмирили страшною смертю за наказом усіх еріхів кохів, незалежно від того, як вони називалися, але закликали до ненависті, смерті, знищення, війни,— борітесь, борітесь за мир!

В ім'я наших дітей, які дивляться на нас з вірою в ясних очах, в ім'я всіх тих, кого ви любите, в ім'я сіл і міст, які будували ваші батьки, діди, які будете ви, в ім'я життя, в ім'я щастя — борітесь за мир!

ПРИМІТКИ

Нариси

Подорож по Тур'ї.— Оpubліковано російською мовою в журналі «Тридцять днів», 1940, №№ 7, 8. Перша подорож В. Василевської і М. Богацько річками Полісся відбулася 1937 р. Враження від краю і людей, природи і пейзажу були використані в романі «Вогні на болотах».

Зійшло сонце.— Оpubліковано російською мовою в «Учительській газеті» 1 вересня 1940 р. В українському перекладі друкується вперше у цьому виданні.

Мої зустрічі.— Нарис написано перед виборами до Верховної Ради СРСР, у березні 1940 р., опубліковано в газеті «Правда» 18 березня 1940 р.

¹ *Мої майбутні виборці...*— В. Л. Василевська балотувалась тоді, як кандидат у депутати по львівському виборчому округу.

Перший колгосп.— Нарис написано у серпні 1940 р., опубліковано в газеті «Вісті» 4 вересня 1940 р.

¹ *День «Трьох Л.»*— день пам'яті Леніна, Лібкнехта і Люксембург.

Зустрічі.— Нарис написано у липні 1941 р. Майже одночасно (в серпні—вересні 1941 р.) він друкувався українською мовою в Харкові у збірці «В дні Вітчизняної війни» під назвою «Ворогові залишається пустеля» і російською—в Новосибірську в збірці «Разгорается пламя партизанской войны» під назвою «Зустрічі». Під назвою «Зустрічі» друкувався в VI томі творів В. Василевської, виданому в Москві (Гослитиздат, 1955).

Безсмертя.— Нарис написано в січні 1944 р.

¹ *...Між Вишгородом і Межигір'ям...*— місцевість на правому березі Дніпра, на північ від Києва, де було висаджено десант під час очолюваної генералом Ватутіним операції по звільненню столиці України на початку листопада 1943 р.

² *Шість разів на протязі історії палав Київ...*— Очевидно, письменниця має на увазі 1169 р., коли місто було спалене князем Андрієм Боголюбським, 1240 р., коли воно було захоплене Батием, 1399, 1416, і 1482 рр.— татарські нашествия— а також 1651 р., коли в Київ увійшло польське військове князя Радзівілла.

Сонячна земля.— Вперше надруковано в газеті «Правда» 29 липня 1945 р. Того ж року в «Воениздатє» нарис вийшов окремою брошурою.

¹ *...трибунчужний паша...*— Бунчук — дrevко з прив'язаним до нього кінським хвостом, знак влади гетьманів і турецьких пашів. Три бунчуки — знак вищого воначальника в турецькому війську.

² Штурм Ізмаїла військами великого російського полководця Олександра Суворова (1730—1800) відбувся 11 грудня 1790 р.

³ Северин Наливайко — керівник антифеодального повстання 1594—1596 рр. на Брацлавщині. Захоплений польськими панамн, був страчений у Варшаві 1597 р.

⁴ Іван Сулима — гетьман запорозьких козаків, очолив повстання проти шляхти 1635 р., захоплений у полон, був четвертований.

⁵ «Лістригони» — цикл нарисів видатного російського реаліста письменника О. І. Купріна (1870—1938). «Лістригони» — люди-велетні — згадуються у Гомера.

⁶ *...Вилково віддали Молдавії...*— За Паризькою мирною угодою (30 березня 1856 р.), що поклала край Кримській війні, царська Росія віддала Румунії Південну Бессарабію з лівим берегом Дунаю.

⁷ Йдеться про Татарбунарське повстання (у вересні 1924 р.) бессарабських селян проти боярсько-румунської окупації, жорстоко придушене за допомогою авіації та артилерії.

⁸ Перший із славетних «Кримських сонетів» А. Міцкевича — «Акерманські степи» в перекладі М. Рильського

⁹ *Бедуїни* — кочові араби.

¹⁰ *Зебу* — порода рогатої худоби.

Мальви і брухт.— Публікувалося в газеті «Правда» 9 вересня 1945 р. В українському перекладі друкується вперше.

¹ *«...нід солом'яні стріхи...»* — цитата з епілога роману А. Міцкевича «Пан Тадеуш». Поет мріяв про те, щоб його вірші дійшли до широких народних мас.

² Йдеться про Корсунь-Шевченківську операцію Радянської Армії у січні — лютому 1944 р., під час якої було оточено і знищено 10 німецько-фашистських дивізій.

³ *Северин Гоцинський* (1801—1876) — відомий польський революційний поет-романтик так званої «української школи», активний учасник польського повстання 1830—1831 рр. «*Українська школа*» — течія у польському романтизмі, що розвивалась під впливом українського фольклору і черпала образи й теми з героїчної історії козаччини. До складу «української школи» входили також Залеський (1802—1886), Мальчевський (1793—1826), Словацький (1809—1849) та інші.

⁴ *Станіслав Трембецький* (1739—1812) — просвітител ь і придворний поет.

⁵ *Станіслав Щенснн Потоцький* (1752—1805) — польський магнат, зрадник Польщі, один з ініціаторів її другого розділу.

Наша весна.— Оpubліковано російською мовою в газеті «Комсомольская правда» 1 травня 1948 р. В українському перекладі друкується вперше.

Красен Дніпро за всякої погоди.— Нарис виходив у російсько-мовою перекладі 1956 р. додатком до журналу «Огонек». Українською мовою — вперше вийшов у Держлітвидаві України 1958 р.

¹ *Корвет.*— тримачтовий парусний корабель військового флоту XVIII—XIX ст. ст.

«У Дунайському гирлі», «Несподівана Румунія», «Легенда про Дофтану», «Над морем», «Зустріч з селом», «Здрастуй, Альошо!», «Під чужим місяцем», «У Мексиці» та «У Бірмі».— Цикл нарисів, написаних у 1951—1961 рр., що виходили окремою книгою («Під чужим місяцем», К., «Радянський письменник», 1963).

¹ Запорозькі козаки з'явилися за Дунаєм у 1775 р., втікаючи від панів-кріпосників, після ліквідації Катериною II Запорозької Січі.

² «*Махабхарата*» — знаменитий стародавній епос, поема, що має понад 200 000 рядків, записана у X—VIII ст. ст. до н. е. «*Рамаяна*» — інша поема із стародавнього епосу, записана між IV ст. до н. е. і II ст. н. е., обсягом у кілька разів менша за першу.

³ *Міхай I* — останній король Румунії, примушений, за вимогою трудящих, зректися престолу в грудні 1947 р.

⁴ *Лігніт* — різновид бурого вугілля.

⁵ *Бона сера!* — Добрий вечір! (Румун.)

⁶ *Гумельницька культура* — культура осілих племен, що населяли в період енеоліту північну Болгарію і Румунію; назву дістали від стоянки в Гумельниці (над Дунаєм), відкритої 1925 р. *Окромани* — жили в епоху раннього бронзового віку; назву дістали за способом поховання померлих — у неглибоких ямах з присипанням трупа охрою.

⁷ *Гето-дакійські князівства* виникли в середині I ст. до н. е. на території сучасної Румунії між Дунаєм і Карпатами, час їх розквіту припадає на I ст. н. е., римський імператор Траян підкорив їх у 101—105 рр. н. е.

⁸ *Грецькі колонії* у Причорномор'ї засновані в VI—V ст. ст. до н. е. і проіснували до III—IV ст. ст. н. е.

⁹ *Молдова, Валахія* — головні провінції Румунії до 1914 р., перша — між Прутом і Карпатами із столицею в Яссах, друга — між Дунаєм і Карпатами із столицею в Бухаресті.

¹⁰ *Аркебуз* — старовинна гнотова вогнепальна зброя, пищаль, яку заряджали з дула.

¹¹ *Катанюльта* — каменемет, вид облогової військової машини.

¹² *Ушаков Федір Федорович* (1744—1817) — великий російський флотоводець, розробив основи наступальної тактики морського бою.

¹³ *Капудан-паша* — адмірал турецької імперії.

¹⁴ *Борис III* (1894—1943), з Кобурзької династії, — останній цар Болгарії.

¹⁵ *Кемпінг* — придорожній готель або табір із стоянкою для автомашин, заправною станцією тощо.

¹⁶ *Тирново* — колишня (XII—XIV ст. ст.) столиця болгарського царства.

¹⁷ *Шипка* — гірський перевал на головному хребті Балканських гір. Під час війни 1877—1878 рр. місце запеклих боїв російської армії з турками.

¹⁸ *...інтриги англійських, німецьких, австрійських дипломатів...* — Злякани перемогами Росії і створенням за Сан-Стефанською мирною угодою (1878) могутньої Болгарії, західні держави втрутилися в балканські справи і на Берлінському конгресі (1878) наполовину зменшили територію Болгарії.

¹⁹ *Скобелев Михайло Дмитрович* (1843—1882) — російський генерал, уславився воєнною операцією при місті Плевен (липень — грудень 1877 р.).

²⁰ *Жалейка* — ріжок, найчастіше з двох трубочок з пищиками, духовий музичний інструмент у Литві та Білорусії.

²¹ *Пеон* — закабалений боргами і політично безправний селянин у латиноамериканських країнах, здебільшого нащадок індіців.

²² *«Грінго»* — лайливе прізвисько американців-янки в країнах Латинської Америки.

²³ *Аунг-Сан* (1915—1947) — герой і керівник бірманського визвольного руху, зокрема антияпонського повстання 1945 р.

²⁴ *Тапір* — непарнокопитні травоядні тварини з хоботом, водяться в Південно-східній Азії і тропічній Америці.

Бог Тлалок. — Нарис написано 1961 р. Публікується вперше.

¹ *Тлалок* — божество ацтеків, що уособлювало сили природи, покровитель землеробства, бог, що посилає дощі і забезпечує врожай.

² *Тольтеки* — індіанське плем'я, що володіло Мексиканським нагір'ям до 1000 р. н. е.; доба вищого розквіту тольтецької культури — VIII—X ст. ст. н. е.

³ *Ацтеки* — войовниче індіанське плем'я, що оволоділо Мексиканським нагір'ям близько 1450 р. н. е. і створило могутню рабовласницьку державу з високою культурою. Царство ацтеків загинуло 1520—1521 рр. під ударами іспанців. Зараз близько мільйона ацтеків мешкає в Мексичі.

⁴ *Майя* — індіанське плем'я, що заселило півострів Юкатан, створило величні споруди і своєрідну письменність, розшифрування якої триває. В сьогоdnшній Мексичі проживає до 400 тисяч нащадків майя.

⁵ *Теночтітлан* — ацтецьке місто, що було столицею царства.

⁶ *Монтесума II* (1466—1520) — останній цар (1503—1520) ацтеків; скорився навалі іспанців, був забитий повсталими проти нього індіанцями.

⁷ *Кецалкоатль* (в перекладі «оперена змія») — ацтецьке божество, центр культу якого був у місті Чолул. Очевидно, тотемічно Кецалкоатль походить від культу змії, але вже набув людського обличчя (так звана антропоморфізація) і шанувався в образі білого діда з довгою бородою.

⁸ *Кортес Ернан* (1485—1547) — іспанський авантюрист-конквістадор, кілька років (приблизно 1511—1518) плантатор на Кубі, згодом організатор кривавого завоювання Мексики, яку він захопив із загоном в 700 чоловік (1519—1521), а далі грабував її як призначений королем губернатор.

⁹ *Теотіуакан* — тольтецьке місто, від якого збереглися величезні піраміди Сонця і Місяця (VI—VIII ст. ст.).

Десять днів на Кубі.— Цикл нарисів, опублікованих в газеті «Правда» в травні—липні 1961 р. В українському перекладі виходили окремою книгою («Десять днів на Кубі», К., «Радянський письменник», 1962).

¹ *...скинути диктатора...*— Йдеться про Батісту (нар. 1901 р.), одного з керівників військового перевороту 4 вересня 1933 р., сержанта, який, призначивши себе наступного дня після захоплення влади полковником і начальником штабу армії, очолював фашистську диктатуру в країні.

² *Хоч він і не народився у селянській мазанці...*— Фідель Кастро Рус (нар. 1926 р.) син великого землевласника, 1949 р. закінчив юридичний факультет Гаванського університету зі ступенем доктора прав. Юнаком примкнув до революціонерів. Організував штурм казарм Монкада у місті Сантьяго (26 липня 1953 р.), який закінчився поразкою. Фідель Кастро став перед судом і виголосив славетну промову, що була і обвинуваченням диктатури, і програмою революції. Кастро з товаришами були засуджені на 15 років ув'язнення, але Батіста, в демагогічних цілях, амністував повстанців. Кастро емігрував і підготував у Мексиці збройну висадку на Кубу. Після перемоги революції Фідель Кастро — прем'єр-міністр республіки, з 1963 р. — генеральний секретар Єдиної партії соціалістичної революції Куби, перейменованої в жовтні 1965 р. на Комуністичну партію Куби.

³ *Латифундія* — великий маєток приватного землевласника.

⁴ *Рауль Кастро Рус* (нар. 1931 р.) — брат Фіделя Кастро, майор революційного війська, міністр збройних сил Кубинської республіки.

⁵ *Каміль Сьенфуєгос* — один із соратників Фіделя Кастро, у 1958 р. командував повстанською армією.

⁶ *Конквістадори* — завойовники, іспанські колонізатори, які в XVI ст. завоювали для іспанської корони імперії ацтеків (Мексика), інків (Перу) та інші.

⁷ *Хосе Марті* (1853—1895) — великий кубинський поет-революціонер.

⁸ *Бугенвілія* — повзуча декоративна рослина Південної Америки з червоним або рожево-ліловим листям; названа за ім'ям видатного французького мандрівника академіка Бугенвіля (1719—1811).

⁹ *Маріельо Хуан* (нар. 1898 р.) — визначний кубинський комуніст, філософ і естетик. Член Всесвітньої Ради Миру.

¹⁰ *Там-там* — негритянський барабан, гостро підкреслює ритм як танка, так і культових мелодій.

¹¹ Teatro del obrego campesino — театр сільського робітника (*ісп.*).

¹² *Парія* — в Індії член найнижчої касты, позбавлена усіх прав людина.

¹³ *Ніколас Гільєн* (нар. 1902 р.) — видатний кубинський народний поет, комуніст з 1937 р., активний антифашист і борець за мир, з 1961 р. — голова Спілки письменників і митців Куби.

Статті

Дорога до нових днів.— Стаття опублікована українською мовою в газеті «Комуніст» 17 вересня 1940 р.

Зміни.— Стаття опублікована в журналі «Молодая гвардия», 1940, № 9. Українською мовою друкується вперше.

Литовська делегація.— Статтю написано у серпні 1940 р., опубліковано в газеті «Правда» 5 серпня 1940 р. В українському перекладі друкується вперше.

¹ *...юрби на вулицях Варшави...*— Йдеться про шовіністичні демонстрації у березні 1938 р., після окупації Гітлером Австрії, інспіровані урядом пілсудчиків і скеровані проти Литви.

² *Похід на Вільно...*— Йдеться про окупацію Вільнюса польським військом 9 жовтня 1920 р.

Перше травня.— Стаття написана у квітні 1941 р., опублікована в газеті «Комуніст» 1 травня 1941 р.

Книга, просякнута кров'ю.— Статтю написано на початку 1942 р., опубліковано в газеті «Известия» 13 березня 1942 р. Українською мовою друкується вперше.

¹ *«Вісімнадцять днів...»* — Озброєна до зубів гітлерівська Німеччина напала 1 вересня 1939 р. на непідготовлену і в перші ж дні війни по-зрадницькому кинуту напризволяще своїм урядом Польщу і за вісімнадцять днів захопила її.

² *Браухич* — з 1938 р. головнокомандуючий вермахтом, розробляв і здійснював плани нападу на країни Європи, керував німецько-фашистською навалою на СРСР, після поразки під Москвою був прогнаний Гітлером у відставку. *Ліст* — брав участь в окупації Чехословаччини, Польщі, Югославії, Франції; 1942 р. командував групою німецьких армій на Північному Кавказі; 1948 р. засуджений як військовий злочинець на довічне ув'язнення, 1952 р. амністований американською адміністрацією у Західній Німеччині. *Рейхенау* — командував гітлерівською армією в Іспанії під час громадянської війни; на Нюрнберзькому процесі військових злочинців він цинічно заявив, що «постачання харчуванням мирних жителів і військово-

полонених є непотрібним гуманізмом». *Бок* — командував групою фашистських армій «Північ» під час захоплення Польщі і націленою на Москву групою «Центр» — з червня по грудень 1941 р. Був усунутий з цього поста після поразки під Москвою.

Нова Польща.— Стаття вперше надрукована в журналі «Вокруг света», 1948, № 3. В українському перекладі друкується вперше.

¹ *Маркграфі* — у середні віки правителі прикордонних районів (марок).

² *Лех* — легендарний князь, нібито другий у династії Пястів.

³ *Мешко* — перший історичний князь Польщі. 966 р. прийняв християнство за католицьким обрядом.

⁴ *Вавель* — королівський замок-кремль у Кракові. Готичні споруди Вавеля побудовано в XIV ст., королівський палац у стилі ренесанс — у XVI ст.; Вавель знаменитий скульптурами і різьбленням геніального митця Віта Ствоша (1445—1533).

⁵ *Казимир Великий* — польський король з 1333 по 1370 р.; заводив у 1352 р. Галицькою Руссю; запровадив так зване магдебурзьке право по польських містах

⁶ *Ядвіга* — королева Польщі з 1382 по 1399 р., дружина литовського князя Ягайла (Ягелло).

⁷ *Ягайло* (польська вимова Ягелло) — великий князь Литви і король Польщі (з 1386 по 1434 р.) під ім'ям Владислава II.

⁸ *Грюнвальд* — селище у колишній Східній Пруссії. Місце славетної битви між об'єднаними силами поляків, литовців, росіян (смоленські полки) і чехів з німецькими рицарями Тевтонського ордену 15 липня 1410 р. Битва закінчилася цілковитим розгромом рицарів.

⁹ *Міколай Коперник* — великий польський вчений астроном (1473—1543), науково обґрунтував геліоцентричну теорію будови сонячної системи, тобто добового обертання землі навколо власної вісі і річного — навколо сонця.

¹⁰ «*До зброї!*» — клич підхорунжих. Польська революція 1830—1831 рр. почалася бунтом у варшавській школі підхорунжих 30 листопада 1830 р.

¹¹ «*За нашу свободу і вашу!*» — гасло збройної боротьби польських революціонерів і революціонерів інших націй, проголошене в умовах, коли боротьба за визволення Польщі розхитувала усю реакційну систему в Європі, професором Вільнюського університету істориком Йоахімом Лелевелем (1786—1861), учителем і другом Міцкевича, керівником демократичних кіл еміграції.

¹² *Армія Крайова* — виникла у лютому 1942 р. як об'єднання військових організацій правого напрямку, що визнавало організаційне і політичне керівництво емігрантського уряду в Лондоні.

¹³ Гасло «очікування з гвинтівкою при нозі» було кинуте лондонським емігрантським урядом ще восени 1942 р. і прирікало Армію Крайову на бездіяльність, а часом приводило і до нейтралітету її військових з'єднань щодо гітлерівських окупантів.

¹⁴ *Дивізія імені Костюшка*, утворена влітку 1943 р., — перше з'єднання Війська Польського в СРСР.

Великий польський поет.— Стаття написана до стоп'ятдесятиріччя народження великого польського поета Адама Міцкевича. Надрукована в газеті «Правда» 24 грудня 1948 р.; в українському перекладі друкується вперше.

¹ ...*під одним плащем з Пушкіним...*— А. Міцкевич змалював цей епізод у драматичній драмі «Дзяди».

² ...*палке і скорботне звернення...*— Йдеться про поезію Міцкевича «До російських друзів», яка становить вступ до «Уривка», доданого до 3 частини «Дзядів».

³ У кибитці під охороною жандарма поета було доставлено у жовтні 1824 р. з Вільнюса — де він був ув'язнений у підземній камері монастиря — до Петербурга.

⁴ А. Міцкевич дістав дозвіл поїхати за кордон на лікування і 15 травня 1829 р. виїхав на Захід. Вістка про повстання у Варшаві застала його в Римі. Поразка повстання назавжди закрила для нього можливість повернення на батьківщину.

⁵ Спеціально для А. Міцкевича в Коледжі де Франс була створена кафедра слов'янознавства (1840). Міцкевич читав тут курс історії слов'янських літератур.

⁶ 1848 р. польські емігранти створили в Італії польський загін, який мав битися за революцію в Європі і визволення Польщі. Натхненником цієї акції був Міцкевич.

⁷ Глуха реакція сорокових років минулого століття і тимчасова втрата надії на революційне визволення Польщі, скрута емігрантського життя і захоплення ідеями месіанізму на деякий час штовхнули Міцкевича в містицизм, ідеологом якого був Анджей Тов'янський.

⁸ «Трибуна народів» — газета революційного напрямку, яку 1849 р. видавав у Парижі А. Міцкевич.

У Едуарда Еррію.— Стаття опублікована в журналі «Иностранная литература», 1955, № 4.

¹ «Містраль» — експрес, названий ім'ям сильного засушливого вітру, який дме взимку на середземноморському узбережжі Франції.

² Йдеться про славетні ліонські повстання ткачів, що проходили під гаслом: «Жити працюючи або вмерти борючись!»

³ Паризькі угоди 1955 року передбачали прийом Західної Німеччини до агресивного блоку НАТО та її озброєння.

⁴ *Орден Почесного Легіону* — одна з найвищих нагород у Франції, встановлена ще 1802 р. Наполеоном I.

⁵ *Альфред Дрейфус (1859—1935)* — французький офіцер, засуджений 1895—1896 рр. за сфабрикованим реакційною воєнщиною обвинуваченням у шпонажі на користь Німеччини. Навколо процесу виникла гостра політична боротьба, Франція розкололася на два табори. На захист невинно засудженого на довічну каторгу стали великі письменники — Еміль Золя і Анатоль Франс, визначні політичні діячі — лідер соціалістів Жан Жорес і Ж. Клемансо та інші. Справа Дрейфуса переглядалася, і він був реабілітований.

⁶ *Петен Анрі-Філіпп (1853—1951)* — маршал, реакційний політичний діяч Франції, голова фашистського «уряду Віші» (1940—1944). Після визволення Франції відданий за зраду батьківщині до суду і засуджений до страти, яку де Голь замінив довічним ув'язненням. Помер у в'язниці.

Процес у Варшаві.—Стаття надрукована в газеті «Правда України» 19 листопада 1938 р. В українському перекладі друкується вперше.

¹ *Обер-президент* — адміністративна посада в кайзерівській та гітлерівській Німеччинах, подібна до губернатора в царській Росії.

² *Гаулейтер* — вищий фашистський партійний чин в окрузі (гау).

**СПИСОК
ІЛЮСТРАЦІЙ**

	Стор.
В. Василевська. <i>Фото 1949 року</i>	32—33
На сесії Всесвітньої Ради Миру. <i>Берлін, 1951 р.</i>	160—161
О. Фадеев і В. Василевська у складі радянської делегації на Берлінській сесії Всесвітньої Ради Миру. <i>1952 р.</i>	192—193
В. Василевська і Фідель Кастро. <i>Ку- ба, 1961 р.</i>	288—289

ЗМІСТ

Нариси

Подорож по Тур'ї. <i>Переклад М. Пригари</i>	7
Зійшло сонце. <i>Переклад М. Пригари</i>	20
Мої зустрічі. <i>Переклад М. Пригари</i>	23
Перший колгосп. <i>Переклад С. Захарової</i>	27
Зустрічі. <i>Переклад С. Захарової</i>	33
Безсмертя. <i>Переклад С. Захарової</i>	36
Сонячна земля. <i>Переклад М. Пригари</i>	40
Мальви та брухт. <i>Переклад М. Пригари</i>	60
Наша весна. <i>Переклад С. Захарової</i>	68
Красен Дніпро за всякої погоди. <i>Переклад М. Пригари</i>	
I. Купуйте старий човен	71
II. На однім кінці черв'як...	88
III. Що, як і на що саме	110
У дунайському гирлі. <i>Переклад М. Пригари</i>	129
Несподівана Румунія. <i>Переклад М. Пригари</i>	146
Легенда про Дофтану. <i>Переклад М. Пригари</i>	157
Над морем. <i>Переклад М. Пригари</i>	163
Зустріч з селом. <i>Переклад М. Пригари</i>	172
Здрастуй, Альшо! <i>Переклад М. Пригари</i>	185
Під чужим місяцем. <i>Переклад М. Пригари</i>	190
У Мексичі. <i>Переклад М. Пригари</i>	197
У Бірмі. <i>Переклад М. Пригари</i>	206
Бог Тлалок. <i>Переклад М. Пригари</i>	219

Десять днів на Кубі. <i>Переклад М. Пригари</i>	
З Фіделем Кастро	224
Зміни	249
В руки народу	258
До світла	266
Прискореними темпами	275
«Тут народилася свобода Куби»	285
Люди райського острова	294
Створення світу	304

Статті

Дорога до нових днів. <i>Переклад П. Козланюка</i>	313
Зміни. <i>Переклад С. Захарової</i>	318
Литовська делегація. <i>Переклад С. Захарової</i>	326
Перше травня. <i>Переклад Я. Галани</i>	329
Книга, просякнута кров'ю. <i>Переклад С. Захарової</i>	334
Нова Польща. <i>Переклад С. Захарової</i>	339
Великий польський поет. <i>Переклад С. Захарової</i>	351
У Едуарда Еррію. <i>Переклад С. Захарової</i>	357
Процес у Варшаві. <i>Переклад С. Захарової</i>	363
Примітки	372
Список ілюстрацій	381

ВАНДА
ЛЬВОВНА
ВАСИЛЕВСКАЯ

Сочинения, т. VII
(На украинском языке)

Видавництво «Дніпро»,
Київ, Володимирська, 42.

Редактор *Й. Я. Брояк*
Художник *К. К. Калугін*
Художній редактор *В. В. Машков*
Технічний редактор *О. І. Дубова*
Коректор *Л. Г. Лященко*

Виготовлено на Київській фабриці
набору Комітету по пресі при Раді
Міністрів УРСР, Київ, Довженка, 5.

Лінотипіст *А. Согоконь*
Верстальник *Е. Распопов*
Друкар *О. І. Макаревич*
Керівник палітурно-брошурувальних
процесів *М. Д. Чернова*

Здано на виробництво 24. III. 1967 р.
Підписано до друку 1.VIII 1967 р. Па-
пір № 1. Формат 84×108¹/₃₂. Фізичн.
друк. арк. 12. Умовн. друк. арк. 20.16.
Обліково-видавн. арк. 20,281+4 вкл. Ці-
на 83 коп. Замовлення 299. Тираж 6000.

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

